

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И СРПСКА ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Универзитет у Београду
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ethnographic Museum in Belgrade
Collection of Papers

Institute of Ethnography SASA
Collection of Papers, Volume 32

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Collection of Papers

JOVAN CVIJIĆ AND SERBIAN ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Editors

Miloš Matić
Mladena Prelić
Marko Pišev

Secretary

Tatjana Mikulić

Belgrade 2016

Етнографски музеј у Београду
Зборник радова

Етнографски институт САНУ
Зборник 32

Одељење за етнологију и антропологију
Филозофског факултета у Београду
Зборник радова

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И СРПСКА ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

Уредници

Милош Матић
Младена Прелић
Марко Пишев

Секретар

Татјана Микулић

Београд 2016

Издавач

Етнографски музеј у Београду
Етнографски институт САНУ
Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду

За издавача

Мирјана Менковић
Драгана Радојичић
Иван Ковачевић

Рецензенти

проф. др Душан Дрљача
проф. др Јелена Ђорђевић
проф. др Владимир Рибић

Уредници

Милош Матић
Младена Прелић
Марко Пишев

Секретар

Татјана Микулић

Лектура

Ивана Башић

Превод резимеа

Милица Шевкушић

Графичко уређење

Зоран Живковић

Штампа

Чигоја штампа Београд

Тираж

300

Република Србија
Министарство културе и информисања

*Зборник је реализован средствима Министарства културе
и информисања Републике Србије*

САДРЖАЈ

Уводна реч.....	7
Слободан Наумовић – На раменима цинова: оглед о судбини научног и примењено-научног наслеђа Јована Цвијића у савременој српској етнологији и антропологији	9
Милош Миленковић – Цвијић као научно-политички узор: о космополитском сцијентизму.....	55
Љубинка Трговчевић – Југословенство Јована Цвијића.....	67
Иван Ковачевић – Цвијићеви етнопсихички типови – од стереотипа до културног обрасца	81
Марко Пишев – Из „крње“ у „праву“ модерност: српска држава, југословенско питање и подвојен статус традиционалне српске културе у радовима Јована Цвијића	93
Мирослав Нишкановић – Насеља српских земаља / Насеља и порекло становништва – капитални пројекат за проучавање миграција и порекла становништва на јужнословенском простору	115
Богдан Шекарић – Утицај Јована Цвијића на фотографски ангажман др Радивоја Симоновића	137
Мирослава Лукић Крстановић, Младена Прелић – Јован Цвијић, антропогеографска школа и научне политике Етнографског института САНУ у периоду 1947–1990.....	149
Jovan Cvijić and Serbian Ethnology and Anthropology (Summaries)	185

Уводна реч

Годишњице и јубилеји најчешће представљају повод за поглед уназад, за сећање, али и преиспитивање и нове оцене онога што је прошло. Зборник *Јован Цвијић и српска етнологија и антропологија*, посвећен 150. годишњици рођења Јована Цвијића (1865–1927) има циљ да овај јубилеј обележи рекапитулирајући и критички евалуирајући значај и допринос овог научника развоју етнологије и антропологије у Србији.

Зборник доноси рецензиране радове који су претходно представљени на скупу одржаном 10. октобра 2015. године у Етнографском Музеју у Београду, у организацији Музеја и суорганизацији Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, као и Етнографског института САНУ. То што су се ове три институције окупиле око једног оваквог посла, потврђује његову важност.

Јован Цвијић је некада имао улогу неприкосновеног оснивача етнологије у Србији, да би се данас његово дело у овој дисциплини углавном сматрало превазиђеним, чак у извесном смислу и контраверзним. Због тога сучељавање различитих гледишта на ову тему може бити важно и за идентитет саме дисциплине. Могу ли нова читања да реактуелизују и реифирмишу Цвијићево дело и значај? Колико су Цвијићеви научни концепти експлицитно или имплицитно ипак остали присутни у раду других истраживача и научних установа све до данас? Можемо ли или не и данас учити од овог научника, који је у исто време био и истакнути јавни радник? То су питања која на овај или онај начин постављају аутори радова у Зборнику. Питања научних политика, односа науке и политике у ужем смислу, вредновања научних резултата и њихове друштвене контекстуализације, и данас су значајна бар онолико колико је то био случај пре једног века, када је Цвијић био на врхунцу свог интелектуалног и јавног рада. Стога радови у Зборнику нису посвећени искључиво историји одговарајућих научних традиција и идеја у Србији – један део аутора, полазећи од Цвијићевих научних, али и идеолошких позиција са којих је деловао у првим деценија-

ма 20. века, заправо полемише о актуелном стању етнологије и антропологије и њеној друштвеној улози и циљевима. Такав приступ је пре свега заступљен у радовима који отварају овај зборник – *На раменима џинова: ојлед о судбини научної и љримењено-научної наслеђа Јована Цвијића у савременој српској етнологији и антропологији* Слободана Наумовића и *Цвијић као научно-љолићички узор: О космољолићском сцијенљизму* Милоша Миленковића. Рад Љубинке Трговчевић, која се низ година, између осталог, бавила Цвијићем као јавним интелектуалцем, у раду *Јујословенсљиво Јована Цвијића* из аспекта историјске науке рекапитулира однос овог научника према концептима јединства Јужних Словена. Иван Ковачевић у раду *Цвијићеви етноїсихички љијови – од сљереољија до кулљурної обрасца* преиспитује још једном можда најпроблематичнији аспект Цвијићевог научног рада – питање на који начин се овај научник бавио љсихичким љијовима Јужних Словена, док се Марко Пишев у раду *Из „крње“ у „љраву“ модерносљ: Српска држава, јујословенско љиљтање и љодвојен сљаљус љтрадиционалне српске кулљуре у радовима Јована Цвијића*, бави имплицитним културним вредностима које се могу ишчитавати у Цвијићевим текстовима, посебно односом према модерности и модерном. Каквог је трага у истраживачким традицијама не само Србије већ и региона оставио Цвијићев антропогеографски метод, са посебним освртом на ту врсту истраживања у Босни и Херцеговини, преиспитује Мирослав Нишкановић у раду – *Насеља српских земаља / Насеља и љорекло сљановнишљва – кайиљални љројекатљ за љроучавање миљрација и љорекла сљановнишљва на јужнословенском љросљору*. На крају, два рада се баве Цвијићевим сарадницима и следбеницима – Богдан Шекарић у раду *Уљицај Јована Цвијића на фотљољграфски анљажман др Радивоја Симоновића* открива суштинске Цвијићеве утицаје у фотољграфском опусу једног од његових сарадника, док Мирослава Лукић Крстановић и Младена Прелић у раду *Јован Цвијић, анљројотљољграфска школа и научне љолићике Етљољграфској инсљиљиуљта САНУ у љериоду 1947–1990*, рекапитулирају историју Етнољграфског института САНУ у светлу чињенице да је та установа основана да би наставила истраживачки рад утемељен Цвијићевом антропогеографском школом, да би временом такав пут потпуно напустила.

Надамо се да ће различите интерпретације и валоризације Цвијићеве делатности, које су се испољиле и у овом Зборнику, бити подстицај заинтересованим читаоцима да се врате изворним Цвијићевим текстовима, као и подацима о његовом животу и раду, на основу којих ће преиспитивати некад супротстављена гледишта и тражити сопствене одговоре на многа занимљива и значајна питања која се могу отворити о односу Јована Цвијића и српске етнологије и антропологије.

Уредници

Слободан Наумовић

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет Универзитета у Београду

На раменима џинова: оглед о судбини научног и примењено-научног наслеђа Јована Цвијића у савременој српској етнологији и антропологији¹

У раду се разматра употребљивост метафоре о стајању на раменима џинова за промишљање односа према научном и примењено-научном наслеђу Јована Цвијића у савременој српској етнологији и антропологији. На почетку, нуди се оквир за посматрање научног наслеђа као теме за истраживања у оквиру историје друштвених наука. Потом се приступа утврђивању главних елемената научног и примењено-научног наслеђа Јована Цвијића. У следећем одељку разматрају се контекстуални основи као и главни аргументи новијих критички настројених студија, на основу којих њихови аутори заговарају радикално напуштање свих елемената Цвијићевог наслеђа и нуди њихова евалуација. У завршном делу, синтезом елемената из изнетих критика формализује се модел са тројним чвориштем: *врста науке – логика њене примене – каквоћа постигнутих резултата*, чиме се постављају логички основи приступа који би се могао назвати *анализа априорија националне науке* или, у још обухватнијој варијанти, *анализа априорија применене науке*.

Кључне речи: Јован Цвијић, научно наслеђе, српска етнологија и антропологија, априорије националне науке.

УДК: 911:929 Цвијић Ј.
39(497.11)

¹ Текст је резултат рада на пројекту *Европска унија и трансформација културних идентитета у савременој Србији* (177018) који је финансиран од стране Министарства просвете и науке Републике Србије (Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије).

Најумнијег философа су једном питали: 'Ми признајемо да су наши претходници били мудрији од нас. У исто време, ми критикујемо њихове коментаре, често их одбацујући и тврдећи да је истина на нашој страни. Како је то могуће?' Мудри философ је одговорио: 'Ко види даље, патуљак или цин? Засигурно цин, јер су његове очи налазе на већој висини од очију патуљка. Али ако се патуљак постави на рамена цинова, ко тада види даље? Засигурно патуљак, јер се сада очи патуљка налазе на већој висини од очију цина. Тако исто смо и ми слични патуљцима на раменима цинова. Ми овладавамо њиховом мудрошћу и онда идемо даље од ње. Ми постајемо мудри захваљујући њиховој мудрости, и успевамо да кажемо оно што говоримо захваљујући њима, а не зато што смо већи од њих.'

(Isaiah di Trani, наведено према Leiman 1993, 92)

Увод: научно наслеђе Јована Цвијића као тема науке

У овом раду полазим од данас неуобичајене претпоставке да метафорична прича о раменима цинова може да пружи прикладан оквир за разматрање како научног наслеђа, тако и оставштине јавног и културног послеништва Јована Цвијића. До такве претпоставке дошао сам када сам приметио да је ту причу и сам Цвијић употребио да опише односе који су постојали унутар научне заједнице којој је припадао (Цвијић 1921 [1907], 32). За разлику од најчешће коришћене линеарне перспективе, која наглашава сазнајни раст у односу на претходне генерације, у Цвијићевом тумачењу метафора стајања на раменима претходних научних генерација као да губи једносмерност – према Цвијићу, сви се ми који се бавимо науком „пењемо једни на раменима других“ (Цвијић 1921), како они потоњи на раменима претходних, тако и сви они који чине једну генерацију и налазе се једни поред других. Такво тумачење усвојено је у овом раду и представља његову полазну основу.

Метафоричке могућности израза нису промакле ни пажњи генерација које су дошле после Цвијићеве, иако су њихови припадници имали нешто другачија схватања природе и друштвене улоге науке. Тако је амерички социолог Роберт К. Мертон (1910–2003), и сам један од цинова струке, посветио целу књигу разматрању порекла и могућих значења поменутог афоризма (Merton 1965). Мертон се поиграва како књижевним приповедачким конвенцијама, тако и истраживачким и наративним традицијама друштвених наука, како би читаоцима у стерновски помереној епистоларној форми скренуо пажњу на све амбивалентности, ситничавости, сујете и слабоумности које чине другу страну велике авантуре духа

зване наука.² Ипак, Мертон наговештава и оно много важније лице научног прегнућа – то да оно ствара услове за споро и непредвидљиво, али неоспорно и постојано нагомилавање различитих знања – како знања о ваљаним начинима стицања знања, тако и знања о различитим облицима нашег садејствовања са световима чији смо неразмрсиво уплетени део. Мертон „стајање на раменима џинова“ разоткрива као метафору којом се исказује оно што он сматра суштином научног подухвата – сложену, каткад противречну али неразмрсиву везу између генерација истраживача, која чини могућим како крупне, громогласне, тако и сасвим ситне, често подједнако значајне, али никада сасвим предвидљиве помаке и продоре.

Смисао дигресије о познатом афоризму постаје разумљив када се он примени на однос наше научне генерације према научном и примењено-научном наслеђу Јована Цвијића. И ми, наиме, често мислимо да видимо боље од оних на чијим раменима стојимо зато што верујемо да смо се ослободили њихових предрасуда и мана. Тако у сопственим очима постајемо интелектуални и морални џинови. При томе, не желимо да увидимо да су ствари такве – ако заиста јесу такве – првенствено зато што смо нашу потрагу и пут започели с висина које су наши претходници већ досегли пре нас, стварајући нам бољу стајну тачку него што су је они имали. Такође, често се споримо унутар једне научне генерације, или у оквиру блиских генерација, верујући да само понеки од нас поседују једино прихватљив одговор, заборављајући да се он често састоји од збира фрагмената расутих међу свим упоредо постојећим становиштима.

Употреба метафоре о стајању на раменима џинова у цвијићевском и мертоновском тумачењу може да помогне при отварању неких веома важних питања. На основу којих критеријума неки скуп раније развијених идеја може да почне да се сматра научним наслеђем, као и када до такве одлуке може доћи? Које заједнице могу да се сматрају наследницима и по ком основу? Ко и из којих разлога може да доноси одлуке о прихватању или одбацивању конкретних научних и научно-политичких наслеђа? Са каквим циљевима се такве одлуке доносе? У каквом научном, културном и политичком контексту се оне усвајају? Каква корист се од таквих одлука може очекивати за научну и ширу заједницу, и под којим условима? Какав ће се међуоднос успоставити између упоредно развијаних тумачења и научних политика?

² Мертон се, наиме, у књизи послужио књижевним поступком који је користио Лоренс Стерн (Laurence Sterne, 1713–1768) у свом најпознатијем делу *Трисџрам Шенди* (*The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman*), посебно бескрајним дигресијама и обимним позајмицама од других аутора, са навођењем њихових имена, а у неким случајевима и без њиховог помињања. Мертон науци и научницима приноси једно увесељавајуће, али и благо искривљујуће, па тиме и опомињуће огледало.

Због изузетно широког обухвата, темељности и дубине утицаја на потоња истраживања и друштвени живот који су његови радови из више научних дисциплина имали, и Јован Цвијић (11. октобар 1865. – 16. јануар 1927. године) дуго је сматран једним од најзначајнијих српских научника и јавних радника, чином на чијим су раменима постављени темељи неколико како природних, тако и друштвених наука, па и саме државности Краљевине СХС, односно Југославије.

Његово стваралаштво је било повод за бројна истраживања и објављивање већег броја значајних студија и текстова, као и неколицине зборника радова и монографија, како у Србији тако и у другим срединама. Крајње сведена листа, ако се осврнемо само на књиге, могла би да изгледа овако: Данеш 1927; Радовановић 1927, 1957, 1958; Милић 1956; Ćulibrk 1971; Ћулибрк 1982; Научно дело Јована Цвијића 1982; Влаховић 1987; Чубриловић 1991; Трговчевић 1995, 2003; Pišev 2013. Многе од тих вредних студија биле су тематски усмерене на појединачна поља или периоде Цвијићевог рада – било да се ради о његовом доприносу природним наукама, или друштвеним и хуманистичким наукама, или пак његовом националном раду. Било је такође вредних ауторских покушаја да се његово стваралаштво сагледа у својој укупности, мада је и тада интелектуално-биографски, дисциплинарни и стручно-тематски приступ пружао главни оквир (Ћулибрк 1982; Васовић 1994). „Конечна“ студија која би објединила све значајније аспекте његовог рада, довела их у међусобне везе, указала на порекло и развој водећих идеја, потом поставила Цвијићево укупно стваралаштво у контекст његовог времена, друштвених и политичких токова, као и тадашњег стања науке, а на крају га осветлила и из перспективе садашњег стања истраживања свих фундаменталних и примењених наука којима се Цвијић бавио, упркос поменутих вредних покушајима, још није написана.

За такво стање постоји више разлога. Пре свега, Цвијић се током свог живота са успехом огледао у већем броју међусобно повезаних, али ипак прилично различитих научних дисциплина: географији, геологији, геоморфологији, тектоници, лимнологији, антропогеографији, етнографији и етнологији, етнопсихологији, руралној и урбаној социологији и, што се често заборавља, геополитици. Та чињеница чини изузетно захтевним писање темељних а обухватних студија о његовом укупном делу. Још важније, упоредна социјална и политичка историја друштвених наука, на трагу почетака које су у оквиру струке којом се бави аутор ових редова наговестили Џорџ Стокинг, Хенрика Куклик, Дејвид Милс или, у новије време, Ефрам Сера-Шрајар (Stocking 1968, 1987, 1992, 1995, 2001; Stocking ed. 1983, 1984, 1986; Kuklick 1991; Kuklick ed. 2008; Mills 2008; Sera-Shriar 2013), а у ближим или даљим научним дисциплинама бројни други аутори (Wagner, Wittrock, and

Whitley 1991; Ross 1992; Smith 1997; Wagner 2001; Porter and Ross 2003; Chapoulie 2005; Heilbron, Guilhot, and Jeanpierre 2008; Backhouse and Fontaine, eds. 2010; Isaac 2012, Isaac and Bell eds. 2012; Backhouse and Fontaine, eds. 2014; за покушаје у овој средини Васовић 1994; Pišev 2013), још увек није у потпуности утемељена као истраживачка дисциплина у српској науци.

Из тих разлога, можда у садашњем тренутку има смисла отворити нешто другачији правац промишљања и истражити да ли и, ако да, на који начин Цвијићево наслеђе данас уопште може бити од користи онима који су га, хтели они то или не, добили у оставштину. Наиме, одскара је приметан понован пораст броја дисонантних гласова што се тиче вредновања Цвијићевог научног, а поготову његовог наслеђа као јавног радника. Зашто је стање такво? Који су узроци и какве могу бити последице наговештених токова?

У неким од друштвених наука, на првом месту у онима чијем је настанку и професионализацији Јован Цвијић дао одлучујући допринос иако им сам није припадао, јављају се током осамдесетих година двадесетог века умерени, а у скорије време и изразито оштри критички гласови упућени Цвијићу и његовом наслеђу. Младена Прелић, ауторка новијег веома добро документованог и пажљиво одмереног прилога о Цвијићевом раду виђеном из етнолошког и антрополошког угла примећује: „У етнологији, међутим, слика која се последњих година ствара о Цвијићу бива у извесном смислу контроверзна, па и изразито негативна, а његов рад и његова школа, која је снажно обележила почетке развоја етнологије као науке у Србији, не сматра се данас делом ‘праве’ етнолошке традиције (Прелић 2014, 83)“.

На први поглед, у томе нема ничега новог. Оштре критичке оцене изношене су спорадично у овој и другим срединама и раније, већ по објављивању појединих Цвијићевих дела, поготову у периодима геополитичких сукоба, ратова и непосредно после њих, на пример, међу појединим аустрофилски оријентисаним научним радницима (Pilar/Südland 1943 [1918]; Pilar/Lichtträger 1933), члановима антијугословенске емиграције (Томашић 1941), или током и после завршетка ратова на простору бивше Југославије (Murvar 1998 [1941]; Čović ed. 1993; Meštrović 1993; Kaser and Halpern 1994; Kaser 1998; Anzulović 1999; White 2000; Wachtel 2001; Brunnbauer and Pichler 2002; Živković 2011). Често су такве оцене износили управо они стручњаци и јавни делатници који су се сматрали представницима или заступницима народа, држава или политичких пројеката за које су веровали да их Цвијићева научна и јавна делатност излаже политичком ризику или губитку (Pilar/Südland 1943 [1918]; Pilar/Lichtträger 1933; Murvar 1998 [1941]; Čović ed. 1993; Meštrović 1993; Rihtman-Auguštin 1993; Anzulović 1999). У српској науци се први пут

систематски јављају током трајања репресивне послератне фазе југословенског титоистичког режима (1945–66; за карактеристичне примере видети Кулишић 1953; 1966; Kulišić 1967; 1973; 1980; за обухватан и изузетно темељан осврт на Кулишићево дело видети Горуновић 2007, а за осврт на идеолошке и политичке притиске на струку за време титоистичког режима Naumović 2008). Вреди напоменути да је било и супротно опредељених таласа, у оквиру којих се на Цвијићево дело гледало као на извор корисних података, или путоказ за даље научно и јавно деловање, и да су и они били повезани са кризним, преломним историјским периодима растакања југословенске државе и борби повезаних са израстањем држава наследница (Džadžić 1987; 1994; Jovanović 1991; 1992; 2002; 2008; Marić 1998; за критику оваквих ставова и Цвијићевског наслеђа у српском политичком имагинаријуму Čolović 1997; Миленковић 2008; Živković 2011; Pišev 2013; а за условну реафирмацију елемената Цвијићевог приступа и појединих његових увида Прелић 2014; Bašić 2016).

Антрополози који су критичке ставове заступали у скоријем периоду имали су суштински другачије циљеве, другачију аргументацију, и сасвим различита теоријска полазишта у односу на раније критичаре, попут Кулишића. У већини случајева ишло се за тим да се из перспективе поунутрених мерила савремене светске, а посебно англосаксонске социјалне и културне антропологије превреднује Цвијићев научни допринос. То се чинило првенствено у циљу довршетка процеса антропологизације српске етнологије, а потом, али у мањој мери, и зарад изналагања нових друштвених улога за њу. Поменути процес у српској етнологији, у оквиру кога се прво спонтано, а потом плански мењају теоријски оквири, методолошки приступи и представе о научним циљевима, као и етичким оквирима деловања науке, како би та некадашња наука о народима, и то првенствено о сопственом народу, постала што више налик општој струци о човеку у глобалним културним оквирима, онако како је та делатност виђена у англосаксонској и другим западним научним традицијама, упоредив је са токовима антропологизације етнологије у другим средњоевропским и југоисточноевропским научним срединама (видети Ковачевић 2001 I, 7–8; Naumović 2000; Миленковић 2008; Bošković 2010; за исто у Хрватској Rihtman–Auguštin 2004; Čаро Žmegač 2004). У српском случају, на таквим основама прво је утемељено виђење по коме је утицај Вука Караџића, а потом и Јована Цвијића одвео ту дисциплину на погрешан, ненаучно-романтичарски развојни правац. Како би жељени циљ антропологизације постао остварив, развојни правац је морао да буде усмерен на другачији начин, поред осталог проналажењем алтернативних мисаоних темеља. Здравни корени нађени су у делима просве-

титељских аутора, на првом месту Доситеја Обрадовића, као и у географски усмереној литератури његових савременика и следбеника, са којима би, како се веровало, била уклопива једна другачије замишљена наука. Српска етнологија је, према тој школи мишљења, на здравим просветитељским основама могла раније и успешније да се антропологизује, да та прилика није пропуштена (Ковачевић 2001, књига I; Ковачевић 2005; за другачије виђење улоге романтизма Наумовић 1998). Пропуст је надокнађен започињањем процеса антропологизације српске етнологије почетком осамдесетих година двадесетог века (Ковачевић 2005). Нешто касније, али у сличном духу, у складу са специфичним разумевањем савремених теоријских домета и етичких стандарда дисциплине, поједина Цвијићева дела и ставови оцењују се као научно безвредни, етички неприхватљиви (Миленковић 2008; Pišev 2013), национално штетни (Миленковић 2008, 42), расистички (Bošković 2010, 158; Миленковић 2008, 46), а најзад и као “генератор зла” (Миленковић 2008, 46).

Осврт који је пред читаоцем представља корак ка изналажењу разлога и домета таквог критичког заокрета. Циљ је, потом, да се допринесе стварању основа за нешто другачији поглед на Цвијићев пројекат фундаменталне и примењене науке (за сличан покушај видети Прелић 2014), поглед који би био примеренији изазовима тренутка у коме се тај поглед износи. Поново вреди узети у обзир опажања Роберта Мертона, која он овај пут износи у улози озбиљног и одмереног социолога науке:

„ [...] научницима је отимана њихова људскост тако што су били идеализовани и, у понеким случајевима, претварани у идоле [...] Па ипак, поштена процена би у њима видела обичне мушкарце и жене, а не богове, и препознала би да су као такви подложни притисцима и страстима, и да су и сами ухваћени у друштвене односе у којима се људи неизбежно налазе. Уместо да им одузимамо њихове људске особине, треба да их истражујемо.” (Merton 1976 [1963], 35; превод и скраћивање С. Н.).

Разумљиво, теза о „отимању људскости“ научницима могла би да важи и за оне случајеве у којима су они острашћено критиковани, а не само идеализовани. Нешто даље, са карактеристичном дозом оптимизма, Мертон тврди: „ [...] да ми тек сада почињемо да ослобађамо проучавање конкретног понашања научника од сасвим људске тежње да се на њега гледа у светлу осећања и вредности које смо усвојили, уместо да неке од облика тог понашања истражујемо на разуман и непристрасан начин.” (Merton 1976 [1963], 40).

Покушај одређења научног и примењено-научног наслеђа Јована Цвијића

Када је реч о Цвијићевој научној оставштини мора се, пре свега, рећи да он спада међу ретке пионире систематског интердисциплинарног теренског истраживања у нашој средини. Усмерен с једне стране својим природњачким образовањем и одмереном позитивистичком оријентацијом, а с друге својим друштвенонаучним интересовањима и хуманистичким интуицијама, Цвијић је током скоро целог свог радног века обилазио и на холистички начин посматрао просторе, средине и заједнице о којима је касније писао, непосредно се упознајући с њиховим својствима, њиховим међусобним утицајима, као и са људима који у тим областима живе. Другим речима, он је нагласак стављао на проучавање садејства различитих фактора који дуготрајно (додуше у различитом обиму) утичу на обликовање људских искустава и начина живљења. При томе, он је узимао у обзир и обратне процесе, у оквиру којих културно условљена понашања људи обликују њихову животну средину, мењајући њен изглед и својства, па тиме и сам начин на који она повратно утиче на друштвени живот оних који у њој обитавају. Он сам каже: „антропогеографија има посла са компликованим организмом друштава људских и расправља једну од најтежих тема које су икада занимале дух човечји: утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног“, да би убрзо додао: „како ће то затим употпунити – утицај друштва, људских творевина и остале активности на природу, на целокупну географију света“ (Цвијић 1893, 172–203). Кључни појмови у таквом приступу су, данашњим језиком речено, уцелињеност и узајамни утицаји, којима се наговештава идеја природно-друштвеног система који функционише на начелима повратне спреге, дакле битно другачије од начела једнолинијског детерминизма.

Истовремено са теренским радом, Цвијић је развијао за оно време солидне методолошке основе за систематско прикупљање искуствене евиденције концепирањем више наменских упитника (*Упутства за истраживање села у Србији и осталим српским земљама*, Београд, 1896; *Упутства за проучавање села у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1898; *Упутства за проучавање села у Сјавној Србији и Македонији*, Београд, 1898; *Упутства за истраживање насеља и њихових особина*, Београд, 1911; *Упутства за истраживање порекла становништва и њихових особина*, Нови Сад, 1922) и организовањем стално растуће мреже истраживача сарадника и локалних информаната у срединама које је требало испитати. Такође, Цвијић је покушао да уобличи теоријски оквир уз помоћ кога је требало да буде омогућено како само сакупљање, тако и по-

тоње систематизовање, анализовање, тумачење и поређење антропогеографске, етнографске и сваке друге грађе. Како он сам пише:

„[...] испитују се проблеми, ради њих се сакупља грађа, не скупља се грађа о којој се не зна чему служи. Свако питање Упутстава има одређени задатак и чини са свима осталим целину, којој је тежња да се све стране антропогеографских проблема тако расветле да им се и узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као код свих проблема који се тичу оне интересантне везе и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких момената, за тим људских творевина и људског кретања.“ (Цвијић 1902, III).

У складу са својим основним научним образовањем, а делом инспирисан и примером немачког зоолога, географа, етнографа и геополитичара Фридриха Рацела (1844–1904; Ratzel 1882; 1891), Цвијић своју обједињену дисциплину назива антропогеографијом. Избором тог назива, који ће у француској варијанти гласити људска или хумана географија (*géographie humaine*), и који сведочи о дубокој сродности са школом Видала де ла Блаша, наговештен је не само основни смер размишљања – посвећен садејствима утицаја географске средине и људских фактора, попут миграција, на просторни распоред насеља и карактеристике појединаца и целих популација – него и вољни отклон од сваког облика механицизма и редукционизма, укључујући и географски. Као што је већ наговештено, како би посао који је себи поставио за циљ могао успешније да изводи, Цвијић је приступио стварању одговарајућих организационих темеља: оснивању научних удружења и института, формирању универзитетских програма и катедри, као и уређивању и издавању научних часописа и едиција. Његов интензивни научни и организациони рад имао је за последицу успостављање, како би се то данашњим речником рекло, интердисциплинарне школе или, како би то можда мало храбрије могло да се каже: „Мислим да нећу претерати ако кажем да је Цвијић био аналист пре самих броделоваца и Марка Блока, јер је умео да споји знања из различитих дисциплина: географије, геологије, економије, антропологије, историје, историјске географије, психологије.“ (Стипчевић Н., 1998, нав. према Станковић 2004, 11). Школа мишљења коју је Цвијић успоставио имала је велику међународну видљивост, вишедеценијски континуитет и утицај на развој више научних дисциплина (Kitromilides 1996). Оставила је за собом скоро стотину томова (у почетку у оквиру едиције Насеља српских земаља, до 1913. године, а од 1921. године у оквиру преименоване едиције Насеља и порекло становништва, које су објављиване у оквиру Српског етнографског зборника СКА, који је иницирао Стојан Новаковић) и огроман број појединачних научних радова. После више

од пола века рада прекиданог само ратовима, антропогеографска школа бива напуштена у временском размаку од шездесетих па до осамдесетих година двадесетог века, и то како што се тиче имена, тако и теоријско-методолошког приступа и места у наставним програмима, и то не само у оквирима етнологије и антропологије, него и саме географије.

Далеко важнијим од самог оквира, од целовите антропогеографске парадигме која је отишла у историју науке, иако поједини њени кључни појмови доживљавају поновни процват, па и од једног дела завештане грађе, за коју се данас може рећи да није сакупљена по савременим стандардима струке или да је застарела, показале су се суштинске одреднице Цвијићевог личног приступа научном раду, које и данас могу да буду почетни путоказ свакоме ко има намеру да се бави истраживањем (за сличне оцене видети нпр. Milić 1956; Janković 2001, пос. 79):

а) наглашавање важности креативних веза између теоријског оквира, истраживачких метода и искуствене евиденције, при чему се ни једном нивоу не даје првенство, нити се он посматра самостално, а сви се вреднују првенствено по својој способности да отварају и разрешавају научне проблеме, ради се, дакле, о врсти приступа који би се данас можда могао назвати прагматичким реализмом (Sosa 1993, Resher 2000), на супрот покушајима да се Цвијић види само као наивни позитивиста и/или заблудели романтичар (ни писцу ових редова такво гледиште није било сасвим страно у неким ранијим написима; Naumović 2000);

б) склоност да спонтано настале емпиријски условљене увиде, каткад супротне сопственим теоријски утемељеним очекивањима и предвиђањима, као и дубока интуитивна наслућивања настала у посебним тренуцима инспирације, стави у исту раван као и логичко закључивање, или да таквим увидима да предност над дедукцијама из сопствених парадигми, и користи их да би допунио, па и прилагодио почетну парадигму;³

в) са претходном одредницом повезана способност да наслути велике научне проблеме и изазове своје епохе (однос географско-просторних фактора и различитих врста људског понашања; утицај цивилизацијских појасева и културних образаца на формирање психичких диспозиција или менталитета; значај просторног понашања људских маса у великом

³ О научној интуицији и значају наслућивања за научна открића Цвијић каже: „Има, напослетку, једна особина осећајног живота, која је такође од великог утицаја на научни рад. У нас има реч слуктити, човек слукти, осећа појаве, догађаје и процесе. То је врло чест случај с научним проблемима. Нема се још никакво прецизно и дубоко проматрање, које би навело на идеју, али се осећа, кашто врло осећа, да се у извесном правцу има нешто да нађе. Свакојако, с тим правцем није испитивач непознат. Ово слукћење идеје ретко превари. За њим треба поћи. Можда је то стање инкубације дубоких проматрања и идеја. Али се и по овоме види, да није само интелект довољан за изналажење и решавање научних проблема, нарочито за изналажење. Око интелекта има скривених струја осећајног и подсвесног живота, које су од великог утицаја на интелект“ (Цвијић 1921а [1907], 28).

обиму – нпр. различитих врста миграција – за функционисање државних система; географско-ресурсну условљеност и утемељеност сваког политичког пројекта, дакле висок степен геополитичке условљености политичких процеса) и постави их као истраживачка питања-водиље која су важнија од самог теоријског оквира, тренутних одговора које он нуди, као и од успостављених граница међу научним дисциплинама;

г) наткриљујућа верност регулационим идеалима науке његовог времена – објективности и поготову истинитости, која му омогућује да, упоркос ограничењима тих идеала (или можда управо због тих ограничења), понекад превазиђе заведеност непотпуном искуственом евиденцијом којом располаже, као и, у његовом случају јаку наклоност према сопственој култури и нацији;

д) са претходним повезана изразита способност критичког и самокритичког мишљења, која му је омогућавала значајан степен ослобођености робовања интелектуалним модама, као и од професионалне и личне сујете, шовинизма, а најзад и од робовања усвојеним ставовима и различитим облицима хипокризије, како у приватним, тако и у јавним пословима;

ђ) способност да организује, мотивише и одржава сталност рада мреже ученика, истраживача и сарадника, дакле да обезбеди услове за стално притицање нове искуствене евиденције и интелектуалну сарадњу, која се показала кључном за одржавање продуктивности парадигме – једном речју, способност да на самосвојним основама заснује и успешно води школу мишљења;

е) изразити педагошки дар и продубљено схватање значаја образовања и васпитања за будућност науке, али и за судбину укупне заједнице.

Војин Милић, и сам један од цинова југословенске науке, социолог и методолог који се није либио да износи оштре али најчешће добро утемељене критике о раду својих колега, у једној реченици резимира све претходно изнете тезе: „Цвијићево дело представља још увек најширу научну синтезу о друштвеним приликама на Балкану пред I светски рат и као такво ужива неподељен реноме у светској науци и представља једно од најмонументалнијих индивидуалних достигнућа у југословенским друштвеним наукама“ (Milić 1956, 152).

Цвијић је резултате свог истраживачког рада у областима које нас овде интересују представио у неколико капиталних монографија, *Антропологеографски проблеми Балканској полуострва* (Цвијић 1987/1 [1902]) и *Балканско полуострво* (Свијић 1918; Цвијић 1966), као и у великом броју тематских студија (нпр. *Мешанасијазичка кретања, њихови узроци и последице*, Цвијић 1922), научних радова и пригодних текстова. Било ко да је писао или да има намеру да пише о утицају природне средине на

начин живота људи на Балкану; о балканским културним појасевима; о типовима насеља и кућа; о психичким типовима и утицајима културе на понашање и менталитет Балканаца; о географским узроцима, правцима и утицају миграција на културне процесе на Балкану; о улози географских и политичких фактора на успостављање државних граница на Балкану, а исто тако и о значају природних граница за одрживост политичких пројеката; о улози политичких институција у вођењу државне и културне политике; о утицају стања националне свести на динамику унутрашњег политичког живота, исходе сукоба и државну политику; о природи и последицама деловања националних наука у доба конституисања националних држава на Балкану; као и о многим сличним етнографским, етнологским, етнопсихолошким, геогарфским, културолошким, а свакако и геополитичким темама, тешко да ће наћи ваљан разлог да се барем у критичком светлу не осврне на неко од Цвијићевих дела.

Осим у области фундаменталног и организационих аспеката антропогеографске и етнолошке науке, Цвијић је заузео истакнуто место међу српским умним људима тог времена који су веровали да је бављење науком посао који може и који треба да буде од користи за сопствени народ и његову(е) државу(е). Као и Стојан Новаковић, Јеврем Грујић, Јован Жујовић, Јован Скерлић, Милош Н. Ђурић, Александар Белић, или Слободан Јовановић, Цвијић припада оним посебним двома или трима генерацијама које су од Доситејеве, Вукове и Хаџићеве, а потом и генерације Владимира Јовановића, преузеле, а затим на својим плећима изнеле пројекат истовременог заокружења српске државе, изградње њених политичких и привредних институција, стварања сопственог система основног, средњег и вишег образовања, утемељења институционалних оквира природних, хуманистичких и друштвених наука, као и обликовања културног идиома модерне српске, а потом и југословенске државе и нације.

Као научник и као јавни радник, Цвијић спаја у свом раду не увек лако помирљиве улоге које су у њиховој узајамности успоставили његови претходници (нпр. Стојан Новаковић, видети Митровић 1995; за ширу слику видети Trgovčević 2003, као и Трговчевић 1986; 1995 и 1998) – улоге научника, ствараоца-оснивача или зачетника нових дисциплина које су неретко успостављале односе ривалства (нпр. утемељитеља како антропогеографије, тако и етнографије/етнологије), наставника који образује и васпитава генерације, оснивача и руководиоца научних институција који одређује смер и сврху њиховој делатности; као и јавног радника, борца за изградњу националног идентитета групе којој верује да припада, а најзад и идентитетског превратника (борца за српске државне интересе који постаје утемељитељ југословенске државе и идентитета). У том смислу су преплитања често међусобно супротстављених

улога у неким случајевима водила претеривањима, недоследностима, па чак, у ретким случајевима, и искривљавањима стандарда ондашње науке. С друге стране, у Цвијићевом случају је поунутрена оновремена научна етика објективизма и вере у истину онемогућавала доследно, неко би рекао и цинично, спровођење циљева „националног рада“ и реалистичке геополитике, толеришући само оне компромисе који су схватани као заиста нужни у геополитичком и геостратешком смислу. Фину равнотежу између начела научне објективности и патриотизма, уз презирање расизма и шовинизма, коју је Цвијић покушавао да успостави, али није увек успевао да одржи, препознајемо у овим његовим мислима:

„У свим изложеним погледима о националном раду, погледима који се оснивају само на праву и на народној снази, не сме бити ни трага од онога што се зове *шовинизмом*. Право национално осећање не сме да буде осећање мржње према другим народима, затим не сме да буде прецењивање своје вредности и својих права, а потцењивање особина и права других народа. Треба се нарочито чувати шовинистичке надувености, која с презрењем или омаловажавањем гледа на суседне народе, и која се кадшто не устручава да речима отима суседним народима и њихове несумњиве области. Такви шовинисти речима ласкају народној сујети и од штетног су утицаја на право формирање националног осећања и мишљења код једнога народа. Јер, као што у појединцима има таштине, тако је има и у народима. Много је лакше изазвати те сујете но позитивним радом формирати истините тежње и права национална осећања. У националним аспирацијама је готово сваки народ склон да своја незнатнија права прогласи као несумњива и велика. Обожавање, култ, прецењивање самога себе код народа је исто тако злочесто као и код појединаца. Уопште је много лакше завадити но помирити: много је теже пробудити добре но рђаве особине народа. Шовинистичке тежње одговарају демагогији у политичком животу. Њихови представници често показују своје рђаве инстинкте, кад представљају као издајнике земље и народа оне који се труде да изнађу и утврде истинита права свога народа и желе да свој народ позитивно, у унапред обележеном смислу, формирају. Место шовинистичког ласкања народној таштини треба оштром критиком проценити способности, права и моћ своје државе и свога народа. Таква критика себе самога овде је потребнија но критика себе самога у животу појединаца. Треба озбиљно проучити и проценити своју моћ и моћ суседних народа и према томе установити правце рада и националне планове.“ (Цвијић 1921а [1907], 69–70).

Из тог разлога, ниуколико се не може говорити о томе да су у Цвијићевом случају исклизнућа од објективизма ка максималистичкој реалполитици искључиво или већинско правило, и да на њима треба тежећи коначну оцену његовог научног доприноса, али се та исклизнућа не смеју ни порицати или умањивати. Она остају као сведочанство изазова једног посебног времена, како у развоју науке, тако и у политици њене примене, као и непоновљивог личног одговора на изазове тог времена (Трговчевић 1986; Trgovčević 2003).

Дакле, најснажније пренапрегнутости, а у исто време и најслабије схваћене, у Цвијићевом су случају биле оне између његових географских, етнографских и етнопсихолошких научних истраживања, његових геополитичких, односно геостратешких залагања, и његовог рада на васпитању националне заједнице. Такве напетости долазиле су до изражаја тамо где је притисак друштвених, политичких и геополитичких очекивања од науке био највећи. До тога је, првенствено, али не и искључиво, долазило приликом рада на успостављању државних граница, и то у оним случајевима у којима су се геополитички и геостратешки „државни“ разлози сукобљавали са стварним распоредом етничких група на спорним просторима (Trgovčević 2003).⁴ У тим сразмерно ретким случајевима, Цвијић је као веома принципијелан научник морао да са великом дозом нелагоде попушта пред сопственим схватањем животног интереса државе и народа, које је истовремено, и са подједнаким жаром заступао. Изгледа да се управо у ненамераваним последицама преплитања улога између научне и јавне одговорности, између објективности и патриотизма, између антропогеографије и геополитике, између научног истраживања и националног рада крију главни разлози за неке од раније изношених, а поготову за данашње оштре осуде Цвијићевог наслеђа.

⁴ Један од доскора не тако бројних аутора који заједно са Момчилом Суботићем (Суботић 2005), Мирком Грчићем (Грчић 2004), и Миломиром Степићем (Степић 2004) одаје признање Цвијићу као зачетнику геополитичке мисли у Србији јесте Милољуб Сретеновић. Он скреће пажњу на погубне последице запостављања те примењене науке у Србији, примећујући: „У нашој научној литератури, поред Јована Цвијића који је у својим истраживањима истакао значајне геополитичке детерминанте Балкана, до пред крај 20. века није било значајнијих анализа геополитичког положаја Балкана и геополитичких утицаја према овом простору. На овим просторима геополитика је била помало заборављена и, нажалост, то је један од главних разлога неразумевања геополитичких процеса у највишим политичким круговима на простору Западног Балкана, што је имало разорне последице у последњој деценији 20. века“ (Сретеновић 2010, 54). Међу ауторима који се сами не баве геополитиком, а истичу Цвијићев допринос тој дисциплини, треба истаћи Бојана Јовановића (Jovanović 2008). Растућа свест о практичној важности геополитичке перспективе изгледа да резултује све јаснијим представама о значају Цвијићевог доприноса развоју те запостављене примењене науке на овим просторима. На жалост, домети појединих студија које настају у новој српској геополитичкој школи као да не прате у потпуности стандарде које је поставио њен утемељивач.

Најзад, потребно је скренути пажњу на још једну од улога друштвених и хуманистичких наука у модерном свету. Наиме, осим посвећености чисто сазнајним питањима, или геополитичким и геостратешким разматрањима и практичној примени науке у остваривању таквих циљева, што је све успешно практиковао Цвијић, као и заступању интереса угрожених мањинских популација, данас је веома присутна употреба науке зарад изношења етичких процена и вредновања, у циљу неке врсте моралног суђења и оправдавања сопствених и туђих дела, чему је, такође, Цвијић посветио пажњу. Он је, додуше, у тако примењеној науци на првом месту видео средство за морално и умно васпитање припадника сопствене нације, првенствено њених најмлађих генерација. Такву примену науке Цвијић је укључивао у делатност коју је он називао „националним радом“ (Цвијић 1921а [1907], 51–71). Један аспект таквог рада био је повезан с образовним процесом, од првих дана школовања па до универзитетског нивоа, који је Цвијић видео као кључан за изградњу зрелих, способних и моралних младих људи. Када се данас разматра Цвијићева заоставштина, неоправдано се запоставља допринос који је он дао педагошкој мисли и пракси, ако ни због чега другог, оно због значаја који је сам приписивао образовању и васпитању (Цвијић 1921а [1907], 3–49). Други аспект је био повезан са решеношћу да се искорене мане које је Цвијић немилосрдно дијагностификовао у политичком, јавном, па и академском животу у Србији. О томе сведоче поједине Цвијићеве критичке и самокритичке мисли. Такво виђење друштвене улоге науке није било страно Цвијићевом добу (за случај Емила Диркема и радикалске социологије у Француској, в. Mimica 2004). Ново виђење улоге друштвених и хуманистичких наука, онако како су крајем двадесетог и почетком двадесет првог века схваћене на Западу, нешто је другачије. Најчешће се примењене друштвене науке не одређују као националне науке, већ као ангажоване, заступничке или „цивилизацијске науке“, у смислу залагања за остваривање интереса наднационалне културно-религијске и политичке заједнице Запада, у смислу који том изразу придаје Самјуел Хантингтон (Хантингтон 2000 [1996]). Такву улогу науке као *моралне савести* али и *интелектуалне ћеснице* евроатлантске цивилизације речито је описала једна од најутицајних савремених англосаксонских академских и примењених историчарки, Маргарет Макмилан (MacMillan 2001, 2008, 2014), узимајући своју дисциплину као пример:

„У секуларном свету, у коме већина нас у Европи и Северној Америци живи, историја узима на себе улогу да нам показује добро и зло, врлине и пороке. Религија више не игра толико важну улогу какву је некада имала у постављању моралних стандарда и ширењу вредности. [...] Историја са великим И бива позвана да испуни ту

празнину. Она обнавља заједнички осећај не толико божанског бића, колико нечега што је изван и изнад људских бића. Она је наш ауторитет: она може да нас ослободи оптужби или да нас осуди, и *да њрокуне оне који нам се сујројсџављају*." (MacMillan 2008, курзив ауџора, ѡрев. С. Н.).

У овом згуснутом и огољеном одељку, ослобођеном уобичајених морализаторских велова, наговештава се и могући правац разрешења недоумица које су мучиле Цвијића, као и дилема са којима се сусрећу тумачи Цвијићевог наслеђа. Он је, наиме, био успешан и као научник, и као примењени научник, па и као национални радник. Није, међутим, имао воље или умећа да пропагандне вештине примерене једном националном раднику искористи да у потпуности маскира и легитимизује своје деловање у области примењене науке, а свакако не да томе приступа са оним интензитетом и бескрупулозношћу са којим се то данас тако често чини. Такође, није био спреман да идеал научности у потпуности потчини логици примене науке у националном или државном интересу. Недостајала му је решеност да те области ефектно повеже, тако да једна другу савршено покривају, а могло би се рећи и прикривају. Није, најзад, био спреман да користи науку како би *њрокунуо оне који нам се сујројсџављају*. Управо о таквој „вештини“, за коју је с правом резервисан израз *хијокризија* (о њеној важности за англосаксонско друштво и политику видети у: Runciman 2008), отворено нам говори Маргарет Макмилан – о вештини уз помоћ које пажљивим манипулисањем научним резултатима и легитимитетом науке можемо *себе да ослободимо ојџужби*, а истовремено *њрокунемо оне који нам се сујројсџављају*.

Промишљање наслеђа: Новији критички осврти на Цвијићев научни рад и јавно-политички ангажман

Шта је од свега поменутог радила цвијићевска наука, и како том наслеђу треба данас приступити? На који се начин, у светлу претходно изнетих ставова, Цвијићево вишеслојно наслеђе и само вреднује, осуђује или ослобађа оптужби у данашњем прилично специфичном тренутку развоја етнологије и антропологије у Србији? Разматрању тих питања биће посвећени редови који следе, првенствено преко анализе новијих критика које се упућују Цвијићу и његовом научном наслеђу. Такво освртање на претходне осврте на сопствено наслеђе знак је или сазревања струке, или губљења истраживачких усмерења и њене сврхе. Неки од најновијих покушаја као да иду у прилог првој тези (Прелић 2014; Bašić 2016).

У српској антрополошкој заједници су у данашње време више или мање експлицитно прихваћене скоро све ставке научне критике коју је на почецима периода антропологизације српске етнологије у више радова изнео један од њених иницијатора, професор Иван Ковачевић (Ковачевић 2001 б, пос. 21–24, 29–34). На трагу тог првог таласа модернистичке антрополошке критике вуковско-цвијићевске етнографије и антропогеографије, али незадовољни радикалношћу тих отклона, поједини истакнути аутори средње и млађе генерације у својим оценама иду знатно даље, тврдећи да је Цвијићево дело не само прецењено и научно ирелевантно него и етномегаломанско, етички неприхватљиво, а најзад и политички погубно. Степен удаљености од Цвијићевог дела за припаднике тих генерација постаје поуздано мерило како научности тако и политичке коректности антрополошке парадигме у новом светском (и научном) поретку, који данас, како се верује, подразумева сарадњу антрополошке науке на пројекту *унућрашњеј цивилизовања и интeрнационалних интeгpација*:

„Аутор овог текста припада већ трећој генерацији универзитетских наставника који као примаран циљ етнологије/антропологије не виде као трагање за псеудонаучним доказима где треба поставити етничке границе, шта је ‘аутентична народна традиција’ и како је ‘сачувати’. Сада већ многобројне генерације студената етнологије/антропологије не уче, углавном не верују и, што је најважније, у свом професионалном раду и у јавности, не шире идеје које је Јован Цвијић својевремено поставио дисциплини и друштвено-хуманистичким наукама у Србији уопште. Не верују у то да постоји аутентична, кохерентна, неупитна ‘национална култура’, ‘народна традиција’ и њени ‘елементи’ које добар етнолог, по могућству епистемички повлашћен (будући сеоског порекла), треба да открије, научи и пренесе потомству. Анализа трансформације наставних планова показује стабилан заокрет ка антиесенцијализму и антинационализму, дакле општу антирасистичку тенденцију, па представља добру основу за компетентан ангажман будућих професионалних српских етнолога/антрополога у процесима даљег цивилизовања Све Српчади и грађана Србије, посебно у процесима интернационалних интеграција.” (Миленковић 2008, 41).

У одељку је могуће приметити како теме ране постмодернистичке критике старије етнoлошке парадигме (дакле довођење у питање идеја о постојању аутентичне и кохерентне „народне традиције” и „националне културе”, као и улоге етнологије у њеном проучавању, чувању и преношењу на нове генерације) прерастају у пост-постмодернистичку критику

политике националних наука са изнова промишљених позиција „антие-сенцијализма, антинационализма и антирасизма“.

Од нове пост-постмодернистичке антропологије која израста на самом крају процеса деконструкције старе етнологије очекује се, дакле, да прерасте у цивилизаторску дисциплину која, уместо некадашњег идеала изградње нације, треба да доприноси „процесима интернационалних интеграција“. Нова антропологија у Србији тако једним својим делом скоро неприметно израста у нову верзију примењене науке, сасвим упоредиву по логици функционисања са оном коју је стварао Цвијић, разумљиво са циљевима прилагођеним новом политичко-цивилизацијском поретку који се успоставља. Па ипак, као што се из претходног навода може закључити, доживљај отклоне је толики да се та сличност занемарује. За новије генерације српских антрополога Цвијићево дело престаје да има значај само по себи, и постаје идеални „негативни пример“ – нешто што има вредност искључиво као показатељ куда не треба ићи, као и због чега је такав пут лош:

„Цвијић је користан као шлагворт, као типичан представник ‘националног радника’ какви су прецењеним идејама и етномегаломанијом стабилно уништавали Сву Српчад и грађане Србије, у свим њеним границама, још од Начертанија. Дидактички користан, као негативан пример, Цвијић је као доајен ‘националног’ (а испоставиће се по нацију погубног) рада, само добар за мишљење о томе *шїа академска еїнолоїїја-анїроїолоїїја у Србији више није и шїа никада не їреба їоново да їосїане.*“ (Миленковић 2008, 42).

Погледајмо детаљније како се у наведеном значајном програмски писаном тексту једног од најистакнутијих антрополога средње генерације, проф. Милоша Миленковића, који је замишљен као коначан одговор данашње антрополошке науке у Србији на изазове некадашње цвијићевске антропогеографске и етнографске парадигме систематизује, а потом и раскринкава оно што се сматра неприхватљивим цвијићевским наслеђем:

„Први псеудо-проблем који друштвено-хуманистички сегмент Цвијићевог инаугурационог говора апострофира као кључан, јесте антропогеографско проучавање миграција и порекла становништва (н.д., 35). Данас са задовољством можемо да констатујемо да је, једном када је проучавање миграција и порекла становништва демистификовано као рад који има за циљ да легитимише политичке захтеве и право на територију, било на основу наводног права на ‘земљу порекла’ неке конкретне популације, било путем ‘права прводошавшег’, било путем ‘принципа већине’, ова монструозна

пракса која је деценијама уграђивана у српски школски систем и популарни имагинаријум, напуштена је у српској академској етнологији-антропологији. Укидање и преименовање предмета чији су програми експлицитно садржали, било информативне било инструктивне фикције о 'етногенези', миграцијама и етничким границама, данас је завршен процес." (Миленковић 2008, 43).

Тврдња да је проучавање миграција псеудопроблем можда би могла, узимајући у обзир данас познате чињенице, да буде формулисана са нешто мање резолутности. За почетак, можда би било потребно направити већу разлику између тема миграција (или, како би Цвијић рекао, метанастазичких кретања) и порекла становништва, с једне стране, и политичке теме права на територију с друге, којој је у референтном раду о миграцијама Цвијић посветио веома мало пажње (Цвијић 1922). Сам наслов тог дела, *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, јасно указује на научни циљ који је Цвијић имао при писању – систематизовање знања стечених сопственим истраживањима, као и укључивање података сакупљених у оквиру рада других припадника антропогеографске школе, с циљем да се створе што шире основе за будућа темељна интердисциплинарна проучавања. Он сам о томе каже:

„И из својих искустава и из *Насеља* употребио сам једино ону грађу којом сам могао у најкраћем облику представити своју концепцију о великом обиму сеоба турскога и потоњих времена и о њиховом значају за антропогеографске, социолошке и друге процесе; даље ми је била тежња да помоћу ове расправе, као неке врсте упутстава, обратим пажњу будућим испитивачима *Насеља* и *порека становништва* на многобројне проблеме повезане с метанастазичким покретима и тиме учиним да њихова посматрања буду разноврснија, оштрија и више социолошка“ (Цвијић 1922, Увод).

Политичке и националне импликације ове теме Цвијић је разрађивао на другом месту (Свијић 1918), и видео првенствено у последицама миграција, којима се културно различите популације упознају, повезују, а потом и културно уједначавају, чиме се стварају предуслови за државно и национално јединство онога што се тада сматрало троделним југословенским народом. Речено језиком данашње струке, Цвијић у миграцијама, можда са мало више оптимизма него што се показало оправданим, види важан фактор *изградње модерне интeгpалне југословенске нације*. Основу тог процеса чини просторно ширење динарске популације, за коју је Цвијић претпостављао („слуктио“, како би он то рекао) да је најспремнија да буде носилац процеса националне интеграције на новообједињеним

просторима. Ова претпоставка заснива се на наоко реалистичком очекивању да ће значајније шансе за успешну интеграцију имати она држава која има већи проценат покривености своје територије популацијама које подржавају интеграцију. На овом примеру јасно се препознаје Цвијићев поступак – прво темељно упознати проблем, осветлити га са што више тачака, уочити све факторе који су у игри, као и импликације њихових дејстава и, тек када је добро схваћен сложени систем међуодноса који карактерише дати проблем, приступити разматрању различитих могућности његовог решавања. Аналитички, нормативни и примењени ниво плански се држе раздвојенима, и приступа им се појединачно и по унапред утврђеном редоследу. Из данашње перспективе наоко наивни, скоро механицистички приступ, у Цвијићевској перспективи треба да онемогући да аналитички ниво буде контаминиран нормативним, па тиме смањује вероватноћу да се приликом истраживања добију они резултати који су из неистраживачких разлога унапред прижељкивани.

С друге стране, свако прилежније претраживање тема научних скупова (нпр. Конференција „Миграције унутар, изван и ка југоисточној Европи: међукултурна комуникација, друштвене промене и транснационалне везе“, МУЈЕА/InASEA, Анкара, Турска, 21.–24. 5. 2009), научних пројеката и наслова публикација у водећим научним часописима у Западној Европи и англосаксонском свету, али и у осталим деловима света, па и у домаћој средини (видети, на пример, Penev 2011; Kupiszewski *et al.* 2012, а у области антропологије Павићевић 2004; Kovačević i Krstić 2011; Krstić 2011; Antonijević 2012; Stojić Mitrović 2013, 2014a, 2014b; Lukić–Krstanović 2014; Stojić Mitrović i Meh 2015), показало би да се тема миграција намеће као једна од најактуелнијих и најзаступљенијих у већини данашњих друштвених наука. Многи истраживачи сматрају да ће двадесет први век бити век миграната. Већ сада, миграната у свету има више него што их је икада било у историји човечанства, а неки тај број процењују на више од милијарду, при чему он не престаје да расте. Ни Србију овај развој догађаја није мимоишао. Од времена у коме је Цвијић засновао проучавање метанастазичких кретања па до данас, на овим просторима било је више таласа миграција великог обима – ратовима изазване миграције, размене становништва и планске колонизације; миграције и колонизације које настају као последица успостављања Титовог ауторитарног режима; интензивне миграције из села у град као последица насилне социјалистичке индустријализације; дневне, недељне и остале привремене радне миграције унутар и између република и између градова и њиховог залеђа; велике радне миграције у Западну Европу, САД и друге привредно развијене земље; плански изгон становништва, избеглиштво и интерно расељавање као последица најновијег циклуса ратова током деведесетих, као и са тим процесима повезане економске миграције; унутрашње

и спољашње економске и друге миграције после петооктобарских политичких промена; најзад, и најскорији велики таласи миграната из ратом угрожених земаља Блиског и Далеког истока, као и Африке, који у време писања овог рада постају горући европски, балкански и локални проблем. Са општом темом миграција и њихових узрока и последица, иду данас заједно и питања порекла и „културног пакета“ који са собом носе популације односно појединци који мигрирају, као и питања културом и законском регулативом изазваних проблема који се јављају приликом интеграције (односно одбијања интеграције) таквих појединаца и група у срединама у које покушавају да се уселе. За размишљање о таквим проблемима, Цвијићево инсистирање на утврђивању порекла становништва како би се разумео њихов „културни пакет“ и данас се показује кључним.

Испоставља се да ни стручни, а ни примењени потенцијал проучавања миграција у Европи данас није битно мањи у односу на процене које је пре скоро једног века дао Цвијић. Напротив, он је знатно већи, и то првенствено зато што су се природа и укупан обим миграција, па тако и последице које оне са собом носе, у данашњем свету вишеструко измениле и порасле у односу на Цвијићево време (Vertovec 2007). Наиме, Цвијић је водећи рачуна првенствено о традиционалним унутрашњим и регионалним миграцијама на Балкану погрешно сматрао да је у развијеним земљама Западне Европе талас интензивних померања становништва на самом почетку двадесетог века већ прошао свој врхунац (Цвијић 1922). Реч је, дакле, о потцењивању обима и значаја миграција, а не о њиховом прецењивању. У том смислу, раније предложено „преименовање“, ако би оно подразумевало и прилагођавање савременим научним стандардима, као и садашњем стању на терену, на чему с пуним правом инсистира аутор, показало би се као кудикамо кориснија стратегија од „укидања“ теме миграција у образовним програмима.

У тексту се потом прелази на још један „важан псеудопроblem“ за који се, као и у претходном случају, тврди да је данас ирелевантан за друштвено-хуманистичке науке:

„Други важан псеудопроblem који Цвијић издваја, данас ирелевантан за друштвено-хуманистичке науке осим на плану јавног ангажмана и истраживања утицаја научне реторике на остале јавне дискурсе, јесте „проучавање психолошких особина балканских народа и различитих делова нашега народа“. Етнопсихологија – основа расизма – поодавно је измештена из академске етнологије-антропологије у дискурсе етномитомана, патриотских новинара и националних радника, прозрена и презрена као генератор зла које нашим колегама и студентима не може да служи на част.“ (Миленковић 2008, 46).

Етнолошка и антрополошка деконструкција етнопсихологије помера се на тај начин из регистра модернистичке критике упрошћених схватања и неадекватне примене романтичарских идеја, или слабости истраживачког метода (Ковачевић 2001б, 27–44, пос. 28–34), ка дискредитацији на основу њеног претпостављеног идеолошког садржаја (за оцене Цвијићевих идеја као расистичких види и Bošković 2010, 158). При томе се, свесно или не, заобилазе следеће чињенице: а) да је Цвијић у више наврата јавно изражавао своју дубоку нетрпељивост према шовинистичким и расистичким начинима мишљења и делања; б) да је Цвијићева „етнопсихологија“, односно типологија балканских регионалних менталитета, изворно схваћена као првенствено културно и географски детерминисана, а тек у неупоредиво мањој мери као биолошки условљена, и то првенствено соматски, а не генетски;⁵ в) да њен експлицитан циљ није

⁵ За приказ новијих критички ангажованих антрополошких погледа на проблем расизма видети преглед који нуди Лејт Малингс (Mullings 2005), видети и *AAPA Statement on Biological Aspects of Race* (1996). Чини ми се да се појам расизма непотребно растеже када се примењује и на случајеве у којима се основ за легитимизовање разлика у приступу правима, друштвеном положају, економским приходима и престижу, као и право на вршење моћи над онима који се сматрају инфериорним тражи друге него у претпостављеним наследним разликама чврсто повезаним са културно дефинисаним групама. За случајеве који се не подударују с наведеним условима треба размислити о употреби појма *културног расизма*, који је данас сразмерно чешћи него *биолошки расизам*. Такође, не би требало да буде спора о томе да има мало реалних основа за данас политички коректну праксу да се свака јавно изнета тврдња о постојању разлика међу друштвеним групама, чак и ако не подразумева веру у супериорност једне групе над другом, нити инсистирање на правима и привилегијама који из претпостављене супериорности произилазе, делегитимизује коришћењем појма расизма. Наиме, последица такве праксе може бити својеврсна *инфлација употребе појма расизма* (поистовећивање сваког облика дискриминације, па чак и разликовања група по било ком основу са расизмом), слично инфлацији употребе појма геноцида (у оквиру које се свако насиље уперено против Другог које резултује губицима људских живота, без обзира на њихов обим и стварни циљ, назива геноцидом). У том смислу, треба размислити да ли је после продора у разумевању људског генома научно оправдано сваку теорију о постојању биолошки, односно генетски утемељених разлика међу људским популацијама сматрати расизмом, иако је још увек политички коректно да се тако говори и пише. Цвијићевска етнопсихологија, као учење о постојању психолошких разлика међу популацијама које припадају различитим културама или културним појасевима и различитим географским поднебљима, а које су у одређеној корелацији са телесним и биолошким карактеристикама тих популација, данас можда може да се сматра недовољно утемељеном науком, јер намеће јединство тамо где постоје бројне и непоречиве индивидуалне разлике, и подразумева постојање међугрупних разлика, иако се не наводе јасни критеријуми на основу којих се до тврдњи о њиховом постојању дошло, чиме постаје подложна деловању разних врста стереотипа, али се не може сматрати основом расизма. С друге стране, као што је нагловештено на почетку ове напомене, има смисла отварање расправе о томе да ли у етнопсихолошком приступу има елемената *културног расизма*, који се не позива искључиво на наследне биолошке разлике (као и да ли је тај појам уопште смислен, или га треба заменити устаљеним појмом културне дискриминације), у ком случају би ваљало помно проверити понуђене чињеничке основе разликовања група, односно типова, логику њиховог међусобног поређења, критеријуме вредновања, као и евентуалне материјалне, политичке или друштвене последице различитог вредновања балканских психичких типова. За примере расизма у друштвеним наукама (нпр. у делима Анте Старчевића, Ива Пилара, Мирка Кус-Николајева или Фрање Иваничека) погледати, између осталог, дисертацију Невенка Бартулина и потоњу на њој засновану књигу (Bartulin 2006; Bartulin 2013) о идеологији расе у усташком режиму и његовим политикама према мањинама у НДХ, или рад Јура Кришта о Пилару (Krišto 2006).

било политичко рангирање популација и давање на основу тог рангирања једној популацији искључивих права уживања неког друштвеног положаја или приступа неким ресурсима, као ни одузимање било којој популацији њених политичких или људских права, или права приступа положајима или ресурсима, што су одреднице расизма у строгом значењу те речи;⁶ г) да нису понуђени ваљани докази да је „проучавање психолошких особина балканских народа и различитих делова нашега народа“ пракса која се може оправдано сматрати „генератором зла“; д) да је приступ сличан „проучавању психолошких особина балканских народа“, односно разматрање културних основа понашања различитих типова друштвених група постало поново актуелно у оквиру такозваног „културног заокрета“ (cultural turn), или „повратка културе“ (Nash 2001) у жижу научне пажње, а да је и пре тог заокрета у неколико периода било темељ појединих утицајних међународних антрополошких школа мишљења (нпр. школе „личност и култура“); ђ) да се одскора трагови таквог истраживачког усмерења препознају у оквиру сразмерно новије научне помаме за проучавањем различитих врста групних идентитета, идентификација и идентитетских политика, првенствено етничких и националних (Brubaker and Cooper 2000), ; и, најзад, е) да поједини компетентни и по овом питању највероватније неутрални страни стручњаци процењују да су Цвијићеви описи „психичких типова“ углавном емпиријски утемељени, или, како би они рекли, „прилично тачни“ (Halpern and Hammel 1969, 21). Разумљиво, то не значи да је Цвијић био потпуно имун на испољавање ставова који би данас могли да се оцене као узроковани етничким стереотипима, па чак и расистички, али ти малобројни случајеви могу да се доведу у везу са посебним случајевима у којима ваннаучни разлози, попут ратних непријатељстава (пример односа према Бугарима је ту најкарактеристичнији) односе превагу над научношћу.⁷ Поново би било добро раздвојити

⁶ Чини ми се да је понуђена критика најрелевантнија управо на овом месту. Наиме, чињеница је да је Цвијић разликовао популације по њиховим психичким својствима, а одатле и по њиховој способности и спремности да допринесу изградњи српске и/или југословенске нације, и издавао Динарце као најпримереније том задатку. Па ипак, он није тврдио да на основу тога они треба да имају посебна права на било коју врсту привилегија. Осим тога, Цвијић је веома отворено и оштро говорио о њиховим ограничењима и манама, што ниуколико није својствено *расистичком супрематизму* као једном од кључних елемената расизма. Најважније од свега, Цвијић их је вредновао првенствено на основу њиховог потенцијалног доприноса његовом државном, националном и моралном идеалу, који је њему био дражи од њих као таквих, као и од било какве њихове посебне користи или добробити. У том смислу, он се можда може сматрати *инијералним националистом*, али не и расистом. Цвијић је најближи расистичким ставовима када износи веома негативну процену карактеристика бугарске популације, која изгледа да је условљена, као и у случају Тихомира Ђорђевића (1918), оштрим споровима са бугарским научницима и пропагандистима око територија садашње Македоније, а поготову ратним искуствима из Другог балканског рата 1913. године и ратног периода од 1914. до 1918. године.

⁷ Цвијић је и поводом узрока таквих ставова отворен и недвосмислен: „Немогућно је ћутке прећи преко бугарских варварстава и свирепости у прошлости, Светском рату.“ (Цвијић 1991, 495).

општу тему културне условљености индивидуалног и групног понашања и мишљења, о којој и даље има смисла критички размишљати, од једног не тако великог броја случајева у којима Цвијић ненамерно или намерно прилагођава опажања са терена, пренаглашавајући уочене разлике, уопштавајући без основа, или чак приписујући емпиријски неутемељена својства појединим етничким или културним групама, за шта не може бити ни научног, а ни етичког оправдања.

Слагали се ми или не са научним дометима, друштвеним последицама, а поготову политичким узроцима (поновног) интересовања за културу као фактор који помаже у разумевању основа људског деловања, као и у изградњи идентитета, идентификација и идентитетске политике, који се сви заједно темеље на културним факторима, остаје да размишљања о културним основама групног мишљења и понашања на Балкану, па тиме и о етнопсихологији, још увек не могу бити одбачена као „псеудопроблем“. Ради се пре о проблему, односно скупу проблема, за чије боље разумевање још увек недостају довољно поуздани методи и теоријски приступи, и који је из тих разлога и даље сасвим легитиман изазов за антропологију.

У обимнијем осврту талентованог млађег антрополога др Марка Пишева као да се наставља идеолошка деконструкција Цвијићевог наслеђа започета у претходно наведеном програмском раду. Оштрица критике се још изразитије фокусира на примењено-научну и политичку делатност Цвијића, која се поново експлицитно или имплицитно негативно вреднује. Као и у претходним случајевима, критика започиње довођењем у питање научне утемељености његовог рада:

„Да ли би Цвијићев научни рад на пољу истраживања антропогеографских особености балканског становништва уопште, а етнопсихичких карактеристика посебно, издржао овај тест? Чини се да оповргљивост Цвијићевих научно политичких ставова везаних за југословенство у целини није изводива било каквом логичком операцијом.“ (Pišev 2009, 48).

На реторичко питање о научном статусу Цвијићевог опуса надовезује се очекивани, додуше неуобичајено уобличени одговор – Цвијићеви ставови су неоповргљиви, па се тиме налазе и потпуно изван сфере научног разматрања. Па ипак, њихово разматрање се наставља. Аутор иза плашта њихове фиктивне научности разоткрива праксу политичке злоупотребе науке и начела научности у корист романтичарског национализма и остваривања слабо прикривених циљева српске хегемонистичке буржоазије:

„Интелектуалне, друштвене и политичке елите су током извесних раздобља у модерној историји европских друштава злоупотребљавале науку и сам појам „научности“ у сврху поједностављења друштвене „стварности“ и формирања представа о друштвеном прогресу и еволуцији, не устручавајући се, притом да прибегну инструментализацији читавих низова предрасуда које су – поједностављујуће по себи – имале за циљ да опишу друштво не онакво какво јесте, већ онакво какво би, према њиховом мишљењу, требало да буде.“ (Pišev 2009, 48).

Они научници, попут Цвијића, који су таквим задацима приступали са нешто мање прорачунатог интереса и цинизма него што је за такве послове иначе уобичајено, радили су то, како критика наговештава, захваљујући самообмани коју је пружала идеја „научне мисије“ упарена са „култом научне објективности“:

„Иако Цвијић није имао превише тога заједничког са расистичком доктрином, и чак је упозоравао на опрезност у полемици о расним типовима, [...] он јесте сматрао себе ‘научником са мисијом’, при чему се његова ‘мисионарска’ одлика, како смо већ истакли, огледала у сакупљању и теоријском уобличењу грађе коју је требало уклопити у претходно осмишљене, идеолошки обликоване калупе.

Култ научне објективности, неупитно поверење у позитивизам, као и спој интелектуалне елите са највишим хијерархијским структурама у друштву, водили су ка томе да научници – са Цвијићем на челу – бивају ангажовани при идејним разрадама ратних циљева и, у зависности од угледа и научног ауторитета, остварују контакте са колегама и политичарима којима су у одсудним тренуцима могли наметнути своја решења.“ (Pišev 2009, 49–50).

Осим својеврсног фројдијанског мотива, по коме је Цвијићево инсистирање на научној објективности поуздан доказ одсуства жеље да се она заиста оствари, у наведеним редовима могуће је препознати још један мотив. Ради се о, на овим просторима веома честој, интелектуалној делатности *добронамерне денормализације онога што се сматра лошом домаћом праксом*. У оквиру таквог приступа, оно што се код „себе и својих“ жели критиковати издваја се из свог ширег географског и историјског контекста, чиме се отежава поређење такве праксе са оном у другим срединама. Тиме се, потом, онемогућава и препознавање кри-

тиковане праксе као појаве која је уобичајена и у „нормалном“ свету, који се узима као културни узор.⁸ Тако се пракса подвргнута критички егзотизује као балканска аберација, уместо да се у њој препознаје локално испољавање глобалних токова. У том смислу, уместо да се цвијићевска национална наука, као облик историјски ситуиране примене знања из више научних области у циљу постизања добробити за сопствену заједницу, доследно тумачи као део ширег европског и светског тренда наменске употребе људског разума, на првом месту науке и филозофије, па и уметности, у циљу побољшавања економског, социјалног и политичког положаја припадника друштава која су у стању да самостално спроводе такве праксе (што се може препознати у појединим тезама критике), она се у целини ипак приказује као својеврсно балканско корумпирање науке од стране политике. Овде је могуће препознати праксу коју неки аутори називају *самоколонизацијом* (Kiossev 1995; 2008; 2011). На срећу, понуђена критика не задржава се на овом нивоу и иде дубље. На том путу, аутор покушава да „гађа“ унутрашњи несклад између заступаног научног идеала објективности и непристрасности и идеолошко-политичке мисије коју Цвијић и други национални научници самовољно примају на себе. Ту се аутор придружује увидима из претходно наведене критике, и на том нивоу обе понуђене анализе постају веома релевантне и конструктивне, продубљујући раније наговештену тему преплитања контрадикторних задатака и преоптерећивања приступа као главног узрока суштинских проблема цвијићевског модела националне науке. На овом нивоу анализе,

⁸ Нажалост, на овом месту нема простора да се веома значајно питање међународног политичког и научног контекста у чијем окриљу мисли и дела и сам Цвијић отвори на начин на који оно то заслужује. Његово дело је неопходно упоредити, осим са водећим научницима у области географије, геологије и осталих наука којима се Цвијић бавио, и са признатим мислиоцима геополитике тог доба – Халфордом Макиндером, Клаусом Хаусхофером, или Исаијом Боуменом, „Рузвелтовим географом.“ Тек тада ће се доћи до још потпуније слике његовог значаја, али и ограничења. Можда би још корисније резултате дала упоредна анализа ангажмана регионалних научних еквивалената, нпр. Ива Пилара, националног радника, правника, журналисте, али и пионира политичке географије, геополитике, социологије, антропологије и психологије у Хрватској. Пиларово име од 1997. године носи Институт друштвених наука у Загребу, основан 1991. као Институт за примењена друштвена истраживања. Упоредна анализа би показала због чега би требало са више пажње користити одређене квалификације (нпр. расизам) кад се ради о оцени Цвијићевог научног и примењеног доприноса. За опис научних циљева Института „Иво Пилар“ видети: <http://www.pilar.hr/novosti/sve-novosti/20-izdvojeno/319-uz-dan-instituta-2011-20-godina-znanstvenih-istraivanja> (приступљено: 23.09.2015.). Чињеница да у Загребу постоји институт специјализован за „националну примену друштвених и хуманистичких наука“, и да је он укоренен у наслеђе једног Ива Пилара, аутора дела *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Беч, 1918, под псеудонимом L. v. Südland) и *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Берлин, 1933, под псеудонимом Florian Lichtträger), говори много о схватању важности савременог националног ангажмана у науци, као и о односу према наслеђу примењених наука и некадашњем националистичком усмерењу научника у тој средини. На сличну идеју да пореди рад Јована Цвијића и Динка Томашића као ангажованих друштвених научника дошао је аустријски историчар антрополошког усмерења Карл Казер (Kaser 1998; видети и Rihman-Augustin 1993).

отварају се кључна питања везана за примену научних резултата у области друштвених и хуманистичких наука. По чему се разликују фундаментална и примењена друштвена и хуманистичка наука? Да ли пракса примене науке квари науку која се примењује? Да ли је примењена наука лоша наука? Да ли примена лоше науке може дати добре резултате? Логика понуђене критике не зауставља се, међутим, ни на том веома конструктивном нивоу, и наставља даље:

„Спој високог универзитетског положаја и личне свести о мисији омогућио му је да идеолошки профилисану „науку“ умота у паковање методолошки валидне, емпиризму доследне, у „чистом“ разуму утемељене, вредносно неутралне и политички непристрасне друштвене науке која има за циљ „просто“ утврђивање научне „истине“ о демографским, антропогеографским и етнокултурним „чињеницама“ Балканског полуострва. Позитивизам је у том контексту представљао златан кључ успеха, јер се уз његову текстуалну подршку, „наука“ чинила научнијом, а „истина“ истинитијом. Примера ради, сама чињеница да је Цвијић у својим етнопсихолошким истраживањима, износећи властито виђење динарског типа истицао и његове негативне карактеристике ишла је у прилог „научности“ његових резултата, с обзиром на то да једнострано идеализовање неког од психичких типова није било у складу са имплицитним постулатима позитивистичке науке, односно њеном рационалном компонентом. Свака идеализација чинила би се у том смислу сумњивом, због чега је Цвијић свакако процењивао да би извесан баланс позитивних и негативних црта менталитета, његове психичке типове – Динарски нарочито – учинила научно прихватљивијим.“ (Pišev 2009, 50).

На овом месту као да се довршава интерпретативни круг понуђеног критичког приступа, који тиме постаје херметички затворен. У својеврсној репризи фројдовске интерпретације на вишем нивоу уопштавања, чак и Цвијићево отворено изношење оштрих критика упућених иначе фаворизованом „динарском типу“ почиње да се тумачи као резултат лукаве процене да би „известан баланс позитивних и негативних црта менталитета“ погодовао „уверљивости“ и „научности“ његових иначе, како се тврди, ненаучних тврдњи:

„Његова јака научна репутација, србоцентрична визура југословенског уједињења, и томе сходни политички ставови чинили су од њега идеалну особу за емисара Србије у Великој Британији и тумача територијалних захтева своје земље иностраној јавности. Пионирска

истраживања, научни тон и „објективна“ презентација његових истраживачких резултата били су прихваћени и високо цењени међу интелектуалном елитом оних земаља које су знале мало или готово ништа о Србији или Балкану, што по себи говори довољно о утицају који је у то време наука – па макар и оне њене још „младе и зелене“ гране – имала у друштву.“ (Pišev 2009, 54)

Аналитичка дилема између могућих тумачења Цвијића као човека ухваћеног у раскорак између супротстављених начела која узалудно покушава да помири, и прорачунатог и циничног националистичког манипулатора, изгледа да у овој фази критике бива разрешена, и то на начин који се може сматрати неутемељеним. Ипак, у критици се препознају и плодни моменти са претходног нивоа критике. Тако се на једном нивоу нуди тумачење по коме Цвијић злоупотребљава ауторитет „чисте“ науке како би прибавио легитимитет науци коју стварно примењује, при чему се управо из тог разлога и сама његова „чиста“ наука почиње сматрати лошом, односно лажном. Нема, међутим, разлога да се нека наука сматра лошом само зато што је дошло до њене политичке, или неке друге врсте употребе. Пре ће бити да је то знак вредности такве науке, јер управо од каквоће науке, односно њених резултата, зависи степен њене употребљивости. Исход, дакле, зависи од врсте, односно логике употребе, а не од саме чињенице да је до употребе дошло. Могуће је на другом нивоу приметити и пажње вредан покушај да се овај проблем премости увођењем категорије злоупотребе научног угледа. У том случају, радило би се о злоупотреби претходно задобијеног угледа, а не самих научних резултата или чињеница, јер би под плаштом ранијих научних заслуга касније биле протуране пригодне неистине. Ипак, треба подсетити на чињеницу да се сам Цвијић више пута са огорчењем освртао на такву могућност. Осим тога, заступајући такву тезу макар и само половино, аутор подразумева да су међународне политичке и научне елите, са којима је Цвијић често и интензивно сарађивао, биле неспособне да процене Цвијића као научника и човека, а при томе и незналице што се тиче релевантних чињеница („које су знале мало или готово ништа о Србији или Балкану“), и то у пословима који се непосредно тичу њихових сопствених професионалних компетенција и виталних националних интереса. То је, мора се признати, наивна и врло мало вероватна претпоставка. Већи проблем тиче се потребе да се раскорак у Цвијићевом мишљењу и делању по сваку цену учини логички кохерентним, и да му се наметне једнозначност. Уместо да Цвијићева неспособност или одсуство спремности да разреши дилеме повезане с преклапањем својих научних и јавних улога задобије кључно место у тумачењу природе и исхода његове делатности, та се неспособ-

ност интерпретативно преобраћа у циничну смишљену стратегију.⁹ Из тог разлога, не одређује се са довољно прецизности веома важна разлика између а) примене науке као средства подупирања основаних политичких и државних захтева стварним чињеницама; б) примене науке као облика реторичке или чињеничке манипулације, којом се прикривају незасновани, односно неоправдани захтеви; и в) примене науке у моралном аргументовању позиције сопствене државе, која има своју инхерентну логику, али може да профитира од научног ауторитета особе која износи морални суд. Управо пажљивим промишљањем поменутих разлика треба створити услове за сазнајне помаке. Нажалост, у даљој анализи аутор чини напор да своје аргументе устроји тако да они подрже тезу о Цвијићу као о прорачунатом манипулатору.

Суштина на претходним страницама укратко реконструисане скорије идеолошке деконструкције Цвијићевог наслеђа ефектно је сажета у следећем одељку из раније навођеног програмског текста:

„Идеолошка основа етнологије као националне науке, која је кулминирала цвијићевским подметањем природно-научног ауторитета псеудонаучним антропогеографским и етнопсихолошким етнофикцијама, разоткрила се и сама себе разорила као псеудонаучна, монструозна идеолошка прецењена идеја и етномегаломанија, погубна по саму нацију којој је наводно требала да послужи. Задовољан сам што припадам академској заједници чија огромна већина тренутно активних чланова у том подухвату није учествовала.“ (Миленковић 2008, 49).

После изношења најважнијих поставки понуђених критика, могуће је закључити да коначни суд, представљен у новијим анализама Цвијићевог наслеђа гласи: национална наука је спој по себи лоше науке и морално неприхватљиве праксе њене политичке примене са катастрофалним друштвеним и политичким исходом. Тај се закључак на сведенији начин може исказати као *лоше примењена лоша наука са лошим последицама*. Први аутор изгледа да подржава такву, радикалнију тезу, док други аутор као да остаје разапет између такве опције, нешто мање радикалне могућности, која се своди на то да је примена науке лоша само зато што је лоша наука која се примењује, и треће могућности, којој је такође дат простор, а по којој је сама пракса примене (или злоупотребе) та која квари по себи

⁹ У каснијем тексту истог аутора, та се могућност тумачења видно назначава употребом појма шизма: „Ово је довело до својеврсне – и додали бисмо, нерешиве – шизме у Цвијићевој политичкој мисли где је југословенска идеја стајала равноправно с отворено афирмативним ставовима према историјски оправданој, чак нужној, империјалној мисији Србије на Балкану (Pišev 2010, 58).“

не нужно лошу науку. Оба аутора чине свој модел објашњења још сложенијим тиме што у њега укључују и категорију исхода, односно друштвених и политичких последица примене науке. Када на тај начин формализујемо модел, добијамо тројно чвориште: *врста науке – логика њене примене – каквоћа њених резултата*. Тиме су постављени логички основи једног тумачења које би се могло назвати *анализа ајорија националне науке*, или у још обухватнијој варијанти *анализа ајорија примењене науке*. Модел може успешно да функционише у сведеној варијанти којој су аутори били више склони (добра/лоша наука – добра/лоша примена – добар/лош исход), али се за свако од три чворишта може понудити и много детаљнији опис, чиме би се омогућио рељефан приказ било ког стварног случаја, а тиме створили услови да тај случај буде ваљано поређен са неким другим случајем, који би био анализиран на исти начин. Значајан напредак је, додуше, дошао уз одређену цену – на моменте непотребно радикалан и увредљив стил изражавања, намерно деконтекстуализовање ондашње науке и њене примене и са тим повезано одсуство упоредне перспективе, њихово вредновање искључиво по данашњим стандардима, а најзад и незанемарљив број чињеничких неподударности. Па ипак, оно што је битно јесте да једном кад је формализован, оквир пружа врло плодно средство за анализу међусобно веома различитих конкретних случајева. Поставивши ове могућности на сто, аутори понуђених критика знатно су у логичком смислу унапредили оквир за размишљање о Цвијићевом наслеђу.¹⁰ Ти помаци пружају раме с кога данас може да се види даље него што је то било могуће пре њихове појаве, да се послужимо метафором с почетка текста.

Како се дошло до овог значајног помака? Сасвим сигурно је помна анализа Цвијићевих текстова представљала полазну основу. Потом, треба узети у обзир стајну тачку коју нуде претходно објављивани текстови и студије који су били посвећени историји и политици етнологије и антропологије у Србији. То само по себи није, међутим, могло да створи услове за развој смера и смисла понуђених критика. Ту свакако треба узети у разматрање и промене у стајној тачки с које се врши антрополошко

¹⁰ Занимљив пример који илуструје корисност понуђеног оквира за упоредне анализе даје Роберт Каплан, утицајни публициста и саветник у Центру за нову америчку безбедност у Вашингтону, када, помињући политичку активност Хенрија Кисинџера, тврди: „Одатле закључујемо да аморална стратегија која се води строго у складу са националним интересом може да доведе до морално исправних резултата. Јер оно што је водило Кисинџера био је национални интерес лишен сваког морализма, њега поштују и када га не воле“ (Kaplan 2015). Препознатљива је сличност са горескицираним моделом за анализу функционисања примењене науке са три међусобно повезана чворишта: аморална стратегија (средство упоредиво са науком) – национални интерес (циљ и начин примене средства) – морално исправни резултати (последица). Оно што је посебно занимљиво у наведеном примеру јесте указивање на могућност да лоше средство, или његова лоша примена, па чак и обоје, могу имати добре последице.

промишљање (више о томе у Naumović 2000). Реч је о својствима онога што је, нешто раније у тексту, одређено као посебан тренутак у развоју антрополошке мисли у Србији. При томе се мисли на спрегу реалних глобалних и локалних политичких и друштвених токова, и више различитих врста субјективних уверења код једног броја утицајних српских етнолога и антрополога, која су се тек одскора учврстила, и која су у значајној мери утицала на начин на који се схвата како ток светских процеса тако и с њим повезана конкретна улога друштвених и хуманистичких наука у Србији. Уз нужна поједностављења, та посебна ситуација можда може да се опише на следећи шематизовани начин: а) снажење уверења да је при крају процес постсоцијалистичког преображаја друштва који ће Србију у политичко-економском смислу неповратно укључити у блок западних неолибералних демократија; б) са претходним повезано уверење да је започела одлучујућа фаза евроатлантских интеграција Србије која ће у неком не тако далеком тренутку резултовати њеним пријемом у НАТО, а потом и у ЕУ; в) уверење да општи процеси глобализације, којих су претходна два тока само посебни трендови, подупиру антинационалне, универзалистичке и космополитске вредносне оријентације, као и она политичка решења утемељена на тим вредностима, којима су склони управљачки слојеви западних друштава, а не економску диверсификацију, израстање политичке полицентричности и слабљење светског утицаја атлантске цивилизације и њених управљачких елита; г) уверење да је успешно довршен процес антропологизације српске етнологије и њеног теоријског преусмеравања на логику научног и етичког функционисања, инспирисану првенствено англосаксонском антропологијом, којим су превладани како њени ранији теоријски и методолошки основи тако и последњи остаци потребе за њеном друштвеном улогом у форми националне науке – овде су посебну улогу имали радови посвећени историји и политици етнологије и антропологије у Србији, у којима је понуђена критичка анализа функционисања претходних парадигми, као и теоријско-политичке смернице за успостављање нових парадигми; д) уверење да су регулациони идеали културног релативизма и мултикултурализма превазиђени како у антропологији тако и у политичком и јавном животу (без обзира на спорадичне рецидиве у законодавству) и да, следствено томе, задатак антропологије не треба више да буде заштита и борба за опстанак матичне културе и/или малих култура и етничких група, као и успостављање мултикултурног друштва, већ искључиво залагање за универзалне вредности глобалног мира и заштите људских права на свим политичко-организационим нивоима; ђ) уверење да јавно деловање етнологије и антропологије треба од сада да се темељи искључиво на начелу прагматизма, и буде прилагођено описаним глобалним политичким трендовима, при чему ће бити могуће (и пожељно) да се

конкретан рад на остваривању назначених вредности легитимизује било којим скупом реторичких формула који повећава шансе за постизање жељеног исхода у локалној средини, тако да је замислив и случај прагматичке употребе реторичких средстава националне науке у сврху остваривања њој суштински супротстављених циљева. Субјективно разумевање нове егзистенцијалне ситуације етнолога и антрополога у савременој Србији, утемељено на наведеним увидима и уверењима, доприноси стварању амбијента у коме постаје могуће, па и потребно, редефинисање јавне улоге науке, са којим је повезано и критичко превредновање традиција на којима је раније била саздана та наука, како би нове улоге могле да се утемеље на изнова промишљеним коренима и сходно новим циљевима (један амбициозан покушај понуђен је у Milenković 2010). Разумљиво, како ће се оценити прихватљивост укупног оквира за тумачење Цвијићевог наслеђа који је понуђен у критичким освртима који су претходно разматрани зависи од тога колико су уверљиви постулати на којима понуђене критике почивају.

Уместо закључка: може ли се стајати на раменима џинова чак и без жеље да се тамо буде?

У овом раду, настојао сам да се руководим правцима размишљања које је наговестио Роберт Мертон, и да питању научног и примењено-научног наслеђа Јована Цвијића приступим на два нивоа. На првом, разматрао сам Цвијићево наслеђе у светлу метафоре стајања на раменима џинова. На другом, тежио сам да се руководим Мертоновим увидом да „ми тек сада почињемо да ослобађамо проучавање конкретног понашања научника од сасвим људске тежње да се на њега гледа у светлу осећања и вредности које смо усвојили, уместо да неке од облика тог понашања истражујемо на разуман и непристрасан начин“ (Merton 1963, 40). Нисам, дакле, имао намеру да се уповавам у већ ископане ровове, нити да их, са друге стране, затрпавам, већ да допринесем контекстуализацији јавне дебате о питању научног и примењено-научног наслеђа Јована Цвијића на што непристраснији и, надам се, кориснији начин. У том духу има смисла вратити се још једном Мертоновом раду (Merton 1972) – тексту о инсајдерима (припадницима) и аутсајдерима (странцима) као поглављу социологије науке – и подсетити се на шаљиву парафразу Марксовог и Енгелсовог *Манифеста Комунистичке партије* којом Мертон завршава свој рад: „Припадници и Странци у области знања, уједините се! Ви немате шта да изгубите осим својих тврдњи. А имате цео свет разумевања да добијете.“ (Merton 1972, 44).

После ових шаљиво-дубоких мисли једног џина, вратимо се сада и његовој омиљеној научној метафори. Као што метафора о џиновима и

патуљцима наговештава, писање о судбини интелектуалног наслеђа у науци отвара читав низ парадокса. Нема потребе да се сви они које нам је разматрање Цвијићевог случаја наговестило овде помињу поново.

Шта је на том путу постигнуто?

Када разматрамо Цвијићево научно и примењено-научно наслеђе, може нам бити од користи овде понуђено тројно чвориште: *врста науке – логика њене примене – каквоћа постигнутих резултата*. Као што је претходно речено, модел указује на логичке основе онога што би било могуће назвати *апоријама националне науке*, или у широј перспективи *апоријама примењене науке*. Што се тиче првог чворишта, анализа Цвијићевог наслеђа понуђена на овим страницама показује да се најважнијим постигнућем може сматрати Цвијићев рад на изградњи *системајској интердисциплинарној штеренској, на посмајрање усмереној ирсјиуја исјраживањима у широкој балканској ирсјективи*. У том одељку треба такође истаћи Цвијићеву *сјособност да усмери пажњу на кључне проблеме свој доба, које, међуштим, никада није посмајрао одвојено од конкретних услова који одређују животина искуства људи у срединама у којима је он сам обављао исјраживања*. Ту треба поменути проблеме *мијрација и мијрационих шокова*, као и *културне условљености људској понашања и мишљења*, а потом и *кашјеторију географској ирсјора као једној од најширих оквира за разумевање друштвених процеса*, која данас побуђује велику пажњу у оквиру такозваног просторног заокрета (Warf and Arias eds. 2009). Посебно, до сада углавном занемаривано поље представља Цвијићева *геополијичка мисао, њејово разматрање судбинске ирсјорно-ресурсно-демојграфске условљености свакој државној пројекта*. На нивоу другог чворишта, у оквиру кога се разматра логика примене науке, анализа је указала на суштинску дилему са којом се суочавао Цвијић током свог рада. Дилема у свом најјезгровитијем облику гласи: *раздвојити различите шийове интелектуалној рада и анијмана (дакле, „чисту науку“ од примене науке и примењене науке, а најзад и од разних облика „националној рада“)* и сваким се бавити одвојено, у мери у којој неко има за шо наклоности, или *прибећи вештини хипокризије и искористиши вео који један ниво активности иружа, како би се навукла одежда врлине на друје нивое, на којима се обављају не баш сасвим часне и науци иримерене радње*. Као што је показано, Цвијићева одлука била је да ове нивое држи што раздвојенијима, али он сам у једном броју случајева није могао, или није желео, да је се у потпуности придржава. Ради се, првенствено, о случајевима у којима је дошло до трвења између геополитичких условљености државних пројеката, праваца трасирања одрживих граница и реалног распореда етничких група у географском простору. Ипак, Цвијић је, упркос грешкама и ограничењима, показао далеко мању спремност на свесно прибегавање хипокризији од многих ондашњих и данашњих научника.

Цвијићево наслеђе отвара и питање трећег чворишта, дакле последица примене науке у историјски преломним, или како би Ерик Хобсбаум рекао „занимљивим“ временима (Hobsbawm 2002). Наиме, Цвијић, који нам је завештао науку којом се данас бавимо, оставио нам је у наслеђе и кључеве њене успешне примене у ондашњем времену: *идеал научне истине и са њиме повезану способност да се у стварном свету уоче и решавају они проблеми који су од животној важности; реалистички утемељен теоријски оквир који је у стању да помоћне при дефинисању виталних интереса заједнице и изналажењу средстава и поступака неопходних за њихово остваривање*; а најзад и образовни идеал и модел националног рада посвећен на првом месту васпитавању генерација младих људи које ће бити способне и вољне да истrajним научним радом дају допринос добром животу у заједници у којој живе. Начин на који се према Цвијићу односила његова заједница, као и утицајни страни представници из светова науке и политике, показује да су последице Цвијићевог примењено-научног рада у поменутих областима биле веома позитивно вредноване. С друге стране, отпори и критике које су долазиле са стране оних који су се сматрали заступницима ривалских политичких интереса пре сведоче о успешности, него о неутемељености Цвијићевих геополитичких теза. Па ипак, историјска судбина пројеката у које је Цвијић уложио своје знање и труд, као и развој концепција о етичкој одговорности науке узети заједно, дају основа да се питањима примене науке данас прилази на опрезнији и промишљенији, а неки би рекли и циничнији начин. Најзад, можда има смисла изнети претпоставку да је Цвијићев образовно-педагошки рад његово најзначајније примењено-научно завештање. У одломку који следи, можда је могуће наћи потврду за ову тезу:

„Професор треба да здравом свежином, вредношћу и енергијом свога властитога говора, рада, живота, изазове акцију и интензивнији живот у другима. У семинару треба да виде ученици на професору борбу и напоре око решавања проблема и тражења истине. Често се решење питања само донекле доведе, покажу се празнине и оскудица опсервација, па се после нових проматрања опет на њега враћа. Ништа на ученике није од толиког утицаја, као тај процес рађања мисли, који они сви осете. Тако се добива дубока љубав и вера према науци, а од тога се по правилу јављају нове акције“ (Цвијић 1921а [1907], 33).

На нама је да проценимо на основу замисливих последица да ли нам као научницима Цвијићев примењено-научни приступ у данашњем свету

уопште може одговарати, и ако не може, каквим новим и другачијим задацима смо, и на који начин, вољни да се посветимо. При томе, неће нам бити од истинске користи да намећемо једном прошлом времену савремене критеријуме, како бисмо нашим данашњим изборима прибавили легитимитет или ефикасност који им можда недостају, али ни да данашњем времену омеђујемо изборе превазиђеним приступима и циљевима из прошлости. Па ипак, и овде је Цвијићево усмерење на оно што је заиста битно од користи као путоказ. Антропологија, као наука која се некад поносила својом способношћу да у ефемерном види оно што је битно, данас због свог паничног страха од свега што је *есенцијално* ризикује да изгуби трку с наукама које у времену растуће неизвесности не часе часа да се посвете ономе што је за ширу заједницу, или заступнике њених интереса, заиста од пресудног значаја. Пример Маргарет Макмилан је и у том смислу веома речит.

Анализа Цвијићевог научног и примењено-научног наслеђа показује да је он неоспорно био интелектуални цин, али и да је, као и слабовиди цин Орион из грчког мита, од кога води порекло метафора о стајању на раменима, за неке веома важне проблеме и дилеме свог времена био слеп. Па ипак, стојећи на његовим раменима, и гледајући у његово наслеђе уз помоћ моделâ које смо развили стојећи једни другима на раменима, можда ћемо сви заједно успети да видимо јасније где је, и зашто је грешио, а такође и где се налазе потенцијали које он није довољно развио, или није ни наслућивао, а од којих ми можемо имати користи и данас.

Можемо стајати на раменима цинова и пробати да са њих идемо даље, а можемо, ако нам се таква почетна позиција не свиди, и да са њих скочимо на земљу, почнемо успон из почетка, и покушамо да израстемо у другачије цинове од наших претходника. При томе, може нам се десити и да се у неком тренутку нехотично успнемо на она иста рамена са којих смо претходно покушавали да сиђемо.

Библиографија:

- Antonijević, Dragana. 2012. Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije. *Етнологско-антрополошке свеске* 20, (н.с.) 9: 21–34.
- Bartulin, Nevenko. 2006. *The Ideology of Nation and Race: the Croatian Ustasha Regime and its Policies Toward Minorities in the Independent State of Croatia, 1941–1945*. PhD Dissertation. Sidney: University of New South Wales (448 стр.).
- Bartulin, Nevenko. 2013. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*. Leiden: Brill.
- Bašić, Ivana. 2016. "Jovan Cvijić's Psychological Characteristics of Southern Slavs and 'Ethnopsychology'" in Serbia. *У 150th Anniversary of Jovan Cvijić's Birth*, 663–679. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Backhouse, Roger E. and Philippe Fontaine (Eds.). 2010. *The History of the Social Sciences since 1945*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Backhouse, Roger E. and Philippe Fontaine (Eds.). 2014. *A Historiography of the Modern Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bžežinski, Zbignjev. 2001 [1997]). *Velika šahovska tabla*. CID, Podgorica / Romanov, Banja Luka.
- Bošković, Aleksandar. 2005. "Distinguishing 'self' and 'other': Anthropology and national identity in former Yugoslavia." *Anthropology Today*. Vol 21, No 2, 8–13.
- Bošković, Aleksandar. 2010. „Anthropology in Unlikely Places: Yugoslav Ethnology Between the Past and the Future.” У Bošković, Aleksandar, (ed.). *Other People's Anthropologies: Ethnographic Practice on the Margins*, 156–168. London: Berghan Books.
- Brubaker, Rogers and Frederick Cooper. 2000. „Beyond 'Identity'.” *Theory and Society* 29: 1–47.
- Wagner, Peter. 2001. *A History and Theory of the Social Sciences: Not All That Is Solid Melts Into Air*. London: Sage Publications.
- Wagner, Peter, Björn Wittrock, and Richard Whitley (eds.). 1991. *Discourses on Society: The Shaping of the Social Science Disciplines*. Dordrecht: Kluwer.
- White, George W. 2000. *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

Warf, Barney and Santa Arias (eds.). 2009. *The spatial turn: interdisciplinary perspectives*. Oxon and New York: Routledge.

Васовић, Милорад. 1994. *Јован Цвијић: Научник – јавни радник – државник*.

Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Васовић, Милорад. 1995. *Јован Цвијић о свом и нашем времену*. Издавачко предузеће „Принцип“, Београд.

Wachtel, Andrew Baruch. 1998. *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press.

Vertovec, Steven. 2007. Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism. У: Vertovec, Steven (Guest Ed.). *New Directions in the Anthropology of Migration and Multiculturalism*, special issue of *Ethnic and Racial Studies* 30(6): 961–978.

Влаховић, Петар. 1987. „Јован Цвијић као оснивач наше науке о народу. Писци наше етнологије и антропологије I“. *Етноантрополошки проблеми* 1: 67–75.

Georgevitch, T. R. 1918. *Macedonia*. London: George Allan & Unwin; New York: Macmillan.

Горуновић, Гордана. 2007. *Српска етнологија и марксизам: научно дело Шћипре Кулишића*. Београд: Српски генеалогски центар.

Грчић, Мирко. 2004. „Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност.“ *Демографија* 1: 25–48.

Данеш, Јиржи В. 1927. *Јован Цвијић*. Посебна издања Географског друштва I (ур. Боривоје Ж. Милојевић). Београд.

Ердељановић, Јован. 1927. „Јован Цвијић и наша наука о народу.“ У *Цвијићева књија*: XV–XXXV. Београд: СКЗ.

Živković, Marko. 2011. *Serbian Dreambook. National Imaginary in the Time of Milošević*. Bloomington: Indiana University Press.

Isaac, Joel. 2012. *Working Knowledge: Making the Human Sciences from Parsons to Kuhn*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Janković, Dejan. 2001. „Metodološki doprinosi Jovana Cvijića sociološkom proučavanju seljačkog društva.“ *Letopis naučnih radova*, Godina 25 (1–2): 75–85.

Jovan Cvijić, доступно на: https://hr.wikipedia.org/wiki/Jovan_Cvijić (приступљено: 25.09.2015.)

- Jovanović, Bojan (ur.). 1991. *Etnopsihologija danas*. Beograd: Dom kulture "Studentski grad".
- Jovanović, Bojan. 1991. „Heuristički izazov etnopsihologije.“ У *Etnopsihologija danas*, Bojan Jovanović (ur.). Beograd: Dom kulture "Studentski grad".
- Jovanović, Bojan. 1992. „Srbi u ključu nacionalne karakterologije.“ У *Karakterologija Srba*, Bojan Jovanović (ur.), 5–22. Beograd: Naučna knjiga.
- Jovanović, Bojan (ur.). 1992. *Karakterologija Srba*. Beograd: Naučna knjiga.
- Jovanović, Bojan. 2002. *Karakter kao sudbina: eseji iz etnopsihologije*. Kraljevo: Narodna biblioteka "Stefan Prvovenčani".
- Jovanović, Bojan. 2008. *Prkos i inat. Etnopsihološke studije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kaplan, Robert D. 2015. "America is Fated to Lead", *The National Interest*, доступно на: <http://nationalinterest.org/feature/america-fated-lead-11901> (приступљено: 25. септембра 2015.).
- Kaser, Karl. 1998. „Anthropology and the Balkanization of the Balkans: Jovan Cvijić and Dinko Tomašić.“ *Ethnologia Balkanica* 2, 88–99.
- Kaser, Karl and Joel M. Halpern. 1998. „Historical Myth and the Invention of Political Folklore in Contemporary Serbia.“ *Anthropology of East Europe Review* 16 (1): 89–107..
- Kiossev, Alexander. 1995. „Notes on Self-colonising Cultures.“ <https://uni-sofia.academia.edu/AlexanderKiossev> (приступљено: 25. септембра 2015.).
- Kiossev, Alexander. 2008. „The Self-Colonizing Metaphor.“ <https://uni-sofia.academia.edu/AlexanderKiossev> (приступљено: 25. септембра 2015.).
- Kitromilides, Paschalis. 1996. „'Balkan Mentality': History, Legend, Imagination.“ *Nations and Nationalism* 2 (2): 163–191.
- Ковачевић, Иван. 1982. „Етнолошка проучавања психичких појава.“ *Етнолошке свеске* 2: 23–33.
- Ковачевић, Иван. 2001а. *Историја српске етнолозије I: Просветитељство*. Београд: Српски генеалошки центар.
- Ковачевић, Иван. 2001б. *Историја српске етнолозије II: Правци и огломци*. Београд: Српски генеалошки центар.
- Ковачевић, Иван. 2005. „Из етнологије у антропологију.“ У *Етнолозија и антропологија: стање и перспективе*. Зборник ЕИ САНУ 21 (Драгана Радојичић ур.). Београд: 11–19.

- Kovačević, Ivan i Marija Krstić. 2011. „Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku.“ *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 969–982.
- Krišto, Jure. 2006. „Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika.“ *PILAR – Časopis za društvene i humanističke studije* 1 (1): 47–60.
- Крстић, Марија. 2011. „Дијаспора и радници на привременом раду у иностранству: основни појмови.“ *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 6 (2), 295–318.
- Kuklick, Henrika. 1991. *The Savage Within. The Social History of British Anthropology, 1885–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuklick, Henrika, (ed.). 2008. *A New History of Anthropology*. Oxford: Blackwell.
- Кулишић, Шпиро. 1953. „Идејна и теориска основа у развиту наших етнографских музеја.“ *Зборник Етнографскої музеја 1901–1951*. Београд. Научна књига: 27–31.
- Кулишић, Шпиро. 1966. „Научно дјело др Јована Ердељановића.“ *Зборник Матице српске* 45 (Друштвене науке), 92–109.
- Kulišić, Špiro. 1967. „Osvrt na razvitak naučne misli u srpskoj etnologiji.“ *Glasnik Zemaljskog muzeja N.S.* XXII: 197–206.
- Kulišić, Špiro. 1973. „Zajedno sa marksizmom potiskivana je i napredna nauka.“ *Delo* 12. Beograd. Nolit: 1658–1680.
- Kulišić, Špiro. 1980. *O etnogenezi Crnogoraca*. Titograd: Pobjeda.
- Kupiszewski, Marek, Dorota Kupiszewska, Vladimir Nikitović. 2012. *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji.
- Leiman, Shnayer Z. 1993. „From the Pages of Tradition. Dwarfs on the Shoulders of Giants.“ *Tradition* (Rabbinical Council of America) 27(3): 90–94.
- Lukić-Krstanović, Miroslava. 2014. „Migration Studies: Ethnology and Policy of the Institute of Ethnography SASA (1947–2014).“ *Гласник Етнографскої інституції САНУ* LXII (2): 15–34.
- MacMillan, Margaret. 2001. *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*. London: John Murray.
- MacMillan, Margaret. 2008. *Dangerous Games: The Uses and Abuses of History*. New York: Random House Publishing Group.
- MacMillan, Margaret. 2013. *The War that Ended Peace: The Road to 1914*. New York: Random House Publishing Group.

- Marić, Jovan. 1998. *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju*. Beograd: Izdanje autora.
- Merton, Robert K. 1965: *On the Shoulders of Giants: A Shandean Postscript*. New York: Free Press.
- Merton, Robert K. (Edited and with an Introduction by Norman W. Storer). 1973. *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Merton, Robert K. 1976 [1963]. „The Ambivalence of Scientists“. У *Sociological Ambivalence and Other Essays*. New York: The Free Press, 32–56.
- Merton, Robert K. 1972. „Insiders and Outsiders: A Chapter in the Sociology of Science.“ *American Journal of Sociology* 78 (1): 9–47.
- Миленковић, Милош. 2008. „О научном раду и нашем универзитету (сто година касније).“ *Гласник Етнографског музеја* 72: 41–50.
- Milenković, Miloš. 2010. *Ka politici srpske antropologije za XXI vek*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milenković, Miloš. 2013. „О очувању nacionalnog identiteta i kulturne baštine u evropskim integracijama. Osnovne zablude i značajnije mogućnosti.“ *Етноантрополошки проблеми*, н. с. 8 (2): 453–470.
- Милић, Војин. 1956. „Социолошка концепција Јована Цвијића I-III.“ *Књижевност* 9–12: 161–179; 313–335; 457–468.
- Mills, David. 2008. *Difficult Folk? A Political History of Social Anthropology*. New York – Oxford: Berghann Books.
- Mimica, Aljoša. 2004. *Emil Dirken i radikalska sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mitrović, Andrej. 1969. *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Митровић, Андреј. 1984. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Митровић, Андреј. 1995. „Научност и служење народу. Схватање историјске науке код Стојана Новаковића.“ У *Стојан Новаковић. Личности и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, 173–198. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Mullings, Leith. 2005. „Interrogating Racism: Toward an Antiracist Anthropology.“ *Annu. Rev. Anthropol.* 34: 667–93.
- Murvar, Vatroslav. 1998 [1941]. *Na izvorima srpskih neistina*. Zagreb: Croatia knjiga d.o.o.

- Naumović, Slobodan. 1998. „Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses In Balkan Ethnology.” *Ethnologia Balkanica* 2: 101–120.
- Naumović, Slobodan. 2000. „Identity Creator in Identity Crisis: Reflections on the Politics of Serbian Ethnology.” *Anthropological Journal on European Cultures* 8 (2): 39–128.
- Наумовић, Слободан. 2005. „Национализација националне науке? : политика етнологије/антропологије у Србији и Хрватској током прве половине двадесетих година двадесетог века.” У *Проблеми културној идентитету и стијановништву савремене Србије*, (Етноантрополошки проблеми), Ковач, Сенка (ур.), 17–60. Београд: Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет.
- Naumović, Slobodan. 2008. „Brief encounters, dangerous liaisons and never-ending stories: the politics of Serbian ethnology and anthropology in the interesting times of Yugoslav socialism.”
- In: V. Mihăilescu, S. Naumović and I. Iliev (eds) *Studying peoples in the people's democracies: socialist era anthropology in South-East Europe*, 211–260. Berlin; Münster: LIT.
- Научно дело Јована Цвијића*. 1982. Београд: Српска академија наука и уметности / SANU, knj XI, sv. 2.
- Nash, Kate. 2001. „The ‘Cultural Turn’ in Social Theory: Towards a Theory of Cultural Politics.” *Sociology* 35 (1): 77–92.
- Павићевић, Александра. 2004. „Нека питања спољних миграција југословенског становништва током друге половине двадесетог века – Време за преиспитивање.” *Гласник Етнографског института САНУ* 52: 129–136.
- Penev, Goran ur. 2011. *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*. Београд: Друштво демографа Србије.
- Pilar, Ivo. 1918. *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Sarajevo.
- Pilar, Ivo / L. v. Südland (pseudonim). 1918. *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung des Gesamt – Problems*. Wien.
- Pilar, Ivo / L. v. Südland (pseudonim). 1943 [1918]. *Južnoslavensko pitanje : Prikaz cjelokupnog pitanja*. Zagreb (prev. i predgovor Fedor Pucek).
- Pilar, Ivo / Lichtträger, Florian (pseudonim). 1933. *Immer wieder Serbien*. Berlin 1933.
- Pišev, Marko. 2009. „Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914-1919. Istorijski pregled.” *Етнологско-антрополошке свеске* 14, (н. с.) 3, 43–77.

- Pišev, Marko. 2010. „Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu Južnih Slovena.“ *Etnoantropološki problemi* 5/2: 55–79.
- Pišev, Marko. 2013. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919: slučaj Jovana Cvijića*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Porter, Theodore and M., Dorothy Ross, (eds.). 2003. *The Cambridge History of Science Volume 7. The Modern Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Прелић, Младена. 2014. „Јован Цвијић и прве деценије формирања и институционализовање етнологије као науке у Србији.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 62 (2): 83–97.
- Радовановић, Војислав С. 1927. *Јован Цвијић. Његов рад у Јужној Србији*. Београд: „Штампарија Јединство“.
- Радовановић, Војислав С. 1958. *Јован Цвијић*. Београд: Нолит.
- Радовановић, Војислав С. 1957. „Јован Цвијић – из перспективе савремене научне мисли један поглед на живот и научно дело великог српског научника, с нарочитим обзиром на антропогеографију и етнографију, на дан двадесетпетогодишњице његове смрти (16.1.1927–16.1.1952).“ *Гласник Етнографског института САНУ* 2–3 (1953–54): 1–66.
- Ratzel, Friedrich. 1882. *Anthropogeographie*, Vol. I. Stuttgart: J. Engethorn.
- Ratzel, Friedrich. 1891. *Anthropogeographie*, Vol. II. Stuttgart: J. Engethorn.
- Resher, Nicholas. 2000. *Realistic Pragmatism: An Introduction to Pragmatic Philosophy*. Albany: State University of New York Press.
- Рибић, Владимир. 2007. *Примењена антропологија: развој примењених антрополошких истраживања у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама*. Београд: Српски генеалошки центар – Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Rihtman-Augustin, Dunja. 1993. Dinko Tomašić i hrvatska etnologija / antropologija. *Društvena Istraživanja*. B/God. 2(1993), Br. 6, 969–973.
- Rihtman-Augustin, Dunja. 2004. *Ethnology, Myth and Politics: Anthropologizing Croatian Ethnology*. Aldershot: Ashgate.
- Ross, Dorothy. 1992. *The Origins of American Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, David. 2008. *Political Hypocrisy*. Princeton: Princeton University Press.
- Sera-Shriar, Efram. 2013. *The Making of British Anthropology, 1813–1871*. Pickering & Chatto and Routledge.

- Smith, Roger. 1997. *The Fontana History of the Human Sciences*. London: Fontana.
- Sosa, Ernest. 1993. „Putnam's Pragmatic Realism.“ *The Journal of Philosophy* 90 (12): 605–626.
- Сретеновић, Милољуб. 2010. „Геополитички положај Западног Балкана.“ *Војно дело*: 53–75.
- Станковић, Стеван М. 2004. „Јован Цвијић о настави и науци.“ *Гласник Српског географског друштва*, Свеска 84 (2): 61–70.
- Станковић, Стеван М. 2007. „Патриотизам Јована Цвијића.“ *Демографија* 4: 9–27.
- Станковић, Стеван М. 2006. *Јован Цвијић – даровити и осећајна душа*, Српско географско друштво, Београд, 2006.
- Степић, Миломир. 2004. *Српско ишћање – геополиитичко ишћање*, Београд: Јантар–група.
- Stoianovich, Traian. 1959. „The Pattern of Serbian Intellectual Evolution 1830-1880.“ *Comparative Studies in Society and History* 1 (3): 242–272.
- Stojić Mitrović, Marta. 2013. „Stigmatizacija kao posledica ilegalizacije određenih oblika transnacionalnog kretanja – dehumanizacija tzv. ilegalnih migranata.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXI (2): 163–174;
- Stojić Mitrović Marta. 2014a. Presenting as a problem, acting as an opportunity: four cases of socio-political conflicts taking the presence of migrants as a focal object in Serbia. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXII (1): 66–82.
- Stojić Mitrović Marta. 2014b. „Serbian migration policy concerning irregular migration and asylum in the context of the EU integration process.“ *Issues in Ethnology and Anthropology* 9(4): 1105–1120;
- Stojić Mitrović Marta i Ela Meh. 2015. „The Reproduction of Borders and the Contagiousness of Illegalisation: A Case of a Belgrade Youth Hostel.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 63 (3): 623–638.
- Stocking, George W. Jr. 1968. *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stocking, George W. Jr. 1987. *Victorian Anthropology*. New York: The Free Press.
- Stocking, George W. Jr. 1992. *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. Jr. 1995. *After Tylor: British Social Anthropology 1888–1951*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. Jr. 2001. *Delimiting Anthropology: Occasional Essays and Reflections*. Madison: University of Wisconsin Press.

- Stocking, George W. Jr, (ed.). 1983. *Observers Observed*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. Jr, (ed.). 1984. *Functionalism Historicized: Essays on British Social Anthropology*. Vol. II of *History of Anthropology*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. Jr., (ed.). 1986. *History of anthropology, Volume 4. Malinowski, Rivers, Benedict and others: Essays on culture and personality*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Strathern, Marylin. 1987. „An Awkward Relationship: The Case of Feminism and Anthropology.“ *Signs* 12 (2): 276–292.
- Суботић, Момчило. 2005. *Геополитичка актуелност Цвијићевој сјиса »Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем«*, реферат саопштен на научном скупу САНУ: Друштвено-политичка делатност Јована Цвијића, одржаном у Београду 21. и 22. новембра 2003. године. Објављено у зборнику радова *О Јовану Цвијићу*, 145–154. НИЦ Војска, Београд 2005.
- Терзић, Славенко, ур. 1998. *Српске политичке генерације 1788–1918*. Београд: Историјски институт САНУ.
- Тomašić, Dinko. 1941. „Sociology in Yugoslavia.“ *The American Journal of Sociology* 47(1): 53–69.
- Трговчевић, Љубинка. 1986. *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига – Српска књижевна задруга.
- Трговчевић, Љубинка. 1995. „Политички погледи Јована Цвијића.“ *Флојдисџон* 2: 71–94.
- Трговчевић, Љубинка. 1998. „Генерације интелектуалаца или генерације образованог грађанства у Србији 19. века.“ У *Српске политичке генерације (1788–1918). Чланци са Округлог стола 28–29. мај 1997*, 47–57. Зборник радова 15. Београд: Историјски институт САНУ.
- Trgovčević, Ljubinka. 2003. „*Nauka o granicama: Jovan Cvijić na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920.*“ У *Zbornik Janka Pleterskega*, Oto Luthar in Jurij Perovšek (ed.), 313–318. Ljubljana.
- Culibrk, Svetozar. 1971. „Cvijić's sociological research into society in the Balkans.“ *British Journal of Sociology* 22(4): 423–440.
- Ћулибрк, Светозар. 1982. *Цвијићев социолошки метод*, Београд: Институт друштвених наука и Просвета.
- Halpern, Joel and Hammel, Eugene. 1969. „Observations on the Intellectual History of Ethnology and Other Social Sciences Yugoslavia“, *Comparative Studies in Society and History* 11: 17–26.

- Хантингтон, Семјуел П. 2000 [1996]. *Сукоб цивилизација и преобликовање свјетској њорешка*. Подгорица–Бања Лука: ЦИД–Романов.
- Heilbron, Johan, Nicolas Guilhot, and Laurent Jeanpierre. 2008. "Toward a transnational history of the social sciences." *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 44 (2): 146–160.
- Hobsbawm, Eric. 2002. *Interesting Times: A 20th-Century Life*. London: Allen Lane.
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Цвијић, Јован. 1896. *Ујуџсџва за исџиџивање села у Србији и осџалим срџским земљама*. Београд: Српска Краљевска Државна штампарија, 24 стр.
- Цвијић, Јован. 1987/1 [1902]. „Анџропоеоеоџрафски проблеми Балканског полуострва.“ У *Анџропоеоеоџрафски и еџноџрафски сџиси*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/1: Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1907а. „О националном раду и о нашем Универзитету.“ Прештампано у Ј.
- Цвијић 1921а, *Говори и чланци I*, 3–49. Београд: Напредак.
- Цвијић, Јован. 1907б. „О националном раду.“ Прештампано у Ј. Цвијић 1921а, *Говори и чланци I*, 51–71. Београд: Напредак.
- Цвијић, Јован. 1911. *Ујуџсџва за исџиџивање насеља и џсихичких особина*.
- Цвијић, Јован. 1908. „Анексџа Босне и Херцеговине и српско питање.“ Прештампано у Ј. Цвијић 1921а, *Говори и чланци I*, 203–33. Београд: Напредак.
- Цвијић, Јован. 1913. „Распоред балканских народа.“ Прештампано у Ј. Цвијић 1921а, *Говори и чланци I*, 181–90. Београд: Напредак.
- Цвијић, Јован. 1914. „Јединство и психички типови динарских јужних Словена.“ Прештампано у Ј. Цвијић 1921б, *Говори и чланци II*, 53–140. Београд: Напредак.
- Свиџић, Јован. 1918. *La Péninsule Balkanique : géographie humaine*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Цвијић, Јован. 1921а. *Говори и чланци I*. Београд: Напредак.
- Цвијић, Јован. 1921б. *Говори и чланци II*. Београд: Напредак.
- Цвијић, Јован. 1922. *Балканско Полуосџрво и јужнословенске земље: основе анџропоеоеоџрафије I*. Београд.

- Цвијић, Јован. 1987/2 [1922]. „Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице.“ У *Антропологографски и етнографски сјиси*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/1: 131–190. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1931. *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропологографије 2*. (Прегледао и унео исправке и допуне Јован Ердељановић). Београд: Геца Кон.
- Цвијић, Јован. 1965 [1923]. „Из успомена и живота.“ У]. Цвијић, *Аутобиографија и групи сјиси* (прир. В. Стојанчевић): 29–57. Београд: СКЗ.
- Цвијић, Јован. 1987. „Централна област и балканско територијално језгро.“ *Говори и чланци*, Сабрана дела, књига 3 (том I), 112–117. Београд: САНУ–НИРО Књижевне новине – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Цвијић, Јован. 1991. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Сабрана дела, Књига 2, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ћаро Џмегаџ, Јасна. 2004. „From ‘the Science of People’ to Contemporary Ethno-Anthropology.“ У Rihtman-Augustin, Dunja. *Ethnology, Myth and Politics. Anthropologizing Croatian Ethnology*, VII–XVII.
- Ћоловић, Иван. 1997. *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*. Београд: В92.
- Ћовић, Боже, (ed.). 1993. *Roots of Serbian Aggression*. Zagreb: Centar za strane jezike.
- Чубриловић, Васа. 1991. *Живот и рад Јована Цвијића*, У: Јован Цвијић. *Сабрана дела, књига I*. Београд: САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, НИРО „Књижевне новине“.
- Џадџић, Петар. 1987. *Homo balcanicus, homo heroicus I*. Београд: BIGZ.
- Џадџић, Петар. 1994. *Homo balcanicus, homo heroicus II*. Београд: Prosveta.
- Џадџић, Петар. 1996. *Поговор*. У: Цвијић, Јован и Иво Андрић, *О балканским психичким типовима*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Chapoulie, Jean-Michel. 2005. „Un cadre d’analyse pour l’histoire des sciences sociales.“ *Revue d’Histoire des Sciences Humaines* 2005/2 (no 13) : 99–126.

Милош Миленковић

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Цвијић као научно-политички узор: о космополитском сцијентизму

Јован Цвијић, веома угледан мада оспораван оснивач академског поља друштвено-хуманистичких наука у Србији, међу којима и етнологије, оставио је не само богато научно већ и наслеђе драгоцено за политику знања. Када га сагледамо као методолошко-политички узор, а не само као аутора важног у научноисторијском смислу, вредним анализе испостављају се његове праксе, експлицитне или латентне, међу којима су најважније: космополитски сцијентизам, национални хуманизам и епистемолошки колективизам. У тексту се промишља могућност учења на Цвијићевом примеру и започиње анализа једне од њих – космополитског сцијентизма, из презентистичке и футуристичке перспективе. Сцијентизам је Цвијићу, мада то захтева даље истраживање и дебату, вероватно служио као замена за космополитизам, имајући у виду високо политизовани карактер друштвено-хуманистичких аспеката његовог дела. У поглављу се промишљају професионалне импликације слеђења Цвијићевог примера на научно-политичком плану и образлаже зашто их ни он сам данас не би прихватио.

Кључне речи: историја етнологије, наука у друштву, космополитски сцијентизам, интерпретативни суверенитет, културно легитимне елите.

УДК: 172.16:[911:929 Цвијић].
316.75:39(497.11)

Увод

Обележавање важних јубилеја, не само формално пригодно већ и радно, представља допринос истраживању, очувању и промоцији историје друштвено-хуманистичких наука, као важног ако не и кључног елемента културног наслеђа и јавног добра сваког друштва. Друштвено-хуманистичке науке не представљају искључиво истраживање наслеђа – оне су и саме наслеђе које препознају, анализирају, обликују, чувају и мењају упаво путем проучавања. Уверен сам зато да је веома важно да се и овај јубилеј обележи не само из историјских разлога, већ и како би се наставила дебата о наслеђу покојног ректора Универзитета и председника Академије проф. Цвијића. Ово је утолико важније уколико имамо у виду да је његов научни рад током последњих деценија детаљно евалуиран не само благонаклоно критички и апологетски, већ и као поглавито ирелевантан у научном смислу, а широка инструментализација резултата његове политички ангажоване науке као, дугорочно посматрано, поглавито погубна по српску нацију и друштво.

У традицији перманентног конструктивног критичког преиспитивања и учења на грешкама наших научних и политичких претходника, традицији карактеристичној за српску етнологију и антропологију која се програмски противи идолатрији и митоманији у историји науке, континуирано се критички самоунапређујући на начин на који је могуће унапређивати и друштво, предлагем да ревалоризујемо Цвијићев рад управо због тога што је неким од нас он и научно ирелевантан и политички неприхватљив у историјском смислу¹. Да његово дело преиспитамо и проценимо шта је у њему вредно из презентистичке па и футуристичке перспективе. Посебно због тога што, уколико почнемо Цвијићев рад да посматрамо из, за нашу културу нетипичне, перспективе прагматичког инструментализма и моралног консеквенцијализма, његово наслеђе носи бројне поуке за снажање и дисциплине и друштва у нестабилним и по друштвено-хуманистичке науке углавном погубним околностима савремене научне, просветне и културне политике. У том смислу, током последњих пар година додатно сам се фокусирао на консеквенцијалистичко и прагматичко сагледавање историје друштвене улоге етнологије-антропологије² као на драгоцен ресурс за савремену политику дисциплине, па предлагем

¹ За критичку историју српске етнологије, која разматра и негативне а не само позитивне последице употреба Цвијићевог дела, видети: Ковачевић 2001; Milenković 2010; Pišev 2013. За савремену афирмативну ревалоризацију етнологско-антрополошких аспеката Цвијићевог дела в. поглавља Слободана Наумовића и Мирославе Лукић-Крстановић и Младене Прелић у овом зборнику, као и: Прелић 2014.

² Milenković 2014a; Milenković 2014b; Миленковић 2014.

читање овде скициране анализе из угла историје методологије, проширене етиком истраживања и политиком сазнања.

Иако данас из перспективе науке стратешки одвојене од друштвено-политичких проблема, каква је развијана модернизацијом српске етнологије и антропологије током последње четвртине 20. века³, знамо да не треба следити Цвијића, ако у обзир узмемо да наука изван друштва поново не постоји, а да држава науку све више и све чвршће подјармљује, враћајући је готово у потпуности у функцију вредности и интереса на начин на који је то било уобичајено и у Цвијићево доба⁴, његово дело се испоставља као репозиторијум разноврсних реалистичко-прагматичких начина за етаблирање научног ауторитета у друштву. О тим питањима, верујем, вреди отворити дугорочнију дебату, посебно због склоности појединих актера у научним полемикама да паразитирају на идолатрији и митоманији, дисквалификујући критичаре “великана” путем *ad hominem* па и *ad personam* редукције критичке аргументације оних који се усуде да аналитички приступе њиховом делу на „мржњу” према Цвијићу (што је управо манир који је сам Цвијић настојао да искорени из академског и јавног живота).

У том смислу, овде кандидујем за разматрање три механизма, или научно-политичке стратегије, који се могу ишчитати из Цвијићеве продукције, а за које верујем да могу да буду корисна и данас, у доба у којем настојимо да очувамо друштвено-хуманистичке науке на језицима просвећивања – српском језику и језицима националних мањина и етничких заједница. Та три механизма су: космополитски сцијентизам, национални хуманизам и епистемолошки колективизам. Када консеквенцијалистички и прагматично сагледамо њихову потенцијалну примену, испоставиће се да се Цвијићев рад итекако може употребити, не само у смислу политике идентитета дисциплине с циљем њеног опстанка као нове „дворске науке”, што би свакако био довољан разлог, већ и за остваривање нецвијићевских научних и друштвених циљева цвијићевским средствима. Имајући у виду да свака од поменутих стратегија захтева засебну анализу, вероватно монографског обима, овде се усредсређујем на почетно промишљање професионалних аспеката прве – космополитског сцијентизма.

Космополиџски сцијентизам

Неочигледност, неизвесност, поливалентност и индетерминизам нису својства које се данас смеју одавати о науци, ништа мање него што је то

³ Ковачевић 2005; Ковачевић 2014.

⁴ Milenković 2014a; Milenković 2014b; Миленковић 2014.

био случај у Цвијићево доба. Ауторитет науке у друштву данас се поново редукује, након, у историјској перспективи, кратке фазе поштовања академске аутономије и разноликости научно-наставних поља (чији временски оквир треба тражити око Миленијума), истим механизмима којима је редукционистички успостављан и на прелазу из 19. у 20. век⁵. Зашто је тако? Разлози су бројни, али промислимо оне који су нам непосредно друштвено и професионално интересантни.

Попут нашег друштва у целини, и поглед на науку је ретрадиционализован, и то троструко: не само у смислу а) друштвене перцепције науке, већ и у смислу б) унутаракадемске перцепције стандарда „научности“ пренете у саму в) научну политику. Научни ауторитет у друштвено-хуманистичким наукама требало би да се стиче, према актуелној политици науке, механизмима карактеристичним за природне науке – управо онако како га је Цвијић стекао. Узус, према којем стичете легитимитет да истражујете, предајете и сопствено друштво критички усмеравае само и искључиво на основу претходне екстерне верификације, у друштвено-политичкој псеудореформској клими у којој је све страно по дефиницији боље од свега домаћег а све ново по дефицији релевантније од свега већ постојећег, такође неодољиво подсећа на некритичко модернистичко „угледање“, а вероватније апропријацију, типичну за Цвијићево доба. Иако дилема да ли је у питању само аналогија или и дубља структурна сличност захтева даље разматрање, јасно је да је Цвијић био признат и успешан, моћан и слушан човек, који је о друштву, култури, историји и идентитету с ауторитетом писао, говорио и одлучивао тек након што се потврдио а) у другом научном пољу, и б) изван граница своје земље. Али чињеница да је његов легитимитет из данашње перспективе двоструко упитан не указује да је таква и његова научно-политичка методологија, напротив.

Студенте на уводним и методолошким курсевима често и радо учимо да уоче, разумеју и објасне значајне разлике између онога што наши проучавани говоре да раде и онога што стварно раде (или макар онога што ми видимо да они чине). Ако тај фундаментални методолошки узус применимо на Цвијићево дело, видећемо да постоји значајна разлика између његовог говора о националној посебности и значају антропогеографске етнологије за проналажење специфичног, домаћег пута развоја (прво српског, касније јужнословенског) с једне стране, у односу на његово стварно понашање када је о објављивању реч, с друге. Док су његови појединачни радови и политичко-научне минијатуре, за разлику од монографија, усмерени ка уверавању аудиторијума у

⁵ О последицама неофизикалистичке редукције по опстанак друштвених и посебно хуманистичких наука, видети Миленковић и Ковачевић 2014.

неопходност контекстуалне, релативистичке анализе географских, историјских и социокултурних специфичности региона и народа, његов академски ауторитет заснован је позитивистичком природнонаучном продукцијом. И то не изненађује – редукција науке на истраживање, а истраживања на примену метода природних, поглавито лабораторијских наука, била је типичан елемент академске и шире културе Цвијићевог доба. На жалост, тако је и данас.

Иако располажемо прецизним анализама начина на који је његов имагинаријум лутао у настојању да дефинише шта би било „унутра“ а шта „изван“ оквира у којем је мислио заједницу (о чему посебно сведочи епизода хитре трансформације из српског у протојугословенског „дворског“ научника)⁶, оно што – независно од тога да ли се можемо сложити око преклапања етничких и државних граница – вреди да заједно промислимо јесте како можемо да искористимо његове стратегије екстерне презентације за унапређивање интерног имиџа без губитка елементарног достојанства и самопоштовања, научног карактера професије, њених социокултурних функција, а посебно функције просвећивања, уз очување интерпретативног суверенитета. То, ипак, неће подразумевати и одговор на питање да ли то треба да учинимо. Наиме, Цвијић је тај који је сматрао, у данашњим појмовима, да је интернационално присуство национални интерес.⁷ Преведено у језик данашњих полемика о научној политици, Цвијић је живео по принципу да је објављивање за публику изван земље најбољи начин етаблирања домаћих научника у самој земљи. Према тој логици, неопходна је екстерна верификација да би се легитимисао нечији интерни статус и стекла друштвена моћ.⁸ Да су околности биле другачије и да сопствени статус није стекао тим механизмом, да ли би и принципи у складу с којима је формирао научну политику били другачији, остаје питање за дебату о алтернативним историјским сценаријима. Оно што основано можемо претпоставити јесте то да би на формалном плану Цвијић подржао верзију научне политике против које последњих година пише и јавно иступа већина разумних и честитих

⁶ Видети Pišev 2013.

⁷ “О нашим народним питањима треба обавештавати научне кругове и јавно мњење у свету. Човек често и не слуги колико се тиме може учинити. Свет је пун брига, и велики народи имају да мисле о целој земљиној површини. Морамо сами правити често велике напоре да их заинтересујемо. Особито вреди обавестити просвећену журналистику западне и средње Европе, нарочито западне Европе, која је од највећег утицаја на акције својих земаља и итернационалних питања...” Цвијић је на више места, а експлицитно у овом важном говору о односу науке и политике пред Колом српских сестара, као један од најважнијих задатака истакао управо – пропагандни рат (Цвијић 1987 [1907], 64).

⁸ Ретко то истиче, али имао је веома велику моћ. У аутобиографској цртици о Скерлићу признаје да је он заправо тај који га је поставио за професора српске књижевности, а занимљиво је да у тој цртици, дугој свега пар страница, два пута критикује шовинизам. Видети: Цвијић 1965 [1924], 363–364.

друштвено-хуманистичких научника који пишу и објављују на српском језику и језицима националних мањина и етничких заједница. Ипак, да ли би је подржао и у смислу садржаја који се тим механизмом могу пласирати?

Шта је прижељкивала а чему тежила већина кључних актера научне политике у Србији током последњих пар деценија – да „видљивост“ постане национални интерес и да ми, као друштвено-хуманистички научници, своје ресурсе усмеравамо ка другим публикама, у пропагандистичке сврхе, зато што, тако делује, подразумевају да друштвено-хуманистичке науке ни не могу имати неку другу сврху осим пропагандистичке!? Идеја проучавања ради очувања и/или критичког преиспитивања историје, друштва и културе, језика и идентитета као да је замрла у научној политици, ако је икада и постала њен интегрални елемент. Да ли наставити борбу за измену ових околности? Пропагандистички карактер друштвено-хуманистичких наука, а етнологије и антропологије посебно, не смемо више игнорисати и гнушати га се ако је улога науке у друштву та која ће бити мерило нашег рада у друштву редукованом на државу, а државе на економију, а посебно уколико је то једини начин да наша дисциплина уопште опстане. Узмимо зато у разматрање једну контрафактуалну поруку љубитељима овог начина размишљања: шта би Цвијић данас могао да објави у водећим „светским“ часописима? Да ли би могао да објави своје националне прогласе? Да ли би могао да објави афирмативне чланке о српском народу и његовој судбини на прелазу векова? Да не би можда објавио чланке о „праведној борби српског народа против политичког, војног, економског и културног неоимперијализма“ или о отцепљивању „вековних српских територија супротно међународном праву“? Једноставније речено – да ли би било могуће да данас Цвијић пише своју националну науку у часописима с врха топ-листа медијских кућа кој су преузеле контролу над "евалуацијом" резултата научноистраживачког рада, фундаментално усмеривши развој науке, а посебно друштвено-хуманистичких наука, ка размени вести и новости? Управо супротно – морао би да објављује оно што иначе никада не би написао, да „пљује по“ својој земљи и свом народу а не да их научно проучава и критикује, како је то често чинио, у домаћим научним и политичким форумима, у нади да ће избрусити мудрији пут којим наше друштво треба да крене, борећи се против затуцаности и ирационалности у оквиру сопствене заједнице. Да сумирам овај елемент аргумента: Цвијићев научни ауторитет заснован је на истим оним начелима на којима се заснива и још увек важећа научна политика – да је „прави“ научник, и то у свим научним пољима (укључујући и друштвено-хуманистичко), само онај "видљив" изван граница свог језичког и културног простора, који је популаран (цитиран), и у формалном смислу би подр-

жао механизам којим је и сам стекао друштвену моћ, али исто тако можемо рационално претпоставити да га никада не би користио, имајући у виду садржаје који се тим механизмом данас смеју пласирати.

Имајући то у виду, следи наравоученије: вреди промислити стање ресурса и применити сва расположива средства да се подигне „рејтинг“ српске етнологије и антропологије цвијићевским мерилима, која нам данас намећу политичари науке из лабораторијских наука. Писати радове за часописе из других научних поља, најбоље за интердисциплинарне, и користити праксе карактеристичне за лабораторијски стил бављења науком, посебно имајући у виду могућност и праксу да те радове, супротно обичајима који из моралних разлога спутавају „напредак“ нашег научног поља, потписује чак и више десетина аутора!?

Парадоксално, космополитски сцијентизам онемогућава наставак еманципације науке од идеологије какав је у српској етнологији и антропологији предузет модернизацијом током последње четвртине 20. века. Званична идеологија научне евалуације и наставне композиције фаворизује пропагандистичко писање и предавање, готово адвокатско заговарање политичких интереса, схваћених не научно већ етнополитички, на нивоу подразумеваног фолклорног знања. Космополитизам се обично доживљава као антитрадиционалистички идејни комплекс и у друштвима попут нашег поставља као опозиција социокултурној затуцаности. Ипак, космополитизам научне политике, поглавито сцијентистички и неофизикалистички, дефаворизује лингвистичку и социокултурну компетентност истраживача, врши организовани трансфер интерпретативног суверенитета са домаћих на стране културно легитимне елите, редукујући и број истраживаних тема и број коришћених теоријско-методолошких приступа, као и могуће закључке етнолошко-антрополошких радова на – оне објављиве⁹. Укус, навике, вредности, циљеви, обичаји и интереси рецензената, уредника и власника научних гласила у којима смо данас принуђени да објављујемо уколико желимо да будемо признати за „праве“ научнике, не морају бити, а често и нису, у интересу проучаваних популација. У питању је један дубоко антимодерни процес с космополитском обландом, сличан парадоксу глобализације која је, нормативно посматрано, требало да уједини људске културе, док их је фактички разјединила, појачавши реактивне идентитете до сталне борбене готовости¹⁰. Да ли да наставимо да се тог процеса аутистично клонимо и гадимо с научних и моралних висина, не само на сопствену већ и на штету друштва о чијем смо идентитету/културном наслеђу професионално задужени да бринемо, а које услед тог

⁹ Више о томе видети у: Gavrilović 2009; Павићевић 2009; Павићевић 2013; Kovačević 2013.

¹⁰ Више о томе видети у Milenković 2014a, 111 – 178.

гађења можемо да оставимо без културно легитимне елите и поново га препустимо пророцима, фундаменталистичком свештенству и етнопредузетницима? Или да се, уместо тога, окренемо историји дисциплине као репозиторијуму идеја за сналажење у турбулентним околностима научне, просветне и културне политике, оправдавајући заокрет професионалним потребама и вишим циљем опстанка струке? Одговор је из прагматичко-консеквенцијалистичке перспективе јасан – уколико занемаримо морал, достојанство и самопоштовање, треба се окренути историјски проверено успешним методима етаблирања научног ауторитета, међу којима је Цвијићев био поуздано најуспешнији, мерено критеријумима друштвене моћи.

Привремени закључак

У овој анализи пошао сам од неколико претпоставки које други учесници у дебати не морају делити како би се слагали да од Цвијића могу и треба да уче и они који нису његови научни или политички следбеници. Те претпоставке су следеће:

Националисти у српској историји, политици и науци по правилу производе последице погубне по саму нацију. Социокултурне праксе, укључујући академске, познате као националистичке (у код нас најзаступљенијој, етноконфесионалној варијанти, коју је Цвијић сматрао шовинистичком), контраиндиковане су циљевима које декларативно настоје да постигну. Наша нација мора пронаћи начин да се спасе од, по саму нацију погубних, последица етноконфесионалног национализма. Српска етнологија је и структурно позиционирана и позвана да јој у томе помогне (ако већ није у позицији да је ка том циљу води).

Научна и образовна политика су културне политике. Укидање могућности промишљања себе на сопственом језику, праћено укидањем омаловажавањем па и ниподаштавањем објавивања на српском и другим нашим језицима језицима просвећивања, није тек самопонижавајуће из националистичке перспективе Оно је представља и озбиљан безбедносни ризик из антнационалистичке перспективе, имајући у виду наша скорија искуства а посебно губљење контроле над интерпретативним суверенитетом од стране културно легитимних елита и инструментализацију идентитетских питања с ратним исходима и пратећим последицама.

Актуално стање научне политике је такво да њом доминира неофизикализам. По природи нетрпељив према методолошком плурализму, а посебно према хуманистичким дисциплинама, неофизикализам угрожава културно легитимне елите, па тако и етнологију-антропологију и њену друштвену улогу. Треба, на основу научнополитичке анализе, донети одлуку да ли му се и даље супротстављати или га инструментализовати.

Као професионални етнологзи-антрополози треба да искористимо сва академска и политичка средства која су нам на располагању да одбранимо интерпретативни суверенитет српског друштва, који чувају управо његове културно легитимне елите, а посебно имајући у виду да је алтернатива суморна – уместо друштвено-хуманистичких научника, идентитетским темама могли би поново да се баве искључиво популистички политичари, национални публицисти, магови, пророци, фундаменталитичко свештенство и сродни етнопредузетници, као и у 1990-им годинама.

Цвијићевско наслеђе је један такав драгоцен ресурс, а средства која је и сам користио – без обзира на то да ли је то чинио спонтано или стратешки – можемо да инкорпорирамо у политику и етику дисциплине, независно до тога да ли га као научници уопште сматрамо научником и да ли се као грађани слажемо с његовом политиком. Раздвајање његових циљева и средстава не само што је могуће, већ делује и пожељно, што такође делује као важна тема за даљу унутардисциплинарни дебат.

Традиционални поглед на науку је жив и здрав. Он је уграђен у цвијићевско наслеђе којим је наша академска култура прожета. Отпор, иако из неконсеквенцијалистичке перспективе моралан, не обећава да може послужити као основ за одрживу политику идентитета. Уместо тога, треба настојати да из његове заоставштине искористимо оно што нам помаже да опстанемо у околностима које су погубне по саме темеље цивилизације у Србији (Миленковић 2015).

Да ли је овај предлог лицемеран? Несумњиво јесте, из неконсеквенцијалистичке и непрагматичке перспективе. Али ако, супротно још једном увреженом погледу у нашој култури, том да је прагматизам неморалан а консеквенцијализам чак и окрутан¹¹, освестимо околности у којима релативизам – погрешно протумачен као лицемерје – не мора бити негативно конотирано, позвани смо да промислимо могућност у којој средства и циљеве не посматрамо као кохерентан пакет. Када се подсетимо и усвојимо то да је контекстуални интерпретативни релативизам основа антрополошке науке, темељац њеног научног метода, онда се стратешки поход цвијићевским стопама испоставља као легитиман метод за остваривање нецвијићевских циљева. Не као лицемерје него као добра антрополошка наука, чији су налази примењена на политику саме дисциплине. Зато данас препоручујем и онима који се не слажу с Цвијићевим циљевима и не деле Цвијићеве вредности да при остваривању последица које желе да произведу, примене управо његове начине и придруже се потрази за презентистичком операционализацијом космополитског сцијентизма, националног хуманизма и епистемолошког колективизма, али и других још непрепознатих или

¹¹Магијско-религијска а не научна утемељеност ових представа свакако захтева даље истраживање у оквиру историје, филозофије, социологије и антропологије науке.

препознатих па заборављених метода политике науке, које крије богата и узбудљива историја односа наше дисциплине и нашег друштва.

Када одлучимо да невољно појмимо да је верзије истине боље формирати него се вечно питати над привременошћу истине као такве, када се зрело помиримо с чињеницом да је моћ боље имати него је немати и када мудро предузмемо кораке за спас етнологије и антропологије и друштвено-хуманистичких наука уопште у датим околностима преовлађујућег не-офизикализма, космополитски сцијентизам се испоставља као стратегија коју смо све време имали на располагању, мада је из низа контекстуално-специфичних разлога нисмо користили у савременој историји дисциплине, изузев у ретким случајевима. Да ли ћемо следити Цвијића остаје отворено питање, имајући у виду висину цене коју за то треба платити, и то је мучна дилема коју вреди даље промишљати ка евентуалном професионалном консензусу. Ако на његово дело применимо консеквенцијалистички филтер и ако се уместо са стремљења, идеала и циљева фокусирамо на конкретне последице које је произвео, можемо не само пуно тога да научимо већ и да га делимично оправдамо, упркос ненаучним и по нацију погубним последицама (зло)употреба његовог дела.

Из консеквенцијалистичке перспективе, која контекстуални релативизам не сматра лицемерном већ добром друштвено-уманистичком науком, Цвијић нас учи да научник који тежи угледу и моћи мора бити „вишеструка личност“. Ако, дакле, из консеквенцијалистичке перспективе, престанемо да се гадимо лицемерја с моралних висина, а само лицемерје реинтерпретирамо као нормалну антрополошку релативистичку науку, Цвијићев пример нам може послужити да наставимо да брусимо политику српске етнологије и социокултурне антропологије. То можемо чинити на много начина, али онај који из перспективе превенције реализације непосредних опасности делује најзначајније, јесте правац даље инструментализације инструментализма и проналаска новог модуса бивања „националном науком“, у смислу у ком је то деценијама била и цвијићевска етнологија његовог доба, у доба његових непосредних наследника, а посебно псеудоетнологија, у јавности најприсутнија у доба ратова 1990-их година. Не упркос томе, већ управо због тога што су у последњем поменутом периоду етнопсихолошки и етнокартографски аспекти његовог дела били инструментализовани у сврхе с којима се ни као научници ни као професори ни као професионалци ни као грађани не можемо сложити.

Литература:

- Gavrilović, Ljiljana. 2009. „Domaća antropologija na stranim jezicima, ili: dobrovoljna (auto)kolonizacija“. *Antropologija* 8: 53–68.
- Ковачевић, Иван. 2001. *Историја српске етнологије 2: Правци и огломи*. (Етнолошка библиотека књ. 2). Београд: Српски генеалошки центар.
- Ковачевић, Иван. 2005. „Из етнологије у антропологију: етнологија у последње три деценије (1975–2005). У: Радојичић, Драгана (ур.) *Етнологија и антропологија. Стање и перспективе*. Зборник Етнографског института САНУ 21. Београд: Етнографски институт САНУ, 11–19.
- Kovačević, Ivan i Miloš Milenković. 2013. „Članak vredniji od knjige?! Razaranje interpretativnog suvereniteta srpskog društva“. *Etnoantropološki problemi* 8(4): 899–925.
- Kovačević, Ivan. 2013. „Lažne dileme srpskih društveno-humansitičkih nauka“. *Antropologija* 13(3): 163–175.
- Ковачевић, Иван. 2014. *Историја српске антропологије*. (Библиотека Етноантрополошки проблеми – монографије књ. 1). Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду и Досије студио.
- Milenković, Miloš. 2010. *Ka politici srpske antropologije za XXI vek*. (Etnološka biblioteka knj. 48). Beograd: Srpski genealoški centar
- Миленковић, Милош и Иван Ковачевић. 2014. „Нема надлежности без матичности: Децентрализација као гарант опстанка Универзитета у Београду“. У: Зоран Мирковић и
- Миленковић, Милош. (ур.): *Век и по Велике школе у Београду* (1863–2013). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет и Филозофски факултет, 249–268.
- Миленковић, Милош. 2014. „Повратак држави и идентитету у доба њиховог „краја“: Даља консеквенцијалистичка промишљања политике српске етнологије и антропологије“. *Етнолошко-антрополошке свеске* 23 (нс. 12): 17–33.
- Миленковић, Милош. 2015. „Компликовано је за мишљење али је добро за све“. *Бележница* 17(29): 71–85.

- Milenković, Miloš. 2014a. Antropologija multikulturalizma: Od politike identiteta ka očuvanju kulturnog nasleđa. (Etnološka biblioteka knj. 80). Beograd: Srpski genealoški centar.
- Milenković, Miloš. 2014b. „Povratak „dvorskoj nauci“ – Ka konsekvencijalističkom promišljanju budućnosti etnologije/sociokulturne antropologije u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj“. *Studia Ethnologica Croatica* 26: 5–23.
- Naumović, Slobodan. 1998. “Romanticists or double insiders? An essay on the origins of ideologised discourses in Balkan ethnology.” *Ethnologia Balkanica* 2: 101–120.
- Павићевић, Александра. 2009. „Етнологија/антропологија у Србији између актуелног и релевантног“. *Етнологско-антрополошке свеске* 13 (н.с. 2): 57–65.
- Павићевић, Александра. 2013. „Друштвене и хуманистичке науке пред изазовима постдисциплинарности и тржишта: Искуства у вези са осмишљавањем, организовањем и финансирањем научних истраживања“. *Гласник Етнoгpафског института САНУ* 61(2): 9–12.
- Пишев, Марко. 2013. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919*. (Etnološka biblioteka knj. 71). Beograd: Srpski genealoški centar.
- Прелић, Младена. 2014. „Јован Цвијић и прве деценија формирања и институционализовање етнологије у Србији“. *Гласник Етнoгpафског института САНУ* 61(2): 83–96.
- Цвијић, Јован. 1965 [1924]. „О Скерлићу“ у: *Аутобиографија и други списи*, 363–364. Београд: Српска књижевна задруга.
- Цвијић, Јован. 1987 [1907]. „О националном раду“ у: „Говори и чланци“. Сабрана дела књ. 3 том 1. Ур. Радомир Лукић и др, 55–68. Београд: САНУ, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства.

Југословенство Јована Цвијића

Географ, антропогеограф и етнолог Јован Цвијић написао је у октобру 1918. године да будућа држава Срба, Хрвата и Словенаца треба да буде U.S. of Yugoslavia. То је био само наставак његових око две деценије развијаних ставова да јужнословенски народи треба да се повежу или уједине. У својим научним, али и национално-пропагандним текстовима, потребу уједињења је образлагао географским јединством простора на коме ови народи живе, које је касније допунио стратегијским и економским разлозима. Друга група аргумената је проистекла из његових етнолошких и антропогеографских истраживања Балкана, која су га уверила да постоји етничка блискост Срба, Хрвата и Словенаца, сличност језика, обичаја и менталитета. Политичку аргументацију нужности уједињења посебно је користио у Првом светском рату из уверења да велика држава Јужних Словена може омогућити самостални развој ових народа и бити брана немачком продору ка Истоку. Југословенство Јована Цвијића је настало као резултат његових научних и политичких ставова и показује да је он био човек времена у коме је ослобођење и слободан развој сваке нације био императив.

Кључне речи: Јован Цвијић, југословенство, Држава Срба, Хрвата и Словенаца, Први светски рат.

УДК: 172.15:[911:929 Цвијић].
316.75(=163)
39(497):32"1914/1918"

Јован Цвијић је 6. октобра 1918. године писао из Гренобла свом пријатељу академику Љубомиру Стојановићу: „Ипак желим одмах да ти кажем да нова југословенска држава, ако је буде (ја нисам као ти уверен да је то апсолутно сигурно), мора имати федералистичко уређење са потпуном равноправношћу појединих области: U.S. of Jugoslavia.“ (Трговчевић 1990, 202). Да је озбиљно мислио када је употребио име *Уједињене југословенске државе* сведочи и чињеница да је пар месеци касније постао председник надстраничке организације *Југословенска демократска лига*, која је имала задатак да допринесе стварању и уређењу заједничке државе Југословена. Цвијић је током Првог светског рата написао неколико текстова посвећених југословенству или будућој југословенској држави, од којих је најпознатија студија *Јединство Југословена* (Цвијић [Dinaricus] 1915), објављена у Нишу почетком 1915. године. Не треба заборавити да је он већ крајем 1914. године направио прве географске карте замишљене будуће државе; прву као прилог у већ поменутој студији, а друга је, са незнатним разликама од прве, предата руском посланику у Србији кнезу Трубецком да би је он доставио својој влади. На њима је обележен простор на коме су живели Срби, Хрвати и Словенци, приближне величине преко 200.000км², са границама које су на југу и истоку биле истоветне границама Србије из 1913. године, док је на западу и северу југословенски простор обухватио целу област Јадранског мора (до италијанско-аустријске границе), Истру, Корушку, Бачку и Банат (в. Трговчевић 1986, 271). Овако означена територија је остала званичан захтев и српске владе и Југословенског одбора током рата, са незнатним изменама вршеним током Конференције мира у Паризу 1919/1920.

Ово кратко подсећање на Цвијићеву употребу имена Југословени/југословенство, указује да му је овај термин био близак, да га је користио и у научној и у свакодневной комуникацији и да у томе није био усамљен. Наиме, Јован Цвијић је био човек свог времена, доба национализма, настанка нација и стварања националних држава. У време када се развијао и почињао своју научну каријеру, Срби, Хрвати и Словенци су већ били нације са развијеном националном самосвешћу и са више или мање развијеним националним програмима. Паралелно са посебним националним развојем у сва три народа, од средине 19. века текло је разматрање једне шире идеје – југословенске – која је почивала на потреби да се ови блиски јужнословенски народи повежу или уједине ради могућности слободног културног и економског развоја, односно да заједно буду снажнија брана претензијама суседних царстава – Хабсбуршког и Османског. Та идеја је имала своје успоне и падове, али је управо у време Цвијићевих најплоднијих научних година она доживела процват и почетком 20. века била широко заступљена међу интелектуалцима тог времена.

Ако следимо Хрохову поставку о три ступња настанка нације из одређене етничке групе (Hroch 1968), а прихватила ју је већина савремених научника, онда се може рећи да је Цвијићев удео био знатан у прве две фазе, А и Б, односно у оним када, сведено речено, научници посвећују своја истраживања доказима о сродности једне или више етничких група, па их потом шире у јавности, што постаје основа националног програма. Цвијић је, иако се бранио од политичког ангажмана, сматрао својом патриотском обавезом да пружи сопствени допринос, те је, суочавајући се са горућим питањима сопственог народа и државе, почео да део својих сазнања штампа и у виду патриотско-пропагандних текстова, који су имали великог одјека у јавности. То је случај са текстовима *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање* (1908), *О националном раду* (1907), *Излазак Србије на Јадранско море* (1912) и др.¹

Сам Цвијић идеји југословенства није пришао из политичких разлога и остао је један од ретких српских научника који није заменио професорску катедру министарском фотељом. Напротив, своје деловање је видео изнад партијског организовања, сматрајући да управо поглед изван „партизанштине“, омогућава мирно и разумно мишљење у корист сопствене нације: „тек ћете онда моћи мирно и разумно мислити о правој политици, о правим питањима Србије и српског народа“ (Цвијић 1921 [1907], 43). У томе није увек успевао, јер је било примера да је научну објективност, којој је тежио, замењивала пристрасност у корист сопствене нације или државе.

Цвијићево опредељење за уједињење Јужних Словена може се пратити у неколико фаза. Ове идеје скоро да нема у првим годинама његовог научног развоја, када је, после доктората у Бечу 1893. године, своја истраживања усредсредио на геологију, геоморфологију и тектонику, углавном на област карста чије је изучавање он утемељио у Србији. Уочава се да је после 1898. године своје стручно интересовање окренуо ка антропогеографији и етнологији, јер га је током многобројних путовања по Балкану све више занимало да сазна живот његових становника. Упознавање са пореклом, обичајима и менталитетом народа на Балкану показало је сличности међу њима, док је њихов положај унутар туђинских држава указао на потребу да се између ових народа створи чвршћа веза, савез или уједињење. Ова Цвијићева научна истраживања су се временски поклопила са тражењем решења за српско национално питање, које је за ондашњу државну елиту изнад свега подразумевало окупљање српског народа у једну државу. Овај, за 19. век модеран програм слободног и независног развоја сваке нације, у случају Србије је био онемогућен империјалним амбицијама суседних

¹ Осим првих издања, ови текстови су више пута прештампавани. За овај рад је коришћено издање: Цвијић, Јован. 1921 – 1923. *Говори и чланци*, I–IV. Београд: Издавачка књижара Напредак.

монархија. Са друге стране, чињеница да су Срби живели помешани са другим јужнословенским народима и да је њихово уједињење било тешко изводљиво уколико се и други народи и етничке групе не укључе у ту заједницу, довело је до појаве два паралелна национална програма, свесрпског и југословенског, које је било тешко разликовати (Russinow 2003, 24). У деценији пред рат, идеја повезивање Јужних Словена се мање огледала у политичком животу Краљевине Србије, иако је и у њој снажан одјек имало оснивање и делатност Хрватско-српске коалиције у Хрватској (1904), или, на пример, повезивање Југословена-социјалиста, који су 1909. године тражили потпуно уједињење Јужних Словена. Она се више неговала у младој интелигенцији, студентским организацијама и међу уметницима. Један од примера блиске сарадње на јужнословенском простору јесте удружење *Лага* – Савез јужнословенских уметника – коју су чинили уметници из Бугарске, Србије, Хрватске и Словеније. На првој изложби, одржаној у Београду 1904. године, учествовало је око 100 уметника који су се изјаснили да теже културном упознавању које би довело до духовне конфедерације. Потом су организовали још четири изложбе у Београду, Софији и Загребу, а на иницијативу Надежде Петровић, и прву југословенску сликарску колонију. Не мање активни били су књижевници, новинари, научници, професори...

И Цвијић је следио дух времена, те је постепено са решавања српског националног питања прешао на шири, односно југословенски програм. Ослонац су му биле његове дотадашње студије Балкана, али није занемаривао ни геостратешке потребе Србије, проистекле из оновременог уверење да независна држава може бити само просторно велика држава, јер су само велике државе довољно снажне и способне да се одупру територијалним захтевима суседа или империјалним тежњама великих сила. Друга важна тачка из овог корпуса идеја јесте, такође за оно време важеће уверење, да економски независна држава мора имати слободан приступ мору. То је омогућавало слободну трговину, а то искуство се у Србији појачало затварањем њених граница током Царинског рата са суседном Хабсбуршком монархијом.

Географска група аргумената коришћена за доказивање потребе стварања нове државе била је код Цвијића веома присутна. Према његовом мишљењу, територија коју је означио да треба да буде држава Јужних Словена географски је повезана матичном динарском целином и околним просторима који су незнатни без те целине и нужно њој гравитирају (наводио је Словенију и сливове Вардара и Тимока као области које нису иста природна географска целина). Ове географске аргументе, коришћене у брошури *Јединство Југословена*, Цвијић је допунио виђењем Србије као зглоба који треба да споји све југословенске народе, а ту улогу јој намеће и сам географски положај у средишту Балкана. Писао је да

рђав геополитички положај државе може изазвати унутрашњу анархију. Он је то покушао да докаже на примеру Србије, која је била укљештена између две царевине, Хабсбуршке и Османске, што је отежавало њен положај, посебно после 1908. године и аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. У чланку о *Анексији*, он помиње да без Босне и Херцеговине не може бити веће српске државе, јер је то најважнија област за решавање „српскохрватског а тиме и југословенског питања“ (Трговчевић 1995, 74). Разматрајући излаз на море, он је помињао Солун као најбоље решење „уколико Србија може толико на југ да прошири своју територију“ (Цвијић 1921 [1912], 15). Други правац је био Северна Албанија и он се за кратко показао могућ после Првог балканског рата и продора српске војске на Јадран у области око Драча, када Цвијић и пише свој текст *Излазак Србије на Јадранско море*.

Полазећи од ових геополитичких разматрања, за Цвијића је било природно решење уједињење Јужних Словена јер је, како је наводио онда када је ова идеја постала званичан програм српске владе, то економски повезан простор. У каснијим радовима допуниће овај корпус географских аргумената и неким стратегијским, извлачећи након свега закључак да природне, тј. географијом одређене границе, имају примат над етнографским, стратегијским и историјским (Трговчевић 2003, 313–318). Делимично одступања од овог става имао је у неколико случајева, на пример 1912. године, када је, упркос сазнању да би излаз Србије на море преко Северне Албаније у састав државе увео крајеве насељене Албанцима, ту етнографску чињеницу потиснуо у корист виталних интереса сопствене државе. Односно, начелно је и даље стајао на становишту важности етничких граница и био противан нарушавању овог принципа, али је у датој ситуацији и он сам од тога одустајао. Почетком 1913. године писао је да „Србија треба да заузме само оно што јој је неопходно потребно од територије на којој Арбанаси превлађују“, у супротном је то „у етнографском погледу, освајање једне стране територије /.../ али је оно мотивисано вишим економским интересом“ (Цвијић 1923 [1913], 21–22). На Конференцији мира у Паризу се залагао да Скадар, као „колевка српске државе“ уђе у састав заједничке југословенске државе (Mitrović 1969, 94), али, насупрот томе, није био сагласан са амбицијама неких српских генерала да се захтева припајање целе Северне Албаније новој држави. Слично је било када је дао предност економским аргументима на штету географских приликом образлагања српског захтева да се граница са Мађарском помери на север и обухвати област Печуја. Тада је у интерном писму делегацији Краљевине СХС у Паризу навео да тамо „немамо етнографских права“ али су важни стратегијски и економски разлози да се захтева проширење, као што су рудници угља потребни домаћим железницама (в. Трговчевић

1986, 301). Ових пар примера показује да је сам Цвијић био свестан да је веома тешко начинити праведне границе и раздвојити балканске народе, те је и он, упркос веома присутном уверењу у његову објективност, попуштао пред интересима сопствене земље. Но и даље је задржавао свест да економске и/или стратегијске принципе треба „практиковати што мање и с највећом пажњом“ и сам свестан да ће се и њима служити при разграничењу у областима где живе измешани балкански народи. По свршетку Првог светског рата поменуће и границе које не следе ниједан од ових принципа, већ се повлаче употребом силе, „насилне границе“, и тако је означио повучену копнену границу између Словеније и Италије (Цвијић 1921 [1920/а], 206).

Веома често је Цвијић групи географских показатеља целовитости и повезаности простора Јужних Словена додавао аргументе о комуникационим везама и токовима који се не смеју прекидати. Ослонцем на вековима старе трговачке путеве дуж сливова река, показивао је штетност њиховог прекидања и вишеструку корист уколико они постану део једне политичке целине.

Друга група аргумената је проистекла из етнолошких и антропогеографских истраживања. Југословенски простор је видео као јединствену етничку целину, јер су „Срби, Хрвати и Словенци разбијени делови истог народа и то очигледније него што су Баварци, Саксонци и Пруси делови немачког народа“ (Цвијић 1921 [1908], 213). Често је користио термин „српскохрватски народ“, углавном када је говорио о хришћанима централних делова Балкана или Босне и Херцеговине. Даље је наглашавао да је језик скоро исти: српски и хрватски језик је сличан са незнатним дијалектским разликама, а словеначки је само дијалект тог језика. То је језик којим „од Истре па дубоко у Македонију могу се сељаци међу собом споразумевати“ и да је то језик којим, после Руса и Пољака, говори највише Словена (Цвијић 1921 [1908], 214). При том је помињао договор о језику из 1850. године и на основу тога развијену заједничку књижевност, а затим сличне обичаје, ношњу, традицију и сл. Занемаривао је верске разлике јер се оне, сматрао је, „подчињавају националном принципу“ (Цвијић 1921 [1908], 228).² Народе Балканског полуострва је груписао зависно од утицаја различитих цивилизација које су се одразиле на њихов различит ментални склоп, а те карактеристике чине да припадају различитим културно-цивилизацијским појасима (појас измењене византијске, турско-источњачки, појас западне културе и онај на коме је превладао патријархални менталитет).³ Ту се ослонио на хердеровске

² Иако начелно није сматрао да су верске разлике препрека уједињењу, изричит је да међу босанским мухамеданцима није постојала свест да су они Словени (Цвијић 1921 [1910], 256)

³ Новији прилог расправи о културним појасевима: Palavestra i Milosavljević 2015, 619–649.

идеја духа народа, јер је као главне карактеристике Југословена навео оне које је приписао Динарцима, као централном типу становника југословенског простора. Није пренебегао регионалне разлике, али је држао да су исте „основне психичке особине народа целе обележене области, оне стваралачке особине народнога духа, које се у свему показују: почевши од мотива у орнаментици и од начина на који се зграде и алатљике граде, па до погледа на живот, до оне суме осећања, празноверица и маштања, којима народ даје себи рачуна о свету и животу“ (Цвијић 1921 [1908], 215). Овај скуп аргумената је настао из његових студија миграција, кретања и асимилације становништва, географским распростирањем истих појава, митова и обичаја.

Трећа група аргумената припада оним политичким, које је често користио у својству националног радника, титуле од које није бежао. Иако је, за разлику од својих колега са Универзитета, избегао да заузме неки политички положај, прихватао је да искаже своје мишљење, обави понеки политички задатак са пуном свешћу да то чини уколико је то „у народном интересу“. Због тога је у деценији пред рат и у самом рату сматрао да му је патриотска дужност да заступа интересе сопствене државе (са којима се углавном слагао, иако се није слагао са већином политичких чинилаца своје земље), те је све чешће писао научно-пропагандне текстове намењене домаћој и страној јавности. У њих је уносио доста политичких ставова, углавном ослоњених на знања из географије или антропогеографије, али је како сам повод тако и садржај био политички. Најкраће речено, основне поставке у овој групи аргумената сводиле су се на тумачење геополитичког положаја Србије и њених стратешких интереса, које је потом проширио на цео југословенски простор. Често је полазна тврдња била да би уједињена јужнословенска држава спречила немачки продор на исток, што је била намера средњоевропских царевина. Штавише, након анексије Босне и Херцеговине, док је тежиште још усмеравао превасходно на интересе Србије и српског народа, помињао је и оружани отпор овим амбицијама са напоменом да „српски се проблем мора решити силом“, те саветовао да се „обе српске државице“, Србија и Црна Гора, морају „војно и просветно најживље спремати, одржавати националну енергију у завојеваним крајевима српског народа и прву, иоле повољну, прилику, употребити да расправљају српско питање с Аустро-Угарском“ (Цвијић 1921 [1908], 233). Овој врсти ставова припада и тврдња да ће се уједињењем ових народа спречити појава иредентизма присутна у оквирима околних мултинационалних држава и, још важније, да ће се осигурати право да Балкан постане својина балканских народа. За њега је било природно да Србија преузме „мисију“ уједињења Јужних Словена, ослањајући се на њено једновековно искуство у грађењу државе.

Ове три групе аргумената Цвијић је користио у већини својих текстова о југословенском питању. Притом, он није предвиђао стварање посебне југословенске нације, већ се залагао за поштовање историјски насталих покрајинских разлика. Писао је да само острвске државе могу бити једнонационалне, иако није увек био сасвим доследан у томе. На пример, у тексту *О народном јединству* из 1911. године, он наводи да „све светле српско-хрватске главе морају тежити да се ми развијемо у знатан и оригиналан народ“ (Цвијић 1921 [1911], 252). Овоме иде у прилог његово ангажовање у Југословенској демократској лиги, основаној крајем септембра 1918. године у Паризу од стране интелектуалаца и студената са југословенског простора.⁴ Изабран је за председника привременог одбора, иако је он сматрао да овај посао треба да обавља неки „човек од акције“. Он је дао основни тон овој скупини, учествовао у писању програма и, након састанака ове организације у марту 1919. године у Паризу, написао програмски текст у првом броју њиховог гласила (Цвијић 1919, 1).⁵ У Резолуцији Лиге је наглашено да је створена држава настала на принципу самоопредељења народа „вољом и пристанком свих делова југословенског народа“, док ће крајњу одлуку о облику државе, као изразу народне воље, донети Уставотворна скупштина. Ова организација требало је да окупи представнике свих партија и своју политичку улогу би обављала до Уставотворне скупштине, док би касније преузела културну мисију (више у: Трговчевић 1975, 196). Наглашено је и да ће се та организација старати о сливању Срба, Хрвата и Словенаца у једну нацију и, за разлику од ранијих предлога о Југославији као савезној држави, у овој резолуцији су победили ставови већине, оних који су заступали концепт јединствене државе организоване на бази самоуправе, са једним владарем и заједничким законодавним телом. Захтевала се равноправност свих народа, једнаке грађанске слободе, једнако и директно права гласа, као и верске слободе. Очигледно је да је крај рата донео неке промене и у Цвијићевим ставовима, углавном настале из околности да је новоуспостављена држава настала на бојном пољу и највише заслугом српске војске и да његови предлози о снажној држави америчког типа нису имали ширу подршку на терену. И име Југославија, предложено овом резолуцијом, било је образложено да асоцира на јединствени народ, док појам „троимени народ“ сугерише на државу савезног типа. Ту се Цвијић веома приближио концепту унитарног југословенства, вероватно јер је видео да његови предлози, у то време авангарди и блиски мировној еуфорији коју је заступао тадашњи председник САД

⁴ Између осталих, Иван Мештровић, Вељко Петровић, Божидар Марковић, Јован Бањанин, Милан Грол, Иван Лорковић, Никола Стојановић и др.

⁵ Резолуција Лиге се чува у Матици српској са потписима оснивача.

Вудро Вилсон, немају јачу подршку у политичким партијама Срба, Хрвата и Словенаца и њиховом вођству, а још мање у народу. Његов савременик, такође један од оснивача Лиге, Никола Стојановић, у анализи неуспеха ове идеалистички замишљене организације, наводи да је међу Србима (војницима и политичарима) ратни успех ојачао самосвест из које је природно следила тежња за њиховом доминацијом, да се међу старим политичким партијама на целом простору јавио страх да ће их нови покрет потиснути са политичке сцене, као и да је, можда намерно, већина оснивача Лиге задржана у Паризу током Конференције мира, што их је удаљило из земље и тако спречило да пропагирају усвојене идеје (Стојановић 2015, 226).

Такође, треба поменути и чињеницу да тих година није експлицитно помињао могућност да се из тог југословенског корпуса, сведеног на тада признате Србе, Хрвате и Словенце, могу развити и друге нације. Он је још 1913. године у расправи *Распоред балканских народа* писао да су балкански народи „још у кретању и стварању где је сваки знатнији рат узрок миграцијама, асимилационим процесима и другим етнографским променама“ (Цвијић 1921 [1913], 151). То му је била полазна основа за закључак да и за ту прилику израђена етнографска карта има само моменталну вредност, јер фиксира дати тренутак, „а већ после неколико година имаће само историјску вредност“ (исто). То је остављало простор да се уочи и још нека етничка група, а можда и нација, јер је на истом месту поменуо да широм Балкана постоје групе људи, заборављених и изгубљених, за које се не зна. У овом контексту је занимљиво његово уочавање посебности македонских Словена, што је неким научницима дало повод да Цвијића наведу као пример политичке конструкције нације. Један од њих је Питер Тејлор, који у књизи *Political geography*⁶ (Taylor 1990, 188) на примеру Македоније показао колико је Јован Цвијић допринео да се означе границе у Македонији, а тиме и утицао на национално одређење становништва тог дела Балкана. Он је навео да не постоји други пример да један човек тако директно утиче на национално одређење.⁷ Ова класификација је настала јер је сам Цвијић, сагласно сталним теренским истраживањима, из године у годину мењао бројке о етничком саставу те области. Најпре је означавао становништво као флотантну масу словенског порекла, али без јасног националног идентитета, до коначног назива који је користио – македонски Словени. У овом случају

⁶ За ову тврдњу Тејлор се ослонио на податак да је Цвијић пре Првог светског рата направио више мапа Македоније (H. R. Wilkinson 1951).

⁷ "The final boundaries of states in Macedonia reflect the power politics in the region in the first half of the 20 century as interpreted and promoted by Jovan Cvijic. There is probably no other example of one man influencing national definition so completely as Cvijic but this extreme case clarifies the general process" (Taylor 1990: 183)

је био у праву, јер од овог становништва касније нису настали ни Срби ни Бугари (иако су неки то постали), већ Македонци са својим посебним идентитетом и националном државом.

И то није био случај само са Македонцима. Цвијић је, са једне стране, понекад био сасвим уверен да ће се уједињени Јужни Словени временом приближити, па и стопити. Са друге је ипак уочавао да су они већ развили сопствену националну самосвест и да су могући даљи процеси у том смеру. Упозоравао је да ће у југословенској заједници до криза долазити уколико се не сузбију тежње за туђим националним територијама и не поштују етнографски принципи. Скоро пророчки је предвиђао да неће све ићи глатко, иако је избегавао да своје слутње јавно искаже. У бележници из 1919. године, у време када су неки народи те нове државе већ показивали прве знаке својих тежњи ка самосталности, а део Срба премоћ победника, забележио је: „Ми немамо довољно снаге и способности сад да култивишемо свој народ, а камоли стране. Чим се ти народи култивишу до извесног степена, јавиће се тежња за одвајањем, за самосталношћу. Не треба се заваравати речима и досадним фразама да смо ми изузетно правични, да ћемо ми покорити и асимиловати те народе. Довољно је да задобијемо и асимилирамо њихове масе које су у нашој етнографској маси.“ (Трговчевић 1975, 225). Иако из овог исказа није јасно да ли је мислио као Србин или као грађанин новонастале југословенске државе, ови и слични ставови показују да је и сам имао недоумице о будућем току интеграције и успешног превлађивања свих историјски насталих етничких и националних разлика. При том је сагласно клими свог времена и националној политици матичне државе рачунао на могућност потирања идентитета оних група које нису припадале већинском народу/народима.

Понешто се зна о Цвијићевој визији будуће државе. Она није била доследно изведена јер је и сам, као савременик рата и сведок бројних закулисаних игара великих сила и присутности њихових интереса на овом простору, до краја 1918. године сумњао да ће се југословенска држава остварити. Тек су последњи месеци рата навестили ту могућност, те је тек у јесен 1918. године изнео (не експлицитно и јавно) нека лична виђења устројства нове државе. Начелно је истицао да југословенска држава треба да буде слободна и демократска, да уважава посебности свих покрајина, народа и вера, те му је због тога био близак концепт америчке федерације. Са друге стране, стајући иза програма Југословенске демократске лиге, нова држава би требало да буде јединствена, са великим степеном децентрализације по систему самоуправних општина британског типа. Односно, централна власт би била надлежна за заједничке послове (спољну политику, војску, финансије, саобраћај и сл.), док би остало било у надлежности појединачних крајева. И тај концепт

је био мање централистички а више федерални, али се крајња одлука остављала Уставотворној скупштини. При томе је наглашавао да ће процес уједињења бити тежак и спор, али и лакши од процеса које је прошла Србија у свом историјском развоју. Своја размишљања делио је са два прокламована републиканца, Љубомиром Стојановићем и Јованом Жујовићем, а узор америчке федерације упућује да је и сам био ближи републиканској идеји.

Део заслуга за настанак државе Срба, Хрвата и Словенаца свакако припада и Јовану Цвијићу. Иако није био сагласан са свим решењима на којима је почивала држава настала 1. децембра 1918. године, ипак је сам чин њеног стварања, по његовом мишљењу, био важан корак за слободу свих народа у њеном саставу. Указивао је и на тешкоће на које ће наилазити народи који су у прошлости били раздвојени а којима тек предстоји усаглашавање у новој заједници. Писао је 1. јула 1920. године: „Испуниле су се две идеје. Једна је врло стара, вековна, дубоко укореењена у свести српског народа: уједињење Српства. Друга /југословенска/ идеја има још да хвата корена. Услед заједничког државног и друштвеног живота, иста ће се осеећања и мишљења распростраити на све шире народне слојеве у свима областима, и није без разлога увереење да ће, осим најбоље интелигенције, сељак и радник постати главни стубови заједнице: јер они ће све јасније увиђати да ће у новој великој држави наћи најбоље погодбе за миран, слободан и осигуран живот са што мање ратова“. У наставку је са правом предвиђао да заједнички живот неће тећи без криза: „Њих ће бити више и дуготрајних. Јер има другојачијих начина живота, чак и друкчијег погледа на свет и живот; политички и друштвени појави наше државе постају компликованији, узајамно прилагођавање између становништва наших разних области мора изазвати поремећаје, кризе, сударе. Али то су пролазне појаве. Неки политичари који су и иначе били далеко од идеје ширег народног јединства, употребљују је као средство да створе веће групе и већине. Њој приписују хаос који влада на многим пољима нашег јавног рада, у ствари као последица рата, онај хаос који се мање или више види у свој Европи. Они сваку појаву која не иде у прилог њиховој партијској политици представљају као највећу опасност за народно и државно јединство и као почетак слома чије ће нас рушевине све затрпати. Сви мирни посматрачи виде узроке тога претворног и агитаторског песимизма (који престаје чим се дође на власт), и не узрујавају се; још мање народне масе у Србији, које добро познају мотиве те вике. Ничим се неће стапање наших племена толико наспорити колико великодушношћу и ширином схватања код оних који су уствари за јединство најзаслужнији“ (Цвијић 1921 [1920/6], 221–222).

Цвијићево југословенство је настало као резултат његових научних и политичких ставова. Као патриота, најпре се залагао за решавање српског

националног питања, али су му научни докази и вишедеценијско истраживање Балкана показали да није било могуће ујединити Србе уколико са њима у тој држави не буду и други Јужни Словени. Како је рат текао, он се све више окретао целовитијем и правичнијем решењу будуће заједнице, јер је и сам уочио да су народи које је ова идеја окупила имали већ развијену националну самобитност. Сведено речено, јединственост простора, иста или слична национална обележја и политичка потреба били су основа његове концепције уједињења Југословена. Развијао их је постепено, често остајући у мањини наспрам политичких чинилаца који су, као и увек, у научницима видели само помагаче, док су они имали последњу реч.

Литература:

- Wilkinson, Henry Robert. 1951. *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool: Liverpool University Press.
- Mitrović, Andrej. 1969. *Jugoslavija na konferenciji mira*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Palavestra, Aleksandar i Monika Milosavljević. 2015. „Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije“, *Etnoantropološki problemi* 10/3 (n.s.): 619–649.
- Russinow, Dennison. 2003. „The Yugoslav Idea before Yugoslavia“, in: Dejan Djokić (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, 11–26. London: C.Hurst&Co.
- Стојановић, Никола. 2015. *Млагосї једної поколења (Усїомене 1880–1920). Дневник од тогине 1914. го 1918.* Прир. Миле Станић. Београд: Историјски институт.
- Taylor, Peter J. 1990. *Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality*, New York: Longman.
- Трговчевић, Љубинка. 1975. „Јован Цвијић у првом светском рату“. *Историјски часопис* 22: 173–231.
- Трговчевић, Љубинка. 1986. *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920.* Београд: Народна књига – Српска књижевна задруга.
- Трговчевић, Љубинка. 1990. „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави. Преписка из 1917. и 1918. године“. *Годишњак рада Београда* 36: 193–205.
- Трговчевић, Љубинка. 1995. „Политички погледи Јована Цвијића“. *Флојдсџон* 2: 71–94.
- Trgovčević, Ljubinka. 2003. „Nauka o granicama: Jovan Cvijić na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920“, U *Zbornik Janka Pleterskega*, Oto Luthar in Jurij Perovšek (ed.), 313–318. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Hroch, Miroslav. 1968. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Praha: Univ. Karlova.
- Цвијић, Јован [Dinaricus]. 1915. *Јединство Југословена. Прва половина (са једном картом).* Ниш: Државна штампарија.

- Цвијић, Јован. 1919. „О програму Југословенске демократске лиге“, *Југословенска демократска лига/Ligue democratique Yougoslave*. Paris, I.
- Цвијић, Јован. 1921–1923. *Говори и чланци*, I–IV. Београд: Издавачка књижара Напредак.
- Цвијић, Јован. 1921 [1907]. „О научном раду и о нашем Универзитету“. *Говори и чланци* I: 7–50.
- Цвијић, Јован. 1921 [1908]. „Анексија, Босне и Херцеговине и српско питање“. *Говори и чланци* I: 205–236.
- Цвијић, Јован. 1921 [1910]. „О исељавању босанских мухамеданаца“. *Говори и чланци* I: 253–264.
- Цвијић, Јован. 1921 [1911]. „О народном јединству“. *Говори и чланци* I: 251–252.
- Цвијић, Јован. 1921 [1912]. „Изразак Србије на Јадранско море“. *Говори и чланци* II: 11–25.
- Цвијић, Јован. 1921 [1913]. „Распоред балканских народа“. *Говори и чланци* I: 152–180.
- Цвијић, Јован. 1921 [1920/а]. „Границе и склоп наше земље“. *Говори и чланци* II: 196–216.
- Цвијић, Јован. 1921 [1920/б]. „О нашој држави“. *Говори и чланци* II: 219–223.
- Цвијић, Јован. 1923 [1913]. „Анти-етнографске нужности“. *Говори и чланци* III: 21–22.

Иван Ковачевић

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Цвијићеви етнопсихички типови – од стереотипа до културног обрасца

Етнопсихички типови које је Јован Цвијић детаљно разрадио у свом најпознатијем делу, *Балканском полуострву*, били су предмет критичке дебате, иако је Цвијићево дело у целини, ауторитетом за живота и „односом према великану“, после његове смрти у великој мери било заштићено од преиспитивања. Очигледна немогућност да се прихвати постојање одређеног типа у целини популације чинила је психичке типове рањивим делом Цвијићевог опуса. Међутим, свдећи замерке на политички обојена настојања која произилазе из Цвијићевих политичких схватања и делања, и лаким одбацивањем могућности да припадници одређеног типа имају заједничке психичке особине, остаје нејасно како и зашто је Цвијић карактерисао одређене типове.

Утврђивање узрока одређених карактеризација типова мора поћи од методолошког испитивања Цвијићевих истраживачких поступака, да би се у целини обавило на неком примеру употребом појмовног апарата развијеног у антропологији током 20. и 21. века. Крајњи циљ овог поступка је утврђивање правца валоризације читаве друге књиге *Балканског полуострва*, који је прошао пут од некритичког прихватања до потпуног одбацивања. Одговор који се тражи односи се на питање валидности Цвијићевог описа етнопсихичких типова као извора за познавање времена у коме је његово дело настајало.

Кључне речи: Јован Цвијић, етнопсихологија, Балканско полуострво, психички типови, историја антропологије.

УДК: 911:929 Цвијић Ј.
159.922.4(497)

Разматрање Цвијићевог кључног дела, *Балканскої полуострва*, тачније друге књиге у којој Цвијић пише о психичким типовима, могуће је из три угла – из угла савремене антропологије, историје антропологије и историје.

Савремена српска антропологија, и темама којима се бави и начинима научне интерпретације, са Цвијићевим психичким типовима нема додирних тачака. Чак свеукупно, Цвијићево дело данас има веома малу релеванцију у савременим антрополошким истраживањима.

Што се тиче историје етнологије/антропологије у Србији, схваћене као историја институција и историја идеја, Цвијић заузима значајно место. Без обзира на то што је његово дело тематски имало мало додирних тачака и са оном етнологијом коју је заправо сам Цвијић засновао у Србији, његова улога оснивача је историјски документована. Цвијић је централна личност конституисања етнологије као научне и академске дисциплине, како у раду Етнографског одбора Српске краљевске академије, тако и на Универзитету, када је његовом заслугом, за време његовог првог ректорског мандата, започео рад катедре за етнологију, са Тихомиром Ђорђевићем и Јованом Ердељановићем, који су били први наставници. Што се тиче историје идеја, Цвијић ће остати забележен и као позитивиста и географски материјалиста, и као романтичар који верује у егзистенцију народног духа и етнопсихичке типове, и као практични заступник теорије културних ареала који утврђује културне зоне Балканског полуострва. У његовим покушајима објашњења појединих психичких типова преплићу се међусобно неспојива тумачења – од расног до економског, од географског условљавања до историјског или културноисторијског. Детаљно проучавање Цвијићевић теоријских узора и бриколажа теоријских утицаја и ставова у његовим теоријским схватањима и интерпретативним поступцима, у историја српске етнологије/антропологије још увек је необављен посао.

Треће могуће сагледавање друге књиге *Балканскої полуострва* наоко припада историји као науци, јер као исходиште посматрања има ову Цвијићеву књигу као извор за познавање Балканског полуострва на прелому деветнаестог и двадесетог века. Ипак, како ће се видети на крају овог разматрања, тај задатак, у дисциплинарном смислу и подели посла, припада антропологији.

Пре педесет година је одржан скуп поводом стогодишњице Цвијићевог рођења у организацију Српске академије наука и уметности, и као резултат тог скупа, три године касније, објављен је *Цвијићев зборник*, који је уредио Милисав Лутовац. У неочекивано малом броју радова о Цвијићу, којих је свега пет, једина контроверза се јавила управо поводом друге књиге *Балканскої полуострва* и Цвијићевог описивања „психичких особина становништва“, „психичких црта“, „психичких типова“ и „психичких варијетета“.

Разлику у оцени ваљаности ових појмова у науци испољили су етнолог Миленко Филиповић и географ Милорад Васовић. Филиповић је сматрао да су Цвијићеве „психичке особине“ заправо „запажања и разматрања о народној култури појединих области и предела“ (Филиповић 1968, 37), а да су „психички типови“ и „варијетети“ заправо етничке групе и субгрупе, „како би се то казало у савременој етнологији.“ (Филиповић 1968, 36). Насупрот Филиповићу и директно полемишући са њим, Васовић уважава појединачне примедбе на Цвијићев опис неких психичких типова и варијетета, али не прихвата редефинисање Цвијићевог појмовног апарата: „Једино се не бисмо сложили са Филиповићем да су ова запажања ‘о народној култури’, а не о психичким особинама.“ (Васовић 1968, 21).

У овој краткој полемици преламају се два погледа на Цвијића – конзервативан и трансформацијски, географски и етнолошки. Конзервативно-географски став се огледа у чврстом одржавању Цвијићевог појмовног апарата и настојању да проучавање психичких особина и психичких типова и варијетета остане део географских (антропогеографских) истраживања. Може се претпоставити да трансформацијско-етнолошки став Миленка Филиповића произилази из његовог боравка у Америци, где је био у могућности да се упозна са великим делом америчке антропологије названог „култура и личност“, генерисаног на Фројдовој психоанализи и другим психолошким правцима и учењима прве половине двадесетог века. Сасвим је могуће да одатле потиче подтекст Филиповићевог претварања „психичког“ у „културни (етнички)“, а да из више разлога није изнет кључни узрок те трансформације, који се састоји у потпуној неспремности сваког географа, па самим тим и Цвијића, да се бави психичким цртама, што, последично, географским разматрањима психичких типова и варијетета одузима научни карактер.

У трансформацијско-етнолошком погледу на Цвијићево писање о психичким особинама, цртама, типовима и варијететима, десетак година после скупа о стогодишњици Цвијићевог рођења придружио се и аутор овог текста, залажући се за реинтерпретацију Цвијићевог појма „психички тип“ на основу појмова развијених у оквиру правца култура и личност, као што су „групна личност“, „структурна личност“ и, понајвише, „социјални карактер“ (Ковачевић 1980, 24–25). Указујући на немогућност просте супституције појмова услед различитих теоријских основа на којима су грађени (романтичарско схватање народне душе код Цвијића и психологија као основ правца култура и личност), реинтерпретација је усмерена ка „утврђивању образаца понашања“ и конструкцији „социјалног карактера“ (Ковачевић 1980, 25).

Проток времена није дао за право ни једном ни другом погледу на Цвијићеве описе психичких особина, црта, типова и варијетета. Нити

су географи задржали у свом дисциплинарном опсегу проучавање психичких особина становништва, што је сасвим разумљиво јер би, у складу са научном предспремом, таква „проучавања“ била сасвим дилетантска, нити је српска антропологија приступила реинтерпретацији друге књиге *Балканскої йолуосџрва*. Ако је изостанак проучавања психичких особина у оквиру географских истраживања сасвим очекиван, то се не може рећи за антрополошко реинтерпретирање Цвијићеве етнопсихологије, с обзиром на то да је у светској антропологији средине двадесетог века теоријска могућност такве реинтерпретације била развијена у оквиру проучавања односа културе и личности. Разматрања која следе су покушај да се одговори на то питање узрока изостанка антрополошке реинтерпретације Цвијићевих психичких типова.

У првом периоду (1975–1990), антропологизација српске етнологије је вршена још увек у сенци величања „плејаде великана“, које је полазило од тога да свако преиспитивање дела „великана“ може довести до закључка о њиховој неупотребљивости, чиме би етнологија губила једну по једну тачку ослонаца. Изједначавање губитка вере у дела „очева-оснивача“ са нестанком дисциплине произилазило је из неразумевања да је баш петрификација дисциплине на дела „плејаде великана“ сигуран пут ка академском брисању етнологије, а да је теоријско-методолошки заокрет ка модерној антропологији једини начин опстанка (Ковачевић 2015, 8–9). Ипак, модернизацијски покрет у српској етнологији није имао много времена да се бави сложеним реинтерпретацијама неизвесног резултата, већ је користећи јасне показне вежбе указивао на путеве модернизације и преживљавања (Ковачевић 2006). Стога је разматрање нечега што сасвим очигледно не може да опстане у форми у којој је створено почетком двадесетог века, као што су Цвијићеви описи психичких особина, црта, типова и варијетета, остављено за неку „постреволуционарну“ будућност, у којој ће се мирно размотрити има ли таква реинтерпретација смисла и, ако има, на који начин је обавити. Међутим, пошто је крај антропологизацијске револуције коинцидирао са великом друштвеном и политичком кризом, такви захвати су поново одложени, да би у најновије време, када су се сложили сви научни и социјални услови за такве послове, у свом значају на површину избило питање релеванције таквог поступања. Из зачараног круга у коме се релеванција реинтерпретације не може сагледати док се она не обави, а приступање озбиљном и обимном послу проблематизује његовом могућом ирелевантношћу, могуће је изаћи са предлогом партикуларних решења. Једно такво могуће решење јесте покушај дефинисања шта је материјал о коме се ради, наговештај поступака реинтерпретације и барем делимично предвиђање релеванције целог поступка и његових резултата.

Уколико се пође од претпоставке да Цвијићеве психичке особине, црте, типови и варијетети нису утемељени на сазнањима из две релевантне научне дисциплине – психологије и социокултурне антропологије, јер Цвијић није био психолог, нити је антрополошко проучавање међуодноса културе и личности постојало у његово доба, потребно је редефинисати форму и, нарочито, суштину његовог текста из друге књиге *Балканскої йолуосїрва*. Такво редефинисање полази од методолошког извора текста и разматрање упућује ка испитивању метода и техника научног обавештавања и начина стварања искуствене евиденције.

Пре самог указивања на Цвијићев метод и његову везу са основним идејама о етнопсихичким типовима, треба указати да су извори етнопсихолошког поимања народног духа били присутни у српској интелектуалној сфери скоро више од пола века пре почетка Цвијићевих путовања по Балканском полуострву. Још 1825. године, у првом броју *Сербских лейхойиса* (потоњег *Лейхойиса Майице срїске*), Павле Шафарик је објавио чланак „Карактер Словенског народа воопште“, да би 1827. изашла прва свеобухватна карактерологија европских народа из пера Аврама Бранковића, а годину дана касније, у књизи *Пушешесїтвија љо Србији*, Јоаким Вујић је објавио додаток под насловом „Карактеристика народа серпскога“ (Ковачевић 2001а, 142–171). Ближе Цвијићевом добу и са могућношћу директног утицаја јесте књига професора Велике школе Алимпија Васиљевића *Психолошке особине срїскої народа* из 1886. године (Поповић 1972, 114–122), док се, на основу поређења текстова, са великом сигурношћу може претпоставити да је на Цвијићево схватање народног духа утицао Владимир Карић (Ковачевић 2001б, 93–95). О утицају првог професора етнографије на Великој школи, Јована Драгашевића, генерала и романтичарског песника, немамо директне доказе, осим чињенице да је Цвијић своје студије започео непосредно по престанку рада Јована Драгашевића и у условима упражњеног места на предмету *Уїоредна їеоїрафија са еїноїрафијом*, које је попуњено тек Цвијићевим постављењем 1893. године (Ковачевић 2001б, 76–82). Наведени примери прецвијићевског разматрања психичких особина народа показују да је читав скуп романтичарских идеја са епицентром у појму народног духа или народне душе био присутан у интелектуалној средини у којој се формирао Цвијић. Стога је сасвим очекивано да се појам народног духа јавља у основи Цвијићевог писања о психичким особинама, психичким цртама, психичким типовима и варијететима.

Сам Цвијић, у чланку „Јединство и психички типови динарских Јужних Словена“, описује начине испитивања којима је проучавао психичке особине. „Чини ми се“, пише он, „да сам до већине резултата дошао *неїосредном мейодом*, проматрањем народа при путовању, и то у насељима и ван њих, свих појава његова живота и његове материјалне културе;

посматрањем народне активности, и политичке, нарочито последње 2-3 деценије; посматрањем истакнутијих породица и појединаца, који су родом из разних етничких група.“ (Цвијић 1965 [1914], 129).

О Цвијићевом раду на терену нема посебних студија. Најпотпуније разматрање Цвијићевог метода учинио је Војин Милић, професор социолошке методологије, у обимној студији о социолошкој концепцији Јована Цвијића (Милић 1956). особине становништва“.

Та посматрања, сматра Војин Милић, била су тек узредна (Милић 1956, 332). Опште је познато да је Балканско полуострво Цвијић обишао истражујући геоморфолошке појаве, од крашких феномена до мерења дубине језера, од правца простирања планина до трагова старих глечера. Сам Цвијић те обиласке назива „истраживачким путовањима“, а карта таквих путовања, коју је сачинио Антоније Лазич под Цвијићевим надзором, објављена је под насловом „Карта екскурзија Јована Цвијића по Балканском полуострву и јужнословенским земљама“ (Милић 1956). У сопственом прегледу истраживања која је обавио у периоду од 1888. до 1901. године (Цвијић 1965 [1902]), Цвијић их најчешће назива путовањима, понекад и екскурзијама (Цвијић 1965 [1902], 68), а из њиховог садржаја се види да су била доминантно, а можда и искључиво, геоморфолошког карактера, јер Цвијић после описа маршруте неког путовања наводи и које је геоморфолошке појаве видео. Геоморфолошко описивање Балканског полуострва је био главни циљ Цвијићевих путовања, што се може илустровати и његовим описом конкретног циља путовања 1901. године. „Хтео сам“, пише Цвијић, “пре свега да допуним празнине у својим досадашњим истраживањима и да упознам два нова мала предела, веома важна за решавање тектонских проблема.“ (Цвијић 1965 [1902], 70).

Полазећи од ових Цвијићевих напомена о сопственом методу, Милић сматра да је главни Цвијићев метод и извор сазнања у испитивању психичких типова било непосредно посматрање (Милић 1956, 332), при чему Цвијићеви описи психичких особина, црта, типова и веријетета нису настали са намером, тј. Цвијић „на своја научна путовања никад није ишао да испитује једино психолошке

Цвијић је тек 1911. године у новој редакцији *Уџбука* у садржају унео и психичке особине, што се види и у самом наслову – *Уџбука за испитивање насеља и психичких особина*. Ако се тај датум узме као почетак систематског истраживања психичких особина, онда се види да од 1911. до објављивања *Балканског полуострва* није било прилике за озбиљна научна истраживања психичких појава због Првог и Другог балканског рата и Првог светског рата.

Геоморфолошки циљеви Цвијићевих путовања по Балканском полуострву су одредили и њихову унутрашњу динамику. Цвијић је геоморфо-

лошке појаве могао да сагледа „у покрету“, пешке или на коњу, без потребе за задржавањем. Када је, касније, почео да обраћа пажњу на насеља и куће, ни једно ни друго није захтевало веће задржавање, јер се структура насеља такође могла сагледати у кретању или са кратким застајањима, а опис и скица куће само онолико колико је потребно за цртање. Стога Цвијићева путовања и јесу непрекидно кретање без дужег заустављања, осим ради одмора. Споро кретање, због недостатка саобраћајних средстава, условило је да свако задржавање представља губитак времена, јер већ следећа планина или удолина могу садржати неки значајну геоморфолошку појаву. То је условило да Цвијићев метод визуелног посматрања геоморфолошких одлика терена одреди брзину кретања и свеукупни боравак на путовању, а самим тим произведе и недостатак времена за дубље разговоре и посматрања психичких особина, црта, типова и варијетета. Насупрот дуготрајном стационарном истраживању, које је у антропологији етаблирано у првој четвртини двадесетог века, наслеђујући извештаје стационираних мисионара, лекара и администратора, Цвијићево упознавање са геоморфологијом се одвијало у стању мобилности и путовања, и стога су чак и успутна запажања била заснована на краткотрајним посматрањима или контактима.

Остали „непосредни“ извори Цвијићевог описа психичких типова које сам наводи немају озбиљан научни карактер, без обзира на то да ли се ради о посматрању политичке делатности или понашању и особинама људи и породица које су се из неке области преселиле у градове, првенствено у Београд, у коме је Цвијић живео.

На основу увида у природу Цвијићевих путовања, са примарним задатком описивања геоморфолошких карактеристика Балканског полуострва, може се закључити да су његови описи психичких особина одређених група (психичких типова) плод несистематског и успутног посматрања ограниченог времена и уз ограничену комуникацију са становништвом кроз чију област се путује. Несистематичност ових посматрања чини да се та запажања могу сматрати путничким импресијама, а њихов скуп специфичним путописом. Данас је тешко разлучити Цвијићева путописна запажања од накнадног контаминирања подацима о историјским догађајима, политичким односима и активностима, етнографским подацима о материјалној култури и друштвеним установама, народној поезији и сл. Тек када би се извршила деконтаминација свега наведеног, као и Цвијићевих теоријски хетерогених и контрадикторних објашњења узрока који доводе до формирања одређеног психичког типа, јасно би се видела она Цвијићева запажања која су настала у оквиру његових геоморфолошких путовања. На тај начин би се обавила прва фаза реконструкције, неопходна за детаљније проучавање Цвијићеве етнопсихологије. Тај поступак би резултирао и јасним одређењем

Цвијићевих запажања као запажања интелектуалног путописца, а преосталог текста о психичким особинама, психичким цртама, психичким типовима и варијететима као *йушойиса*.

Када се изврши оваква реконструкција и успостави прави жанр коме припадају Цвијићева описивања психичких особина, онда том тексту треба приступити на адекватне начине. Један од таквих је имаголошка анализа путописне литературе. На тај начин, Цвијићеве описи психичких особина и психичких типова не би били процењивани са становишта психологије, јер из тог угла не би могли бити другачије оцењени осим као дилетантски, већ са становишта антропологије која се бави имаголошким анализом путописне литературе. Бројни радови који се баве путописима по Балкану деветнаестог и двадесетог века, како антрополошки тако и књижевно-историјски, имају разрађен начин анализе такве литературе, уочавајући балканизме, оријентализме и још многе друге слике које такви путописи стварају (Лазаревић Радак 2013). Други начин реинтерпретације Цвијићевих путописних запажања о психичким особинама и психичким типовима јесте њихово претварање у обрасце понашања или, тачније, у пожељне обрасце понашања. Такво претварање би захтевало детаљну компарацију са свим расположивим историјским и етнографским изворима који дају податке о одређеној територији, да би се поређењем независних извора, као основом историјске критике извора, обогатило наше знање о пожељним облицима понашања.

Сваком поступку реинтерпретације неопходно претходи разврставање и класификација података који се налазе у Цвијићевим описима психичких особина и психичких типова. Тај минуциозни посао се може илустровати на примеру једног од многобројних Цвијићевих описа. Описујући „динарско-планински психички тип“, Цвијић пише:

То је онај осећајни и осетљиви, занесени и понесени човек (ПСИХИЧКЕ ОСОБИНЕ) који највише не само на Балкану полаже на свој образ, част, понос, тражи правду и „божју правду“, (МОРАЛНИ СИСТЕМ) гуди уз гусле (МУЗИЧКА ТРАДИЦИЈА И НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ) и ајначи се, мушки и јуначан (ОБРАСЦИ ПОНАШАЊА), од одушевљења и елана (ПСИХОЛОШКЕ ОСОБИНЕ), који се борио и жртвовао, и појединачно и у масама, за слободу, за правду, да освети Косово, за своју царевину, о којој је стално и у најтежим приликама сањао (ПОЛИТИЧКИ СТАВОВИ); често хоће добро и јуначко дело само ради тога да се „прича и приповиједа“; „да се прича у потоње вријеме“ има много немирног и убојитога (МОРАЛНИ СИСТЕМ, ВРЕДНОСТИ). Не признаје да има тешкоћа које он није могао савладати (ПСИХИЧКА ОСОБИНА – могуће мотив постигнућа), иако трајно не ради (ОБРАСЦИ РАДНОГ

ПОНАШАЊА); у ствари је сав обузет тежњом да отме и извојује своје место у свету и да остави своју пуну меру, и то је без икаквих облачака од сумње веровао и верује; има један народни инстинкт за животом, чијој снази нема краја (НЕЈАСНО, мада се такође може односити на мотив постигнућа). Оно што одређује велике акције динарске народне масе није материјалне врсте већ моралне и духовне (ПОЛИТИЧКА МОТИВАЦИЈА). Дугме, тастер на који треба притиснути да се изазове највећа сила његове снаге, то је осећајност (ЕМОЦИЈА), понос, образ (МОРАЛНИ СИСТЕМ), национална мисао нарочито (ПОЛИТИЧКА СХВАТАЊА), друге велике мисли које га занесу и понесу (ПОЛИТИЧКА ИЛИ РЕЛИГИЈСКА СХВАТАЊА). Главни судари зла и добра у животу појединаца, потичу више од тих особина, мање од себичности и халапљивости за материјалним добитима (СИСТЕМ ВРЕДНОСТИ). Има појединаца који се укрете од сувише развијеног поноса и мушкости (ОБРАЗАЦ ПОНАШАЊА и ВРЕДНОСТ).

(Цвијић 1965 [1914], 133, прим. у заградама - ИК).

Када се на овакав начин разложи тек један пасус Цвијећевог описа психичког типа, сагледава се да се ту налази много тога што нема везе са психичким цртама личности. У највећој мери се ради о импресијама о етноаксиологији, тј. систему вредности датог становништва, затим о политичким и религијским ставовима, обрасцима понашања или пожељним обрасцима понашања и потом, спорадично, о опису темперамента, емоција и мотива као стварних психолошких категорија. Када се укрсте начини посматрања у условима брзог путничког кретања са импресионистичким описима неких психолошких карактеристика, постаје јасно зашто у опису психичких типова свега другог има много више него описа „психичких особина и црта“.

Поставља се питање односа уложеног напора у детаљно разлагање свих описа психичких типова и варијетета, са једне стране, и очекиваних резултата и одбацивања стереотипа, са друге стране. Када се ради о оним запажањима која се стварно односе на психолошке и социјално-психолошке категорије (емоције, мотиви, темперамент), можемо тако редуктовати опис сматрати путописом заснованим на импресијама о психолошким особинама становништва, мада није до краја јасно колико и како је сам Цвијић био у контакту са становницима области кроз које је путовао. Када се, пак, ради о свим другим елементима који су измешани са описима психичких особина, а које је Цвијић погрешно сматрао такође психичким особинама, као што су друштвене установе, религијска уверења, обичаји, народна уметност, материјална култура, системи вредности и обрасци понашања, економско стање, историјске околности, политички

догађаји и политичка уверења, Цвијићев путопис представља тешко разлучиву мешавину састављену, мањим делом, од запажања на његовим пропутовањима и, већим делом, из обимне лектире претежно етнографског и историјског карактера. Та лектира, коју Цвијић ретко наводи, чини да главнина описа психичких типова више личи на синтезу оних знања која је црпео из литературе него на путничке белешке, а поготово не на резултат систематског теренског истраживања. Тешкоће са којима се сусреће покушај екстракције личних Цвијићевих запажања која се односе на психолошке особине и црте становништва на трасама његових путовања, а ради стварања психолошког путописа, не дају мотивацију за такав подухват. Са друге стране, чак и када би се неко подухватио тог посла, то би била тек предрадња за имаголошку анализу таквог путописног штива.

Литература:

- Васовић, Милорад. 1968. „Цвијићев рад на антропогеографији југословенских и балканских земаља с посебним освртом на његов општедруштвени значај.“ У *Цвијићев зборник у спомен 100. годишњице његовог рођења*, ур. Милисав Лутовац, 17–26. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ковачевић, Иван. 1980. „Етнолошко проучавање психичких појава.“ *Етнолошке свеске* 2: 23–33.
- Ковачевић, Иван. 2001а. *Историја српске етнологије I. Просветитељство*. Београд: Етнолошка библиотека СГЦ.
- Ковачевић, Иван. 2001б. *Историја српске етнологије II. Правци и одломци*. Београд: Етнолошка библиотека СГЦ.
- Ковачевић, Иван. 2006. „Ван Генеп по други пут међу Србима. Прилог историји српске етнологије/антропологије у последњој четвртини двадесетог века.“ *Етноантрополошки проблеми* 1(1): 81–94.
- Ковачевић, Иван. 2015. *Историја српске антропологије*. Београд: Филозофски факултет и Досије студио.
- Lazarević Radak, Sanja. 2013. *Otkrivanje Balkana*. Pančevo: Mali Nemo.
- Милић, Војин. 1956. „Социолошка концепција Јована Цвијића. I–III.“ *Књижевност* 9–12: [9:161–179; 10: 313–335; 11–12: 457–468].
- Поповић, Михаило. 1972. *Философски и научни рад Алимпија Васиљевића*. Нови Сад: Матица српска.
- Филиповић, Миленко. 1968. „Јован Цвијић и српска етнологија.“ У *Цвијићев зборник у спомен 100. годишњице његовог рођења*, ур. Милисав Лутовац, 27–42. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Цвијић, Јован. 1965 [1902]. „Истраживачка путовања по Балканском полуострву.“ У: *Аутобиографија и дружни списи*, 58–78. Београд: Српска књижевна задруга.
- Цвијић, Јован. 1965 [1914]. „Јединство и психички типови динарских Јужних Словена. У: *Аутобиографија и дружни списи*, 105–196. Београд: Српска књижевна задруга.

Марко Пишев

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет Универзитета у Београду

Из „крње“ у „праву“ модерност: српска држава, југословенско питање и подвојен статус традиционалне српске културе у радовима Јована Цвијића

Онако како је већина централно-, источно- и јужноевропских земаља у неком периоду своје историје тежила да представи себе као мост између Истока и Запада, тако је и Цвијићев научнополитички рад могуће сагледати као дело које осцилује између романтичарске и просветитељске парадигме. Тешко је, додуше, из свеукупне Цвијићеве мисли, одредити доследан став о питању статуса културних вредности Срба наспрам великих традиција европског Запада. Ова концептуална неконзистентност, сасвим могуће, и јесте резултат чињенице да је Цвијић писао о свом – и не, стриктно речено, само о свом – *Volk-u* и у време ратова и у трагично кратким периодима мира. Међутим, интересантно је – и слабо разматрано – питање како се један од пионира југословенства у српској науци постављао према традицијској култури српског села у бурном периоду ширења државе, и шта нам то говори о њеном статусу у целокупној Цвијићевој мисли.

Кључне речи:

Јован Цвијић, југословенство, сељаштво, традиција, модерност.

УДК: 911:929 Цвијић Ј.
39(497.11)

О научном опусу Јована Цвијића писано је и написано много, како у Србији, тако и ван ње, а нарочито у оквирима оних националних наука чијих се предмета истраживања Цвијићев рад директно тицао, какав је био, рецимо, случај у Албанији (Krasnići 1977), Бугарској (Sotirović 2009) и Хрватској¹ (Rihtman-Augustin 1993). Из обиља текстова посвећених овом научнику стиче се општи утисак да је Цвијића могуће читати позитивно и негативно, као лучоношу знања о раније неиспитаним областима историје и ондашње савремености Балкана, али и као интелектуалног првака српског експанзионизма који је сопствену научну делатност често усклађивао са националним интересима српске државе. Оно што додатно збуњује у вези са потцењивањем, односно прецењивањем Цвијићевих научних резултата јесте то што обе ове екстремне позиције махом настоје да сместе Цвијића у његову епоху и изведу објективан историјски суд о свеукупности његовог рада. Већини таквих студија – међу које убрајам и сопствену монографију о политизацији етнографије и антропогеографије у време стварања Југославије (Pišev 2013a) – ипак недостаје прецизности довођење у везу историјске епохе у којој је Цвијић живео са његовим притајено амбивалентним односом према откривању народне душе и онога што је у њој налазио.

Сасвим је очекивано да је за Србију Цвијићевог времена постојало и да ће наставити да постоји огромно научно интересовање², јер је по среди период формирања и постепеног ширења државе која још увек није имала устаљене територијалне границе. Самим тим, о његовој епохи су акумулирана многа сазнања и вероватно ће се у будућности још дуго о њој писати, како у научним, тако и у ваннаучним областима јавних полемика. Па ипак, није на одмет да за потребе овог рада изнесем оно за шта сматрам да је под притиском тадашњег историјског тренутка за Цвијићев научни ангажман било кључно. Реч је, с једне стране, о уочавању и евентуалном разрешењу својеврсног парадокса о српском сељаштву; и с друге, о Цвијићевим јавно изношеним ставовима о Европи и, нарочито, о европском Западу, те његовој валоризацији српске традиционалне културе пред коначно стварање Краљевине СХС. Подвојен положај и статус сељаштва у Србији и шире, посматран наспрам Цвијићеве перцепције Европе, отвара, како ћу настојати да представим, нови угао проматрања научних и друштвенополитичких позиција са којих је Цвијић на врхунцу свог ангажмана деловао.

Парадокс српског сељаштва на који желим да укажем огледао се у томе што је, насупрот околностима другде на Западу, где је под велом ро-

¹ О рецепцији Цвијићевог рада у Хрватској, в. такође Živković 1997.

² О најновијем штампаном издању посвећеном интелектуалној историји епохе у којој је Цвијић деловао види: Ковић (ур.) 2015.

мантизма фигурирао као егзотични нативац (Abrahams 1993, 10), сељак је у Србији до краја 19. века имао статус културног хероја. Међутим, овај статус је у Цвијићевим промишљањима, нарочито оним која се тичу „чудне мешавине добрих и злих особина“ народних (Цвијић 1991 [1912], 187) био узурпиран чињеницом да је за модерну националну државу потребно нешто више од „јачине историјских традиција“ и „дубоког осећања српског“ (Цвијић 1991 [1908], 178–179), а што може бити искоришћено за циљеве њеног културног, институционалног, политичког и економског развоја. Другим речима, сељака је према Цвијићевом, додуше ретко експлицираном, становишту, требало реформисати, како би под окриљем новооформљене модерне националне државе на сопственим јаким историјским традицијама изградио „софистициранији“ вид културних творевина, које, *ipso facto*, доводе у питање његове древне сељачке начине. Ако бисмо желели да до крајности упростимо проблематику, могли бисмо да повучемо демаркациону црту између романтичарске и прото модерности парадигме у Цвијићевом политичком и академском опусу. Но, ова линија раздвајања била би у тој мери вештачка да би сасвим замаглила сложену и често контрадикторну мешавину Цвијићевих либерално-позитивистичко-рационалистичких и романтичарско-релативистичких становишта; а један од примарних циљева овог огледа јесте да укаже управо на те контрадикторности и смести их у релевантан културно-историјских контекст, као и да помоћу наречене контекстуализације понуди могуће тумачење логике Цвијићевих, у литератури мање изучаваних, нелагода према традицијској култури Срба. За потребе овакве анализе, неопходна је и интерпретација његовог односа према Европи, односно вредносних судова које је он износио у погледу културних домета европског Запада, стално их доводећи у везу са тадашњим друштвеним и културним околностима у својој земљи.

Сељаштво и интелигенција

Статус културног хероја српски сељак задобио је, дакако, деценијама пре Цвијићевих проучавања културних појасева Балкана. Како у поговору књизи посвећеној Цвијићевим психичким типовима примећује Петар Џацић, још је у Вуково време српски сељак „дигао буну против Турака и остварио оружану револуцију, потом је потврдио и духовни аспект револуције наметнувши на упечатљив начин свој стил говора као начин писања и учинивши своју уметност гласовитом у Европи“ (Џацић 1988, 193). Култ сељака, у чијој је основи почивао динамичан, превратнички уплив „необразованих слојева“ у деветнаестовековна културна и политичка збивања на просторима насељеним Србима, остваривао је своју

пуну снагу у контрасту са „одрођеним елитама“, „ученим грађанима“ па и „црквеним људима“ (Џацић 1988, 193) који су у време српских устанака углавном били поданици Аустроугарске империје. Романтизовано српско село прослављено револуционарним подизањем „куке и мотике“ нашло се, тако, на позитивној страни спектра националних вредности, чију су негативан пол заузимали просвећени грађани и прослаvenusрпски клер (Selimović [1967] 1987). До последњих деценија 19. века и конституисања Цвијића као научника, ова констелација вредности није престајала да губи на снази и чак се додатно појачала народноослободилачким покретима и ратовима вођеним у Цвијићево време. „Романтичарска оданост народу“ (Џацић 1988, 206), коју је Цвијић с великим апетитом интериоризовао, навела га је да се већ у почетној фази својих антропогеографских истраживања, а посебно у области етнопсихологије, усмери искључиво на проучавање сеоског становништва. Цвијић је имао објашњење овог теоријско-методолошког императива: одредивши „етничке групе патријархалног режима“ (то јест, рурално становништво Балкана) као својеврсне културне изолате, необрађене утицајем цивилизација, а заузврат обдарене експресивним психичким особинама које су просте и јасне, Цвијић је у методолошком сегменту *Балканској полуострва* истакао да мање сложена природа предмета олакшава иначе веома сложену природу истраживачког задатка (1966, 348). Оценивши да је рурално становништво унеколико лакше за проучавање, то јест, да су меродавни елементи народне културе у руралним подручјима огољенији и продорнији, Цвијић је групе патријархалног режима окарактерисао као непосредно приступачне оку „увежбаног посматрача“ (1966, 347). Чак и у овој методолошкој примедби имплицирани су трагови поменуте констелације вредности: сељак је ближи живототворном билу нације, он спонтано перформира аутентичне културне обрасце и на површину износи дубоке психичке особине, док су варошке и грађанске класе од тих дубоких корена у већој или мањој мери одрођене.

Ипак, Цвијић је био свестан да управо грађанство са својим модерним образовањем, културом и интелектуалним аспирацијама гради кичмени стуб прижељкиване „више културе“, у који „наш млад и неискусан друштвени организам“ (Цвијић 1991 [1907a], 48, напомена 25) тежи да еволуира, пошто око својих духовних центара уједини још увек неслободне јужнословенске земље. Ово се унеколико види и из Цвијићеве сажете историјске реконструкције југословенске идеје, која, уосталом сасвим исправно, наглашава да „*југословенство* задуго није продрло у народне масе“ и да се „употребљавало само у књижевним, научним и уметничким круговима“ (Цвијић 1991 [1920a], 355). На другом месту сам детаљније дискутовао о Цвијићевим научним и политичким доприноси-ма јужнословенском уједињењу (Pišev 2013a), које није централна тема

овог рада и нећу дубље у њу залазити; али бих желео да подцртам основну поенту: сељак је за Цвијића – и не само за Цвијића – био физичко и морално *возило* уједињења, за чијом би возачком конзолом требало да седе људи од интелекта, „учени грађани“. Ова хијерархизација националних улога важи како за Цвијићеве процене „српског питања“, тако и за ону вишу, југословенску проблематику. У првом случају, смисла за национално мишљење и рад, вели Цвијић, у народу има „у јаким клицама и зачецима“ (Цвијић 1991 [19076], 63), али оно мора да се развија најпре „код наше најбоље интелигенције, која највише зна“, па тек потом код „других људи бољих осећања“ (Цвијић 1991 [19076], 64). Универзитет, према Цвијићевим схватањима националних задатака, „мора да постане и морална снага нашег народа, центар који о националним питањима непрестано мисли и који не сме показивати колебања“ (Цвијић 1991 [19076], 65). Кад је реч о народном јединству са другим Јужним Словенима, сељак је у православним патријархалним зонама насељеним „динарском расом“ знао за „вишу српску целину“, али је концепт југословенства њему био стран колико и класицистички идеал просвећености или, кад смо већ код тога, романтичарски идеал *Volksgeist-a*. Свестан да српска национална мисија – уједињење јужнословенског културног простора – као виши аспект националних тежњи „свих просвећених Јужних Словена“ (Цвијић 1966, 356) није изворно српски, већ да је то интелектуални пројекат зачет културном делатношћу Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу, и надаље развијан књижевним везама са Српском академијом у Београду и Матицом српском у Новом Саду (Цвијић 1966, 354–356), Цвијић је културу српског села онтологизовао као протојугословенску и у њој проналазио доминантне клице јединства Јужних Словена.

Овде треба још једном скренути пажњу на придев *јпросвећени*. Иако је више од пуних тридесет година, „са Вуком, народном поезијом и Његошем у свести и у торбаку“ Цвијић, у својству правог романтичарског ловца на *Volksgeist*, обилазио „крчевине и засеоке“ Балканског полуострва, он је, да се надовежемо на Џацића (Џацић 1988, 212), у другом делу свести, ревносно деловао и у правцу популаризације југословенске идеје у метрополама. Његове концепције етничких чворишта југословенства можда су црпене из области патријархалног режима, али оне у тим областима нису ширене, већ их је он комуницирао даље, ка интелектуалним и политичким круговима Београда, Загреба, Љубљане и, у крајњој инстанци, Париза и Лондона. Било би свакако неосновано рећи да је, делујући у политичкој арили, Цвијић инструментализовао сељаштво зарад отеловљења политичког мегапројекта – уједињења Јужних Словена под „балканским Пијемонтом“ (Цвијић 1966, 356) – али се то сељаштво у друштвеној хијерархији „Пијемонта“, без обзира на његове огромне жртве за „српску ствар“, налазило, према Цвијићевим концепцијама, високо на лествици моралних, али ниско на

лествици културних вредности. Управо у овој тачки преламања амбивалентног односа према сељаштву, Цвијић престаје да буде романтичарски оријентисан научник и постаје либерално-рационалистички оријентисан политички мислилац:

„Требало је заиста да Србија постане богатија да би могла одржавати солидну војску; да стекне угледа својим економским напретком, својим демократским установама, својим Универзитетом и својом Академијом наука, и, најзад, појавом снажне и оригиналне књижевности (...). Код Србо-Хрвата у Аустроугарској (...) вође младих генерација су изјављивале и понављале: ‘Ми хоћемо да чинимо са Србима један народ као што су велики народи у Европи’ (...). Млади нараштаји су покренули велики број листова и часописа у Загребу, Сплиту, Љубљани, па чак и у Прагу. У њима је провејавала ова мисао: ‘Ми смо Јужни Словени; сепаратистичких назива треба да нестане пред нашим генеричким именом; ми ћемо, дакле, узети име Јужни Словени, које ће највише допринети нашем народном јединству’.” (Цвијић 1966, 356).

Југословенска идеја развијала се постепено посредством часописа, књижевних издања, клубова, уметничких изложби; била је то грађанска идеја, али су варошке и интелектуалне класе једне другима, према Цвијићу, биле далеко више туђе и стране од сељаштва (Цвијић 1966, 356). Пошавши од те премисе, његова изучавања материјалне културе, фолклора, историје и етнопсихологије руралног становништва динарских области градила су централну платформу његове аргументације о историјској нужности јужнословенског уједињења (Pišev 2013). Па ипак, Цвијић је одређене одлике народног духа окарактерисао као „особине нижег реда“ (Цвијић 1991 [1907a], 49 и даље), што је условило његову подвојену валоризацију традицијских културних форми у контекстима модерности и модернистички схваћеног идеала прогреса. Ово понајвише долази до изражаја у његовом ректорском говору из 1907. године, посебно у сегментима насловљеним *Формирање научних радника* и *Наше способности за научни рад*.

Да бих анализирао Цвијићев протомодернистички дискурс и одатле произашли подвојен однос према традицијској култури сељаштва, користићу се двоструком опозицијом коју је он увео у свом инаугурацијском говору, а која се може формулисати на следећи начин:

<u>Прави научни радник</u>	:	<u>Лажни таленат</u>
Виша култура		Нижа култура

Народе „више културе“ Цвијић нажалост није непосредно именовао, па их морамо идентификовати преко других одредница датих у тексту. Најпоузданија од њих односи се на „народе старије науке“ (Цвијић 1991 [1907a], 44), које он смешта у „научне средине много више културе“ (Цвијић 1991 [1907a], 46). Слободни смо да претпоставимо да поменути народи и научне средине потпадају под културне домене европског Запада, утолико пре што је са Западним универзитетима Цвијић имао непосредног искуства и што су његови теоријски и методолошки постулати били укоренењени у научно-филозофским традицијама оновременог немачког и француског интелектуалног поља. Категорија „ниже културе“ у датој опозицији обухвата оне аспекте друштва за које је Цвијић сматрао да су у Србији још неоформљени или недовољно развијени:

„Све се више увиђају данашње праве потребе наше државе. Никад се више није осетило као последњих година, да нам треба озбиљна, не полутанска и површна спрема за све гране државне управе. Као што у науци има много проблема (...) који се могу решити само знањем методе, факата, непрекидном студијом и формирањем себе самога, исто је тако и у *йравој йолийици* и државним пословима. Нама то у највећој мери недостаје. Ми имамо рђаво поседнута многа (...) места државног и националног рада: од места посланика на страни и конзула, па до исто тако важних и корисних положаја пољопривредне струке.“ (Цвијић 1991 [1907a], 54 – *курзив dogai*).

Дакле, начини и средства постизања политичких циљева, познавање меродавних чињеница, стицање нових политичких вештина и знања, све је то, како је Цвијић проценио, недостајало у интелектуалном фонду државе, чинећи је, пошто се све сабере, културно „нижом“ у односу на старије културе Европе. Национална делатност била је, уз то, према Цвијићевим проценама, нешто по свом нивоу различито од националне свести: потоња се осећала снажно у „народним масама“ и била је резервоар „свежих етнографских одлика“ које, по себи, нису биле ништа више од градивног материјала за *йраву* националну делатност (упор. са Pišev 2010, 77). Делатност за добробит нације, код Цвијића је била нераскидиво скопчана како са „правим научним радом“³, тако и

³ Будући да је настојао да разграничи „праву“ науку од „лажне“, основано је претпоставити да је Цвијић себе сматрао за „правог научног радника“. Обравивши се 1907. године јавности са те позиције, он је приметио: „Познато је не само мојим ученицима, но унеколико и ширем кругу, колико ја полажем на *йраво йолийичко васийиће* и на интересовање за народна и друштвена питања“ (Цвијић 1991 [1907a], 46 – *курзив dogai*).

са „правом политиком“⁴, радикално супротстављеном „политичкој циганији“ (Цвијић 1991 [1907б], 62-63).

У оквиру лажне науке, или лажних талената, Цвијић је уврстио низ одлика помоћу којих је могуће прецизирати њихову природу и квалитет. Најпре, лажни таленти су склони „блебетању“, „без праве и смишљене акције“ (Цвијић 1991 [1907а], 43, *напомена 18*); они теже брзом успеху и пате од „култа себе самога“ (Цвијић 1991 [1907а], 44); у њима влада неки унутрашњи простаклук који одбија човека „правог научног ентеријера“ (Цвијић 1991 [1907а], 46); воља им брзо ишчили, импулсивна је и нестрпљива, тражи одмах све или ништа (Цвијић 1991 [1907а], 44). Лажној науци, односно лажним талентима, Цвијић је надаље приписао низ негативних моралних особености: некритичност, несолидност, симплицизам, несавесност, малу енергију, лаж или удешавање привидне истине, најзад, „приличан фонд злобе, пакости и мржње“ (Цвијић 1991 [1907а], 48–49). Овде треба додати да, према његовом становишту, поменуте одлике научних радника нису специјалност српске културе, али се „чешће и лакше јављају у нашој младој средини, но код народа старије културе и науке“ (Цвијић 1991 [1907а], 48–49, *напомена 25*). А дотичним, старијим културама и њиховим „правим наукама“, Цвијићеви вредносни судови приписују следећи низ позитивних особина: велику издржљивост прегаљачке воље, стрпљивост, капацитет за решавање дуготрајних и мукотрпних задатака (Цвијић 1991 [1907а], 43); амбициозност, али и скромност, као и истрајност на „путу истине“ (Цвијић 1991 [1907а], 46). Вредности „правих“ научних радника надаље укључују мирноћу, такт, присебност, честитост и истинољубивост. Уз то, прави научник мора да гради и неке одбојне карактеристике да би избегао контакт са лошим особинама средине (Цвијић 1991 [1907а], 46). Ово је врло интересантна тачка у којој Цвијић наговештава манифестну функцију елитизма грађанске интелигенције: уздизање изнад свакодневних тривијалности и ситничарстава друштвене већине, деконтаминација од штетних утицаја моралног просека, партизанштине и инфамије, и бескомпромисно окретање великим, тешким и сложеним питањима, чији је значај за нацију неприкосновен.

Тако и елитни носиоци више културе, у Цвијићевом светоназору, имају веће искуство, вишу самокритичност и сложенија научна полазишта. Њихова једина негативна одлика, над којом „наша млада средина“ има извесну предност, огледа се у Цвијићевој картезијанској примедби да је „правим“ научницима старије културе свест оптерећена окошталом традицијама које ометају свеже посматрање и чист суд; насупрот томе, наш „разумни сељак“ има врло добар проматрачки дар (Цвијић 1991 [1907а], 48).

⁴ Што се јасно види из горњег цитата.

Из наведеног постаје донекле јасније у каквој вези Цвијићева подела на „праву науку“ и „лажне таленте“, односно на „вишу“ и „нижу“ културу стоји са ондашњим стањем науке и Универзитета. Штавише, упоредна анализа овде проматраних Цвијићевих текстова открива нам да постоје јасне паралеле између описа моралних особина научних радника и руралних психичких типова патријархалне зоне. Сељачке културне и етнопсихолошке матрице по свему одговарају академским: научник с „врапчјим интензитетом“ воље није ништа друго до попапучени сељак „бистрог“ психичког типа „краће али оштре памети“ (види: Цвијић 1911, 24). „Блебетање“ лажних талената карактеристика је широко распрострањеног „брбљавачког типа“ руралних области, који много и о свачему говори, али тешко од речи прелази на дело (Цвијић 1911, 25). Научници који пате од „култа себе самих“ робови су ситног, сујетног поноса типичног за „охоле и хвалцијске типове“ српских сеоских крајева (Цвијић 1911, 25). „Плаховити тип“ прима догађаје и вести који га се тичу брзо, плаховито и према томе ради (Цвијић 1911, 25), аналогно одушевљеном и неразборитом прихватању туђинских литерарних и социјалних новина у српским књижевним и научним круговима, па макар те новине биле и „без праве везе са животом“ (Цвијић 1991 [1907a], 48, *напомена* 25).

Аналогије између главних психичких особина српског сељаштва и грађанске интелигенције тиме нису исцрпене, и овде су дате само као кратка илустрација. Ипак, оне нам откривају две диспаратне димензије Цвијићеве мисли. Другим речима, или да је: а) он увео крупну стратешку есенцијализацију када је установио да су психичке особине група патријархалног режима простије и јасније; или б) јак проматрачки дар довео до спознаје да су академски, интелектуални и политички кругови у ондашњој Србији били сасвим налик сељачким, у великој мери „необрађени (...) утицајем цивилизација“, односно да им је „морал“ не само сељачки већ, уз то, искварен:

„Лоше моралне особине (...) код нас су нарочито јаке код извесних сељачких породица и група, код многих варошана и, напоследку, код неких мање или више образованих који су изашли из тих група. Неке од тих моралних особина (...) изгледа да знатно слабе под утицајем солидног образовања и развитком интелекта (...) Зато је код нас више но код других народа потребно обратити пажњу на васпитање воље и моралних особина и на формирање себе самога...“ (Цвијић 1991 [1907a], 49–50).

Закључивши своја посматрања мишљу да озбиљан интелектуални рад „и сам по себи просветли и морално формира“, Цвијић је, наоко у сукобу са својим романтичарским *Weltanschauung-om* искористио *par excellence*

просветитељску тезу, најдиректније промовисану Доситејевим написима према којима се „морални живот човека простире на неки начин донде докле његова знања досежу“ (упор. са Ковачевић 2001, 111). Но, да ли је тиме романтичарски концепт *Volk-a*, као заједнице која је током миленијума развијала свој језик, митологију, културу – као народа који не може бити дефинисан никако сем на основу својих почетака, своје прошлости, историје (Abrahams 1993, 10), изгубио свој потенцијал?

Цвијићев одговор је подвојен. У сељаштву, он је напицавао било народно ослободилачких покрета, проналазио врело аутохтоних вредности које Србе чине јединственим народом у Европи. Аутохтоне вредности, историјске традиције, усмена књижевност, културна свежина и оригиналност – на тим темељима су имали да се граде будући подвизи нове, балканске цивилизације, оваплоћене стапањем јужнословенских племена. Међутим – и ту парадокс ступа на снагу – српски и јужнословенски народни организам показивао је само „лепе почетке цивилизације“ (Цвијић 1991 [1920б], 367), а не и *йраву*, „вишу“ културу. Ендогена мудрост српског сељака – или бар одређеног типа сељака – имала је своје домете и ограничења, јер су, према Цвијићевој типологији, једни спадали у „брбљавце“, други у „хвалције“, трећи у „плаховите“, четврти у „мртвице“, а сви они су – преведени у грађанске класе – били „велика сметња правом научном раду“ и „још (...) већа препрека заједничком и организованом научном раду“ (Цвијић 1991 [1907а], 50). Наш разумни сељак, чија проматрачка свежина надилази у традицији окошталу емпирију старе Европе, могао се са њом мерити само моралним, али не и културним дометима.⁵ Комплекс ниже цивилизацијске вредности Цвијић је тежио да надомести вером да ће, у догледно време, наши највећи таленти подићи најшире народне масе и у њима умножити идеје, проналаске и уметничке сензације самерљиве са творевинама светске конкуренције, која ће тек тада признати да су Југословени равноправни са цивилизованим народима (Цвијић 1991 [1920б], 368). Но, да би се то догодило, требало је накалемити модерне институције на доста једноставан и сведен костур сељачког друштва, оперважити га ткивом „више“ културе која ће производити *йраву* науку и *йраву* политику.

Полемике о модерности

У овој тачки, Цвијићева мисао наилази на две нове тешкоће. Прва поставља следеће питање: који услови би требало да буду испуњени да би се

⁵ „Свест Западнака (...) највише је импресионирао велика морална вредност Србије, јуначка дела њеног народа и огромна способност за пожртвовање. И то је био наш главни ослонац за време рата и на Конференцији Мира“ (Цвијић 1991 [1920б], 367).

један народ слободно развијао из својих лепих цивилизацијских почетака? Друга се надовезује на прву: пошто тај развој није и не може да буде сасвим аутономан (јер његови плодови у крајњем исходу бивају кредибилни само ако их Европа препозна као вредне), у коликој мери би културни развој Србије требало да емулира парадигму западне модерности?

Да бих обухватио тежишта обе ове дилеме одједном, удаљићу се на тренутак од Цвијића и промотрити идеје његових савременика – а на првом месту Јована Скерлића, једног од најутицајнијих интелектуалаца предратне Србије, који је несумњиво утицао на Цвијићеву кристализацију хипотеза о културном јединству Јужних Словена. Скерлићева монографија *Омладина и њена књижевност* је документ од непроценљиве вредности за разумевање историјског залеђа епохе ове двојице мислилаца. Њен значај се у оквирима наше теме најпре огледа у централном увиду који Скерлић на више нивоа разрађује, а који наглашава да се просветитељске, романтичарске, либералне, републиканске и националистичке идеје код млађе генерације српске интелигенције од средине до краја 19. века нису јављале у неком педантном хронолошком низу, сукцесивно смењујући једна другу, већ да су углавном наступале заједно, преплићући се и каткад узајамно подстичући, и што је главно, не улазећи у битније конфликте једна с другом. Уједињена омладина српска, чије је ствараоце и мислиоце Скерлић у својој студији пратио кроз период од скоро четврт века – од 1848. до 1872. године – сматрала је својим „учитељима“ Светог Саву, Доситеја и Вука (1906, 157), залагала се за еманципацију жена (1906, 271) и освету „тужног“ Косова (1906, 141; 196), за просветно подучавање народа, „ширење науке и уметности у све редове народне“ (1906, 154), и осликавање једне фиксиране, идеалтипске представе *Србенге* средствима која лице на „златно перо умакано у прах са лептирових крила“ (1906, 208). Омладински покрет био је истовремено хердеријански и ламартеновски, револуционаран и дубоко конзервативан, подизао је буку против династија, кабинета, калуђера и газди „сваке врсте“ (1906, 255), водећи у исти мах рачуна о стању милости „српске душе“ кроз очување њене тесне блискости са митологизованом историјом, са царом Душаном, краљевићем Марком, деветорицом Југовића (1906, 193 и даље) и другим минулим царевима и „јунацима бесмртним.“ Како наводи Скерлић, романтизам је завео срца српске Омладине онда када је на свом западном изворишту већ био пресахнуо; талас романтичарских идеја и топоса у књижевности и политици помешао се, тако, са претходном, рационалистичко-дидактичком школом Доситејевом и „отуда та занимљива чињеница да се у сред нашег романтичног покрета чују гласови рационализма и реализма и да се око 1870. та два покрета преплићу и (...) сукобљавају“ (1906, 275). Млађи нараштаји српских либерала тежили су, укратко, бар према Скерлићу, да романтичарским средствима и имаголо-

гијом на пољу културе оснаже народноослободилачка осећања и прожму их снажном етничком компонентом, па тек потом да делују политички, радом на промоцији уставности, парламентарне демократије, политичких и јавних слобода и друштвене једнакости. Речју, млади интелектуалци су тежили да путем јачања националистичких идеја припреме тло за стварање слободне и уједињене Србије која, једном ослобођена, неће изгубити ништа од својих националних особености, али која ће на нивоу културе и друштва имати космополитска и модерна обележја. Омладина, заправо, није правила разлику између „рода“ (*natio*) и народа (*populus*): њен национализам је био демократски, као што је њен демократизам био националистички (1906, 237).

„Позваних, стручних, искусних људи није било, бар не у довољној мери, и сав посао спао је на ту бујну и амбициозну младеж, која је искрено веровала да је дорасла за све те проблеме и тешкоће, и да у животу хтети значи моћи (...) Млађи нараштај је имао да ради на подизању дојучерашњег турског пашалука на ступањ једне модерне земље, да шити прве основе просвете и културе, да ствара једну србијанску књижевност, и да политички васпита један народ за који је уставност била новина.“ (Скерлић 1906, 165-166).

Цвијићева, и културно-политичка делатност Омладине, имали су један – немали – број додирних тачака, реторички полетних, али теоријски и практично посматрано контрадикторних: залагали су се за просветно-национални рад и грчевито се хватали за народну душу; промовисали су либерално- демократске, па и револуционарне идеје популарне у тадашњој Пољској, Италији, Русији и Француској и, упоредо с њима, остајали верни етно-националистичким концепцијама *Србагије*, које су се на махове опасно примицале шовинизму; стремили су ка будућности, слободи, укидању деспотизма и општем бољитку народа, али су истовремено, у конзервативном режиму значења, величали село, епску „етику“ и културу Средњег века. Говорећи о либералној делатности Омладине, Скерлић пише:

„Њихов програм је у то доба, углавном, био овај: у првом реду, да се обезбеди међународни положај Србије, да јој велике силе гарантују слободу и право, да се не допушта страно мешање у њене унутрашње послове. Они хоће: Народну Скупштину, слободно изабрану која се мора и редовно сазивати, и која би једина била у стању давати и одузимати кнежевску власт. Затим: слободу штампе, једнакост пред законом, јавност суђења, преустројство свију државних установа у „народноме духу.“ (1906, 135).

Народни дух се готово неприметно увлачио у слободарска стремљења, преливајући се из културе у политику, из магловите прошлости у будућност кројену у садашњици и, коначно, постајући „спектралном“ компонентом свега слободарског у Србији. Његово буђење постизало се „на основу истине, а с помоћу науке“ (1906, 115) – процедурама с којима би се Цвијић без сумње сложио, будући да је и сам настојао да путем научних „истина“ допре до доказа о реалном постојању народног духа. Скуп позитивистичких начела, култ науке, објективности и истине, рашчистили су терен за грађење постулата налик следећем:

„Има људи који мисле (...) да ће љубав према народу свом посведочити тиме, ако му само преузносе његове добре стране, ако у звезде кују и оне уображене врлине, којих народ и нема или које би му се пре у мане могле урачунати. Тако се никад неће народу користити, тако се никад неће припомоћи напретку његовом. Прави и искрен пријатељ свом народу је онај, који се не устручава, да отворено и безазлено казује народу све мане и погрешке, које му трују душу и тело његово, које му подгризају корен живота, које прече слободно развијање и прави и истински напредак његов...“ (1906, 277).

Интересантно је да овај скуп патриотско-просветних норматива није написао Цвијић, већ данас мање познат Омладински кадар, Илија Вучетић, у време када Цвијић није навршио ни десету годину живота далеке 1869. године. Не би, стога, било претерано рећи да су Цвијићева научна, друштвена и политичка опредељења (била она позитивистичка или есенцијалистичка, конзервативна или либерална) имала своју богату предисторију у Србији током целог 19. века, те да се Цвијић на ту интелектуалну историју природно надовезао, доприневши јој сопственим интелектуалним радом, и то не само на научном, већ и на политичком пољу делатности.

Када је реч о статусу народног духа у релацијама ми : они, Скерлић је, у извесној супротности са Цвијићем, настојао да конструише оштру цивилизацијску разлику између Истока и Запада. Исток, хипостазирани у Османској империји, а делом и у Русији, Скерлић је, наиме, поставио на сам крај негативног, а Запад – тачније западноевропске империјалне силе – на нешто лабавије крајеве позитивног екстрема. За Скерлића, нулта тачка културног напретка Србије налазила се у слободи, и то најпре у слободи од оријенталне декаденције Османског утицаја. „Четворовековно ропство источњачком и фаталистичком народу било је велика катастрофа“ за српски национални карактер, који је ионако иницијално патио од „словенске апатије и пасивности“, сматрао је Скерлић

(Milutinović 2011, 66). Цео његов опус може се, према Милутиновићевим проматрањима, схватити као одговор на питање како један тром, неистрајан, фаталистичан народ може да одбаци двоструки терет словенског карактера и источњачке традиције (Milutinović 2011, 66). Свакако да је за Скерлића, као и делом за његовог имењака Цвијића, одговор почивао у угледању на европски Запад, који је био центар богате и напредне културе, односно енергичности, иницијативе, рада, социјалдемократије, рационализма, секуларизма, образовања – укратко, свих оних културних вредности које су у Скерлићевом светоназору изградиле Западну цивилизацију (Milutinović 2011, 73). За Скерлића је Први балкански рат био доказ да је Србија прихватила вредности Запада, поставши енергична, неуморна, добро организована и лишена анархичног индивидуализма (Milutinović 2011, 79). Оно по чему се он од Цвијића разликовао – и што истовремено представља одговор на нашу прву дилему – јесте постулат да *културна трансформација* мора да претходи друштвеним, политичким и економским променама у земљи. Под културном трансформацијом, Скерлић је подразумевао првенствено преображај вредносних норми и моралних начела – јер, цивилизација је у првом реду „морално унапређење“, а све остало би требало да буде „подређено том циљу“ (Milutinović 2011, 75).

Насупрот Скерлићу, Цвијић је исказивао скепсу према идеји брзог и потпуног усвајања европских развојних модела по цену губитка властитог идентитета, с тим што се нигде у његовом научном опусу не може наићи ни на потпуну негацију западне просвећености (врло је, у ствари, могуће да је класицистички појам просвештенија, Цвијић заменио више пута понављаном синтагмом „уздицање народних маса“). Заправо, Цвијић је најмање једном приликом (1991 [1907а], 48) исказао оштру критичност према романтичарски надахнутом национализму. Ослањајући се управо на Скерлићеву студију *Омладина и њена књижевност*, он је критиковао одушевљено и неразборито примање немачких сентименталистичких идеја које под девизом „србскости“ пласирају поглавито површне патриотске идеје и у основи су ништа друго до „гњурење у немачко море.“⁶ Истински патриотизам је за Цвијића почивао у свести о великом простору који се распростире од Беча до Цариграда, а на чијем подручју су Срби највећи народ (1991 [1907б], 66), те на искреној и апсолутној преданости појединца јавним интересима своје земље и свог народа, преданости која неће бити оптерећена шовинистичком мржњом према другим народима (1991 [1907б], 66–67), али ни опструирана интересима појединих група и појединаца (1991 [1907б], 65).

⁶ Ову мисао Цвијић је преузео од Скерлића, који је у преводу цитирао Тургенева (види: Скерлић 1906, 62).

Ипак – и ту се Цвијић дефинитивно разилази са Скерлићем – културна трансформација била је у његовој мисли подређена, и то с правом, борби „једног несумњиво даровитог народа“ за самосталан национално-политички опстанак (1991 [1908], 181). У овој тачки постаје уочљиво још једно обележје Цвијићеве епохе, присутно у текстовима српских романтичара, који су сматрали да само политички слободан народ може да развија сопствене културне квалитете, односно да је политичка слобода основни предуслов културног прогреса (Milutinović 2011, 87, *и даље*). Несаломљива тежња Срба у ослобођеној Србији, али и у ондашњој Турској и Аустроугарској, налагала је према Цвијићевом светоназору императив да се српски проблем мора решити силом, из простог разлога што Србија може да од српског питања начини европско питање, будући да оперише много већом целином него што је то њена територија. Србија мора бити земља која је за рат спремна и у којој је народ готов на све жртве, истицао је Цвијић (1991 [1907], 66), а да ратног етоса међу Србима има, и то напретек, уверио се обилазећи области динарског планинског система, настањеног становништвом виолентних одлика, најчистијим представницима српске динарске расе, народом који може створити хук за револуционарне идеје и покрете који обухватају најшире масе (1991 [1912], 188). Тиме се Цвијић још једном приближио, *par excellence*, романтичарском, идеологизованом и политизованом односу према сељаштву, у коме није недостајало ни пропламсаја немачке сентименталности, ни митополитичких претензија научника који дубоко у грудима осећа било националне мисије (упор. са Наумовић 1995). „Расна динарска жила пулсира оштро кроз јуначки десетерац“, написао је својевремено један од најамбициознијих Цвијићевих настављача, Владимир Дворниковић (нав. у Џацић 1988, 207), тежећи заједно са својим интелектуалним претходником да у пуном светлу обасја „духовни дигнитет ратничко-сељачког српског народа, Европи наговештен народном поезијом“ (Џацић 1988, 261). Мит о сељаку као културном хероју и мит о изузетним психичким особинама сељака (Наумовић 1995, 46) Цвијић је заокружио митом о неприкосновеном војном моралу (динарског) сељака, а овај последњи био је од круцијалног значаја за његову концепцију цивилизацијског напретка, који не може узети пуног маха док се не испуни „врло стара, вековна, дубоко укореењена у свести српског народа“ идеја: војно ослобођење и уједињење Српства (1991 [1920a], 356).

Тек пошто се сви Срби силом избаве из аустроугарске тамнице, сматрао је Цвијић, може се кренути даље, путем неспутаног културног развоја, из крње у праву модерност. Но, та модерност поново је замишљена другачије од Скерлићевих концепција: док је Скерлић позивао српску омладину да широм отвори врата Западу, то јест виталним и узвишеним западним идејама које омогућавају једини начин живота довољно вредан да се назо-

ве људским (Milutinović 2011, 73), Цвијић је омладини и елитама поручивао да нипошто не смеју градити имитаторско, псеудозападњачко друштво, већ само оригиналну културу, да „нећемо да постанемо закржљао и (...) буџачки народ у Европи“, већ народ који елементе примљене од других апсорбује „својим оригиналним и свежим духом“ (Цвијић 1991 [1911], 195) да би их адаптирао себи.

„Примајући утицаје и импULSE из културније Европе, Србија их преиначава, уноси своју садржину, и непрекидно тежи да створи тип државе према народноме духу. Истина има доста резултата материјалне културе и науке, који остају исти и унифицирају свет. Али се готово сва остала културна садржина мења према души народа (...) и дух српског народа има за то свој оригиналан начин. Напоследку, српски народ је и иначе знатне даровитости, с топлим инспирацијама, с разноврсним обичајима, често дубоког смисла, и нарочито динарски Срби су често смеле и крилате фантазије, и могу дати нове и знамените на првом месту духовне творевине. Али зато треба примати најбоље и најсавршеније утицаје културне Европе и дубоке импULSE Истока, дакле и са Истока, чији је дух не ретко оригиналнији и дубљи; *мора се неговати југословенска културна заједница, већа средина, јер мале средине, ма како даровите, не могу дати нову и дружачију културу...*“ (Цвијић 1991 [1914a], 232 – *курзив годаш*).

Дакле, Цвијић је заједно са запаженим интелектуалцима тзв. Трећег света, с краја 19. и почетка 20. века, промовисао идеју селективног усвајања и индигенизације западне модерности⁷, с тим што је промовисао идеју да прво треба остварити циљ уједињења српства и, упоредо с њим, створити већу заједницу Јужних Словена, која ће духовне творевине Срба оплеменити мноштвом нових елемената и, евентуално, од југословенске културе начинити цивилизацију по свему кадру да се мери са „вишим“ културама Европе. Овде се поново опажа мали али значајан помак од романтичарских теза популарних у ондашњем српском друштву. Европа је, наиме, за романтичарски надахнуте националистe зрачила мађехинском претњом по националну културу и „чисто српске“ вредности, и представљала је, такође, Другост још опаснију од Оријента, оличеног у османској Турској. Портретисана у романтично-националистичком режиму значења као својеврсна мачка у џаку, Европа је била у опадању или већ посве трула, док је новооткривена

⁷ О концепту алтернативних модерности и њиховом статусу у антропологији, више у Pišev 2013, 97–100.

српска култура блистала виталношћу моралног Прометеја, послатог да препороди стару крв Европе, неспособне да превазиђе погубне последице властите модерности.

Цвијић није делио ово мишљење, или га бар није делио до краја. Он је релације Србије и Европе проматрао превасходно кроз мерила културног доприноса. Пошто нису могла да се сравнају са европским Западом ни по којем материјалном критеријуму⁸, мерила је тражио у сфери духа, и у души народа проналазио културну софистицираност кадру да створи нове, свеже и виталне културне синтезе. Што више културних појасева улази у саставни део тих синтеза, то је према Цвијићевим очекивањима, било боље. Јер, чак и уједињен, самосталан српски народ био је сразмерно мали у односу на старе европске цивилизације. Културе малих народа, без обзира на сву крилатост њиховог генија, ризикују да наспрам наредених мерила временом заврше као културе „из буцака“, док је југословенска заједница обећавала нешто ново што долази и што ће доћи: „Из несвесних дубина нашег живота лижу пламичци нове светлости, новог идеала, нове друштвене правде (...) Тиња под пепелом и леже се нешто ново, друкчије од досадашњег“ (Цвијић 1991 [1920a], 358).

Закључак

Судбина српске културе патријархалног режима у том новом и другачијем што долази била је, до извесне тачке, неизвесна. Окамењена у својој традиционалној форми, она је по себи била недовољна да однесе превагу над творевинама старијих, виших култура, па чак и да са њима стоји раме уз раме, што је у јеку Првог светског рата повлачило и крупне последице. Кометаришући Лондонски уговор, чије је околности добро познавао⁹, Цвијић је културну анонимност Србије (мерену западним аршинима¹⁰) идентификовао као главног кривца за њен дипломатски неуспех из 1915. године. Лондонски уговор не би смео да буде донесен, слутио је он, да је Југославија у погледу културе којим случајем оставила јединствен печат на целокупни развитак човечанства, како се, рецимо, збило са Италијом и њеном ренесансом, или са Грчком и њеном „слав-

⁸ „Оно што одређује велике акције динарске народне масе није материјалне врсте, већ моралне и духовне“ (Цвијић 1991 [1914b], 257–258).

⁹ Силе потписнице Лондонског уговора (Британија, Француска и Русија), настојале су да у рат увуку Италију, Бугарску и Румунију, на штету територијалног програма Србије, а конкретно области на које је Србија током рата полагала право – у Истри, Далмацији, Банату и Македонији. Цвијића је 1915. године српска влада послала у Лондон у својству емисара Србије у Великој Британији и тумача територијалних захтева своје земље иностраној јавности (*vudu: Pišev* 2013, 128–135).

¹⁰ Коју је датом приликом (Цвијић 1991 [1920b], 366) формално називао Југославијом.

ном јелинском цивилизацијом“ (Цвијић 1991 [1920б], 366). Јуначки српски десетерац, велико пожртвовање и дубоко укореењена национална мисао били су добри као предуслови културног развоја (јер су пружали културно упориште за ослободилачке ратове и територијално ширеење), али не и као доказ *йраве* цивилизације, то јест културне равноправности са Западом. Помало налик на модерну послератну књижевност¹¹, нова југословенска култура је, у Цвијићевом поимању, требало да пронађе оригиналан, аутентичан израз који би одговарао измењеној стварности, јер је, слично рату и упоредо с ратом, и југословенска заједница улазила у ред историјских појава које су биле нове, опште и које су се тикале свих њених чланова. Несигуран какав ће облик њена култура попримити пошто напокон дође до пуног стапања свих јужнословенских племена, Цвијић је отворено упозоравао на опасност од тоталног позападњаеења југословенског културног простора, а имплицитно на ризик од србофилске експлоатације постојећих патријархалних матрица, јер је и једно и друго претило да Југославију одведе у нови културни изолационизам. Решење се налазило у креативном спајању свеколиких културних појасева Југославије у самониклу, свежу балканску цивилизацију, способну да апсорбује најбоље Западне елементе и пропусти их кроз филтере свог уникатног генија, чији је семе тек било проклијало, а плодови још увек далеко. Питање да ли је аутор *Балканскої йолуосйрва* streпео од губитка српског националног идентитета у нареченом процесу стапања остаје, међутим, отворено. На основу ранијих анализа (Pišev 2010; 2013a), наслућује се да је одговор негативан јер су, за Цвијића, Срби ипак били племе са најживљим традицијама на Балкану, па се са његовог становишта и дало очекивати да ће српски етнокултурни уплив у мултиетнички амалгам Југославије задржати највиталнији и најдоминантнији карактер, под условом да се испољи средствима другачијим од постојећих. Као илустрација онога што се под дотичним средствима мисли, могу нам послужити размишљања двојице пионира послератне модерне књижевности у Србији:

„[В]ерујем да национална уметност једнога народа може бити само она која на неки нов и оригиналан начин продукује своја дела у којима ће се рефлектовати менталитет и темперамент и прошлост па и будућност те расе. То треба да буде нешто сасвим ново без икакве или врло слабе и незнатне примесе туђега...” (Црњански 1999 [1919], 439).

¹¹ О књижевницима, Првом светском рату и рађању модерне књижевности у Европи и Србији, види: Душанић, 2015.

„Доба национализма у нашој уметности путем извоза лажног народног темперамента и троњавањем дипломатских филантропа нити је створило што код нас, нити је подвалило иностранству. Мештровић је изјахао на кркачи свог генија а не на кркачи Краљевића Марка. Док не преболимо Европу и не научимо европски говорити, никако нећемо успети ни да пронађемо што је у нама од вредности а камоли да то изразимо тако да буде од вредности за остали свет.“ (Петровић [1921] 1974, 19).

Иако су ови наводи Милоша Црњанског и Растка Петровића међусобно донекле опречни, они наговештавају битан померај у перцепцији како народне прошлости и традиције, тако и „осталог света“, а најпре европског Запада. Између дотичних културних параметара разгрнуо се простор за критичко преиспитивање актуелног друштвеног стања, простор добрим делом омеђен амбисом рата, у чију су се таму сурвале илузије линеарног прогреса и моралне супериорности цивилизоване Европе. Виолентни динарски тип је обавио свој историјски задатак; сада му је предстојало да, поред Европе, преболи – и, евентуално, превазиђе – „дубоке импулсе“ сопствене „душе“.

Литература:

- Abrahams, Roger D. 1993. „Phantoms of Romantic Nationalism in Folkloristics.“ *The Journal of American Folklore*. 106 (419): 3–37.
- Душанић, Дуња. 2015. *Фикција као сведочанство: Први светски рат у модернизичкој прози* (Милош Црњански, Иво Андрић и Растко Петровић). Докторска дисертација. Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Živković, Marko. 1997. „Violent Highlanders and Peaceful Lowlanders: Uses and Abuses of Ethno-Geography in the Balkans from Versailles to Dayton.“ *Special Issue of Replika*: 107–119.
- Ковачевић, Иван. 2001. *Историја српске етнологије: просветитељство – ђаваци и огломици*. Београд: Филозофски факултет и Српски генеалошки центар.
- Ковић, Милош (ур.). 2015. *Срби 1903-1914: Историја угеја*. Београд: Clío.
- Krasnići, Mark. 1977. „Neki manje poznati izvori o stanovništvu Kosova.“ *Geografski vestnik* XLIX: 119–124.
- Milutinović, Zoran. 2011. *Getting over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Наумовић, Слободан. 1995. „Устај сељо, устај роде: Симболика сељаштва и политичка комуникација у новијој историји Србије.“ *Годишњак за друштвену историју* 2 (1): 39–63.
- Петровић, Растко. 1974. „Изложба Бијелића, Добровића и Миличића.“ У *Есеји и чланци, Сабрана дела*, књ. VI. Милан Дединац и Марко Ристић (ур.) Београд: Нолит.
- Pišev, Marko. 2010. „Ko je ko u kraljevini SHS: formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu Južnih Slovena.“ *Etnoantropološki problemi*. 5 (2): 55–79.
- Pišev, Marko. 2013a. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919: slučaj Jovana Cvijića*. Београд: Филозофски факултет и Српски генеалошки центар.
- Pišev, Marko 2013b. *Rehabilitacija kulturnog relativizma u savremenim antropološkim istraživanjima islama*. Doktorska disertacija. Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Rihtman-Augustin, Dunja. 1993. „Dinko Tomašić and Croatian Ethnology and Anthropology.“ *Društvena istraživanja: Journal for General Social Issues*, 2 (6): 969–973.
- Selimović, Meša. 1987. *Za i protiv Vuka*. Београд: BIGZ.

- Скерлић, Јован. 1906. *Омладина и њена књижевност (1848–1871). Изучавања о националном и књижевном романџизму код Срба*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Sotirović, Vladislav B. 2009. „Macedonia between Greek, Bulgarian, Albanian, and Serbian National Aspirations, 1870-1912. “ *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*. 23 (1): 17–40.
- Цвијић, Јован. 1911. *Уџуџсџва за исџиџивање насеља и џсихичких особина*. Београд: Давидовић.
- Цвијић, Јован. 1966. *Балканско Полуосџрво*. Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Цвијић, Јован. 1991 [1907]а. „О научном раду и о нашем универзитету.“ У *Говори и џланци*, 21–54. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1907б]. „О националном раду.“ У *Говори и џланци*, 55–68. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1908]. „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање.“ У *Говори и џланци*, 159–182. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1911]. „О народном јединству.“ У *Говори и џланци*, 193–196. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1912]. „Динарски Срби.“ У *Говори и џланци*, 183–192. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1914а]. „Географски и културни положај Србије.“ У *Говори и џланци*, 221–236. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1914б]. „Јединство и психички типови динарских Јужних Словена.“ У *Говори и џланци*, 237–293. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1920а]. „О нашој држави.“ У *Говори и џланци*, 353–358. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1991 [1920б]. „Значај цивилизације за међународна питања.“ У *Говори и џланци*, 365–368. Београд: САНУ.
- Црњански, Милош. 1999. „Дан о уметности: две књиге Косте Страјнића.“ У: *Есеји и џланци, И. (Књижевност. Уметност)*, Живорад Стојковић (џрир). Београд: Задужбина Милоша Црњанског.
- Џаџић, Петар. 1988. „Јован Цвијић и балкански психички типови.“ У: *Јован Цвијић/Иво Андрић: О балканским џсихичким џијовима*. П. Џаџић (џрир). Београд: Просвета.

Мирослав Нишкановић
Етнографски институт САНУ
Београд

Насеља српских земаља / Насеља и порекло становништва – капитални пројекат за проучавање миграција и порекла становништва на јужнословенском простору¹

Насеља српских земаља редак су пример истраживачког пројекта код нас који је имао велики обухват и донео значајне резултате, највећим делом публиковане и представљене домаћој и страниј научној и културној јавности. Иницијално је започет објављивањем Цвијићевог позива за истраживање у облику *Упућивања за проучавање села* 1896. године. Под уредништвом Јована Цвијића, резултати проучавања публиковани су као посебна едиција у саставу *Српског етнографског зборника* од 1902. године, у едицији *Насеља српских земаља* од бр. 1, да би последња књига у едицији, сада под називом *Насеља и порекло становништва* бр. 47 била штампана 2005. године. Проучавање насеља српских земаља било је део ширег пројекта проучавања народног живота и културе, оличеног у едицији СЕЗб-а под називом *Живот и обичаји народни*, а у организацији Етнографског одбора САНУ. Неретко аутори који су доносили резултате истраживања порекла становништва доносили су и грађу о народном животу у истим областима, која је публикована у едицији *Живот и обичаји народни*. Као сарадници и организатори истраживања у овом пројекту налазе се у највећој мери етнологзи са бројним истраживачима на терену – учитељима, свештеницима и другим. Пројекат се мењао и прилагођавао у складу са променама друштвено-економских и политичких односа у протеклих више од сто година. Рефлекси ових и оваквих истраживања могу се пратити на јужнословенском простору до данас.

Кључне речи: Јован Цвијић, Српски етнографски зборник, насеља, порекло становништва, Босна и Херцеговина.

УДК: 911:929 Цвијић Ј.
050СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

¹Текст је резултат рада на пројекту Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси (ОИ 177027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Издавање *Српској етнографској зборника* представља у историји етнологије у Србији јединствен, капитални подухват. Носилац овог дугогодишњег мегапројекта био је Етнографски одбор Српске краљевске академије, касније и Одељење за друштвене науке САН(У), а први том је издат 1894. године. У оквиру едиције временом су се развиле 4 серије („одељења“) – *Насеља српских земаља / Насеља и порекло сјановништва*,² *Животи и обичаји народни*, *Народне умотворине* и *Расправе и траја*. До 2005. изашао је укупно 101 том. Међутим, временом је значај ове едиције почео да слаби. Она данас није званично угашена, али већ више од једне деценије није издат ни један том (в. Челиковић 2011).

Даље ће у тексту бити говора о првом одељењу СЕЗБ-а. У његовом покретању и профилисању кључну улогу је одиграо Јован Цвијић. *Насеља* су била најдуготрајније и најобимније одељење СЕЗБ-а.³

Пројекат *Насеља српских земаља* Јован Цвијић је започео у оквирима Географског завода Велике школе,⁴ а обзнанио га је научној и културној јавности објављивањем *Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама* 1896. године.⁵

У исто време основан је у Српској краљевској академији Етнографски одсек/одбор⁶ који је првобитно био замишљен као место за сакупљање и објављивање фолклорне грађе, народног стваралаштва, пре свега народних обичаја, народне поезије и прозе. Одмах по оснивању приступило се откупу збирки народне поезије.

У *Извештају* Академије од 22. фебруара 1894. године износи се намера да се објављује етнографска грађа.

² Назив је промењен после I светског рата

³ Од укупно 101 тома СЕЗБ-а у сва 4 одељења, 47 томова припада управо првом одељењу (*Насеља*). У оквиру другог одељења, у изашло је 38 томова, у оквиру трећег 6, а четвртог 10. У првом одељењу, у тих 47 томова, објављено је 107 монографија посебних области, из пера преко 50 аутора (в. Челиковић 2011).

⁴ Завод је основан 1893. године и био је место где се стицала грађа сакупљена на терену и одвијала њена кабинетска обрада и депоновање. Међутим, у јесен 1944. године Немци су запалили нову зграду Филозофског факултета у Београду, у којој се налазио и Географски завод (данас зграда Филолошког факултета) и тако је неповратно изгубљен највећи део грађе о насељима сакупљен до те године (Чубриловић, 1987, 17–18).

⁵ Следеће године појавили су се овакви пројекти и у другим центрима у региону. Да наведемо само неке. У Сарајеву је 1897. године Земаљски музеј покренуо анкету под називом *Питања за сакупљање историчко/етнографској грађи*, а ЈАЗУ од 1896. издаје *Зборник за народни животи и обичаје Јужних Славена* у чијем је дугом годишту објављена *Основа за сабирање и проучавање траја о народном животи*, Антуна Радића (1897).

⁶ Прво руководство Етнографског одбора (основан 1894) чинили су: Генерал Ј. Мишковић, као председник, Љуб. Ковачевић, П. Ђорђевић, Љуб. Стојановић и Љуб. Јовановић. Уредник Етнографског зборника био је П. П. Ђорђевић. *Годишњак* 10, 48.

„(...) наша је Академија раније била одлучила издавати Етнографски зборник народних умотворина, колико да обелодањује још незнано благо народнога духа, толико да се својим издањима покаже пут и методу како да се то благо прибира и сређује. Као првину такога Зборника одлучила је ове године издати збирку обичаја, веровања, лекова и лечења у болестима коју је прибрао и уредио Академик М. Ћ. Милићевић“ (*Годишњак* 1893, 162).⁷

У складу с том одлуком објављена је, као прва свеска *Српској етнографској зборника* 1894. године, монографија *Живот Срба сељака* из пера Милана Ћ. Милићевића (*Годишњак* 1895, 86).⁸ Појава ове књиге изазвала је озбиљне критике управо од стране Јована Цвијића. Кроз те критике сагледавамо који ће то бити нови приступ проучавању народног живота и културе.⁹

Од оснивања Географског завода Цвијић је предузео истраживања насеља у Србији, и у њих укључио, пре свих, своје колеге из Завода и студенте географије. Касније ће се у извештајима о раду показати да је тај рад био веома плодоносан. Поред тога, он је упориште за даљи овакав рад потражио у Српској краљевској академији односно Етнографском одбору. За Цвијића и његов рад на овом пројекту била је пресудна 1899. година. Четвртог фебруара те године Јован Цвијић је изабран за правог члана Академије природних наука (проглашен 9. 1. 1900). Исте године ушао је у Етнографски одбор који су од тада чинили: председник М. Валтровић, чланови: П. П. Ђорђевић, Љ. Стојановић, др Јован Цвијић, Љ. Јовановић.¹⁰

На скупу 13. маја 1899. године изнесен је предлог Етнографског одбора да се повећа кредит, овогодишњим буџетом Академијиним одређен за рад у одбору, коју потребу нарочито изискује нови посао – испитивање села у српским земљама – уведен уласком у одбор академика др Јована Цвијића; Академија је одлучила: да се за рад у Етнографском одбору може издати у овој години још 1000 динара, и то из партије раније одређене Лексикографском Одсеку.

⁷ За посматрање и разматрање настанка, реализације и гашење пројекта *Насеља српских земаља* важни су подаци које налазимо у *Годишњаку* Српске краљевске академије (СКА), односно Српске академије наука (и уметности) (САНУ). Ту се доносе службена акта, извештаји, записници са седница и све друго из рада и од значаја за активности СКА (касније САНУ) и њихових одбора. Извештаје о раду СКА и њених одбора налазимо повремено и у *Просветном гласнику* (излазио: 1880–1944).

⁸ У ствари, ради се о другом прерађеном и допуњеном издању, објављеном 1894. године. Књига са идентичним насловом, од истог аутора, штампана је 1867. године. На насловној страни овог издања наводи се да је тај текст прештампан из *Гласника СУД* 22.

⁹ *Прејеглед лијературе о балканском полуострву за 1894. годину* 1895: 19–21.

¹⁰ Пре овог избора на скупу од 17. јануара прочитана је оставка академика Ј. Мишковића на председништво и на чланство у Етнографском одбору. Цвијић ће остати члан одбора до краја живота, а последњих 7 година, у периоду 1920–1927, биће и његов председник.

У *Просвешном ласнику* из 1900. године доноси се извештај о раду Академије у 1899. години,¹¹ који је поднесен на свечаној скупштини, која је одржана 22. фебруара 1900. године. Детаљно се доносе извештаји о раду Академијиних одбора, па тако и Етнографског одбора.¹²

У извештају о раду Етнографског одбора у 1899. години наглашава се да се активност одвија у два правца и то на сакупљању и проучавању народних умотворина, с једне стране, и насеља српских земаља, с друге стране. Тако ће бити и убудуће, све време постојања овог одбора.

О значајним активностима на истраживању насеља по упутствима Јована Цвијића сазнајемо из овог извештаја. Истиче се следеће:

„Рад на испитивању српских села продужен је по упутствима за испитивање села у Србији и осталим српским земљама, а нарочита је пажња поклањана питањима, која су студијом до сада послатих извештаја уочена као важна. Према до сада прикупљеном материјалу почет је рад и на одређивању главних центара, из којих су остали српски крајеви насељавани. Приступило се и изради антропогеографских карата за поједина села, па и за поједине области до сада испитане. Истраживан је и основни облик српске куће и све промене, кроз које је тај облик пролазио. Из Краљевине Србије већ је довољно грађе прикупљено за разраду питања о насељима. Сад се поглавито прибирају подаци из осталих српских земаља. До сада је свега сређено 1200 описаних села: 200 је сређено у минулој години, а остало раније.“¹³

Први резултати објављени су 1902. године у *Српском етнографском зборнику* у едицији *Насеља српских земаља*. Цвијић овде доноси методе и технике истраживања и рада на овом пројекту.¹⁴ Поред тога, ту су монографије Цвијићевих сарадника. Претходница објављивању ових монографија биле су истоимене теме одбрањене као професорски испити (Јован Ердељановић и Атанасије Пејатовић), Светозар Томић је одбранио професуру са радом *Скојска Црна Гора*, који је објављен у трећој књизи *Насеља српских земаља* – изашла из штампе 1905. године.

У извештају за 1904. годину доноси се попис области у којима су извршена истраживања насеља и донесени њихови резултати. Из извештаја се види да рад из претходних година доноси резултате. Непрестано пристиже нова грађа, која се валоризује у Географском заводу и Етнографском

¹¹ „Српска краљевска академија у 1899. години“, *Просвешни ласник*. год. XXI, Београд за март 1900, 343–347

¹² Исто, 246–348.

¹³ Исто, 347.

¹⁴ О раду на овом пројекту до објављивања прве књиге едиције *Насеља српских земаља* (1902) детаљно нас обавештава Јован Цвијић у програмском тексту *Антропогеографски проблеми Балканској полуострва*, објављеном као уводни текст у првој књизи *Насеља* (1902, I–IX).

одбору и даје у штампу. У извештају се таксативно наводе подаци колико је и којих насеља истражено, објављено, те шта ће бити у фокусу даљих истраживања.

У 1904. примљено је око 40 радова о селима из разних крајева српских земаља. Од тих радова, девет их је у којима су проучене поједине самосталне области, у целини, где је описано око 350–400 села. То су: Скопска Црна Гора, Тимочки басен, Темнић, Колубара, Качер, Васојевићи у Турској, Зета и Братоножићи, сарајевска околина и Требиње, Брда и Крушевица. У осталим радовима, на броју 31, описивана су поједина села, од којих је највише из Херцеговине 61, затим из Србије 22 села и 3 засеока, из Македоније и Старе Србије и Новопазарског Санџака 13, и из Босне 1. Кад се све ово сабере са ранијом грађом о селима, коју је прибрао Географски Завод, излази да је до краја 1904. године било око 2000 описаних села, од којих је преко 1200 из Србије, 360 из Херцеговине, 200 из Босне, 114 из Македоније и Старе Србије, 100 из Црне Горе, 24 из Боке Которске, 21 из Славоније и 23 из Далмације.

Предузети су, даље, врло енергични кораци на испитивању:

1. Новопазарског Санџака и суседних делова Црне Горе, и писано је учитељима и свештеницима, а слата су и тројица сарадника из Географског Завода;
2. Источне Босне, нарочито Осата и Семберије и Западне Босне, Крајине.
3. Из ових области има доста извештаја, које треба још допуњавати.
4. Приремљене су за штампу трећа и четврта књига Насеља српских земаља.

Одбор је имао три састанка, на којима је решавано о текућим пословима. Решено је да се дâ у штампу VII, VIII и IX књига Етнографског Зборника (*Годишњак* 1904, 172–173).

У извештају за следећу годину (1905) истиче се да се радило на прибирању грађе и спремању расправа за штампу.

У току 1905. године примљено је око 50 радова о селима и неким градовима из разних, претежно неослобођених, крајева српских земаља. Од тих радова девет их је у којима су проучене поједине самосталне области у целини, где је описано 228 села. Те су области: Горњи и Доњи Вихор (Н. Пазарски Санџак); Ријека с околином, Морача (Црна Гора); Сарајевско поље, Суторина; Заглавак, Лепеница, и Врака (Скадарска област). У осталим радовима, на броју 11 описивана су поједина села или само порекло становништва, од којих је највише из Ст. Србије, 97 села (41 из Метохије, 46 из Косова), Србије 17, Херцеговине 11, Новопазарског Санџака 5, Босне 4, Црне Горе 3 села. Кад се ови бројеви саберу са ранијом грађом о селима, коју је прибрао Географски Завод, излази да је до краја 1905.

године било око 2370 описаних села, од којих је из Србије преко 1350, из Херцеговине 378, из Босне 245, из Македоније и Старе Србије 216, из Црне Горе 123, из Боке Котрорске 24, из Славоније 21 и из Далмације 23. (*Годишњак* 1905, 168-170).

Из ових претходних навода види се динамика рада Одбора на објављивању СЕЗб, односно првог одељења, у време када се Цвијић активира у њему.

Поред већ установљених одељења СЕЗб-а, 1922. године је одлучено да се установи етнографски архив у којем би се прибирала растурина ситна етнографска грађа и подаци о насељима по разним периодичким списима и књигама, из којих би се после саставила потпуна библиографија, и одређен је Ј. Ердељановић¹⁵ да се о томе стара (*Годишњак* 1922, 118).

У следећим годинама, Етнографски одбор се попуњавао новим људима, у доброј мери етнологима, да би до краја другог светског рата у овом одбору били сви наши наујгледнији етнологи: Тихомир Р. Ћорђевић, Јован Ердељановић, Сима Тројановић, Веселин Чајкановић (1920), Боривоје Дробњаковић (1920).

У периоду до краја Другог светског рата, поред већ поменутих, као и Јована Цвијића, у Етнографском одбору били су: Александар Белић (најдуже као председник и члан); Михаило Валтровић (до смрти 1913. године је био члан и председник); Ст. М. Димитријевић (од 1922); Љубомир Јовановић, Милан Јовановић Батут, Љубомир Ковачевић, Боривоје Ж. Милојевић, Стеван Мокрањац, М. Смиљанић, Станоје Станојевић, Љубомир Стојановић и Владимир Ћоровић.

До година Другог светског рата, све је функционисало, методологија је допуњавана и ширена, штампана су нова поправљена и проширена упутства, број сарадника је растао, публиковани су резултати истраживања. Сви актери остајали су на својим местима до краја живота. Број чланова Етнографског одбора пео се до 12.

За остваривање пројекта СЕЗб-а од великог значаја је било обезбеђивање новаца за теренска истраживања и публиковање резултата. Поред средстава од Академије, која су била недостатна, у прво време коришћена су средства Карићеве задужбине, али је много важнија и већа била помоћ Аустралијанске задужбине. Ова задужбина била је основана 1920. године и била је активна колико нам је познато до 1943. године.

О њеном раду налазимо највише података у Годишњацима СКА и Гласницима Географског друштва, где се доноси распоред средстава истраживачима. За оснивање и профилисање ове задужбине несумњиво је најзаслужнији Јован Цвијић.

¹⁵ Др Јован Ердељановић (1874, Панчево – 1944, Београд), професор Универзитета у Београду, изабран за дописног члана СКА 1922. године, а за правог члана 1933 – проглашен 1934. године. *Годишњак* 1938, 7.

О овој задужбини, на основу наших истраживања, има веома мало изворних података. Поред аката о оснивању, пронашли смо и Правила Института аустралијанске задужбине за антропогеографију, социологију и економију на Универзитету у Београду. Њих је Универзитетски сенат прихватио на седници од 18. маја 1938. године.¹⁶

Званично и институционално све је почело писмом Олив Келсо Кинг¹⁷ ректору Београдског универзитета Јовану Цвијићу.

Гос. Ректору Универзитета у Београду

Као Аустралијанка, још у својој домовини за време овога светско-га рата, заинтересовала сам се за судбу Српскога народа. Исто тако интересовање се јавило и код многих мојих сународника. У намери да помогнем Српском Народу, дошла сам на солунски фронт, где сам са мојим аутомобилима радила при Санитетском Одељењу Врховне Команде. На тај начин сам дошла у додир са српским војником, видела његову храброст, вредност и велику љубав према својој домовини, па сам га заволела као и цео Српски Народ.

По ослобођењу Србије, дошла сам у Београд и организовала сам кантине како у Београду тако и у унутрашњости земље за војнике.

Средства за ово моје предузеће чинили су прилози мојих сународника у Аустралији, које је мој отац прикупљао с тим да их употребим тако како ја за најбоље нађем, како за време рата тако и после рата.

Рат је свршен, и ја сам приступила ликвидирању и продаји кантина. Од ове продаје имам до сада 325.000 (триста двадесет и пет хиљада) динара у сребру; надам се, да ћу по дефинитивној ликвидацији моћи приложити још исто толику суму. Ово ће бити у року од два месеца.

У жељи, да после рата помогнем српску просвету и науку, одлучила сам да образујем задужбину под именом: Аустралијанска Задужбина за Институт за Антропогеографију, Социологију и Економију.

Молим Вас, Господине Ректоре, да изволите у дело привести намену Аустралијанске Задужбине и изволите примити уверење о мом особитом поштовању.

25. марта 1920. год.
Београд

Олив Келсо Кинг с. р.

¹⁶ Архив Југославије, Београд, фонд бр. 66, фасц. бр. 416

¹⁷ О овој занимљивој личности видети више у Васић 2015.

Потом се Јован Цвијић обраћа Министру.
14. априла 1920. год.

Господине Министре,

Госпођица Олив Келзо Кинг, родом из Аустралије, познати пријатељ Српскога Народа, пред свој повратак у Отаџбину хтела је још једном да да видна знака своје велике љубави према нама, и тога ради новцем којим је располагала а који је пре тога добила из своје земље, да њим помогне нашим ратницима, и нашем народу уопште, засновала је Аустралијанску Задужбину за Институт за Антропогеографију, Социологију и Економију.

Прилажући овом писму акт Госпођице Кинг, којим оснива ову задужбину и књижицу Управе Фондова број 6174 која гласи на 325.000 динара, част ми је замолити Вас, Господине Министре, да бисте изволели на основи закона о задужбинама прибавити законску основу овој задужбини.

У Задужбинском Одељењу повереног Вам Министарства, чуваће се књижица и писмо Госпођице Кинг. Приход пак од ове суме издаваће се сваког првог маја Научном одбору састављеном од наставника Универзитета на њихово руковање. У овај одбор улазе Ректор Универзитета као председник, г. г. д-р Драгиша Ђурић и д-р Боривоје Милојевић, асистент за антропогеографију.

Молим Вас Господине Министре, да и овом приликом примите уверење да вас одлично поштује

Ректор Универзитета
Јован Цвијић с. р.

Након тога Задужбина је основана је 17. јуна 1920. године владарским указом

У име
Његовог Величанства
Петра I
по милости Божијој и вољи Народној
Краља Срба, Хрвата и Словенаца
ми
Александар Наследник Престола

На предлог Нашега Министра Просвете, у договору са Државним Саветом и на основи чл. 3 закона о задужбинама, одобравамо: да се оснује задужбина под именом:

„Аустралијанска Задужбина за Институт за Антропоеографију, Социологију и Економију“, којом ће руководити Београдски Универзитет. Наш Министар Просвете нека изврши овај указ.

7. јуна 1920. год.
Београд

Министар Просвете
Св. Прибићевић, с. р.

АЛЕКСАНДАР, с. р.

На крају Јован Цвијић обавештава госпођицу Кинг о оснивању задужбине.

Универзитет
КАБИНЕТ РЕКТОРОВ
30. јуна 1920. год.
Београд

Поштована Мис Кинг,

Ви сте видели напоран рад око реконструкције нашег разореног и опљачканог Универзитета, и желели сте нам у томе правцу помоћи. Имали сте сретну идеју да осигурате испитивање нашег народа у оном правцу како је то до сада рађено и ставили сте ми за тај циљ на расположење суму од 400.000 динара. Пристали сте на предлог да се та испитивања прошире на Социолошка и Економска питања. Тако је помоћу Ваших сународника из Аустралије и Вашег рада основан фонд „Институт за Антропоеографију, Социологију и Економију» на Београдском Универзитету, нови институт ће добити најпотребније локале.

У овом Институту ће се, надајмо се, на јединствени начин довести у везу Антропоеографске, Социолошке и Економске студије о народу; развиће се колаборација међу испитивачима, који су досада засебно радили; вођен у духу чисте науке, нови Институт ће несумњиво створити најбољу основицу за решавање практичних питања, која и код нас као и у целом свету, постају од првокласне важности.

Ја Вам у име Универзитета најсрдачније благодарим и молим Вас да примите уверење о мом дубоком уважању.

Ректор Универзитета
Ј. Цвијић с. р.

Вести о Аустралијанској задужбини су спорадичне и фрагментарне. Налазимо их у извештајима Етнографског одбора и радовима истраживача корисника где они наводе да су суфинансирани.

Ово је делимичан попис корисника средстава Аустралијанске задужбине:

Крста Божовић (Крушевачкај Жупа), Татомир Вукановић (слив Радике у Јужној Србији, Дреница), Јован Вукмановић (Спич, Црногорска Крајина, Конавли, Паштровићи), Митар Влаховић (Горња и Доња Морача, Колашин), Милан Карановић (Осат, Саничка Жупа, Лудмер, Босанско Скопље), Андрија Лубурић (Пива, Гацко, околина Фоче, херцеговачко Загорје), Милисав Лутовац (Рожаје, Бихор, жупе Гора и Подрима, Полимље, Будимска Жупа, Корита), Луцијан Марчић (Биоград на Мору с околином, Котари и Буковица (северна Далмација), Михаило Миладиновић и Вуко Петровић (околина Радовиша у Јужној Србији), Михаило Миладиновић (Стиг, Радовиш у Јужној Србији), Сима Милојевић (Љубињско Поље, Сува Планина и Белава), Душан Недељковић (западни делови Јужне Србије), Радојко Николић (Шајкашка), Љуба Павловић (срезови Милешевски и Прибојски, стари Пљеваљски округ), Радослав Павловић (Копаник, Роготина, Долово) Петар Јовановић (Горњи Полог – Тетовска котлина), Александар Петровић (Југоисточна подгорина Фрушке Горе), Вуко Петровић (околина Радовиша у Јужној Србији), Петар Петровић (слив Рашке, Рогозна, Колубарска села Шумадије), Војислав Радовановић (Бабуна, Прилепско Поље, Железник с Крушевом, Прилепско и Битољско Поље, слив Тополке и Бабуне у Јужној Србији), Светозар Рајичевић (Метохијски Подгор, источно Повардарје), Ђуро Синобад (Биоград на мору и околина), Светозар Томић (Бањани), Атанасије Урошевић (Крива Река на Косову), Миленко С. Филиповић (Струмица, Вогошћа, Боровица, варошица Олово, Велешки срез, Пехчево), Богдан Чиплић и Рајко Николић (Шајкашка), Петар Шобајић (Корјенићи, Дабар, Грахово, Кривошије, Корјенићи и околина Требиња).

После смрти Јована Цвијића састављају се тела и редакција и издају правилници за вођење ових послова. Ипак, главни носилац рада на *Насељима* у следећем периоду био је Јован Ердељановић.

Он је успевао да и даље одржава рад, али је извесно да су Зборници све мањег обима. То није било специфично само за овај пројекат. Тако је било и у другим научним установама, да истакнемо Земаљски музеј у Сарајеву, који је једва успевао да одржи издавачку делатност.

После Другог светског рата долази до реорганизације Академије, она мења име и организацију. Уместо фондова и задужбина, који пропадају, оснивају се Одељења и Институтути. Војислав Радовановић је био оснивач и први директор Етнографског института САНУ, основаног управо са циљем настављања рада на СЕЗБ-у. Он је успео да организује

рад Института, оствари завидна истраживања и издавачку делатност. Залагао се и у томе у доброј мери успео да се штампају завршени а необјављени рукописи *Српској етнографској зборника*, који су се за- текли у Академији. Ипак, *Српски етнографски зборник* прешао је у над- лежност Одељења друштвених наука, а не самог Института.¹⁸ И поред опредељења да се настави са истраживањима насеља, она су се свела управо на довршавање започетих истраживања из времена пре Другог светског рата и штампање радова који су били готови или полуготови. У овој едицији штампане су повремено монографије, али у свему томе није било организованих напора са циљем и сврхом. Поготово није било синхронизоване истраживачке мреже какву је успео да успостави Јован Цвијић. Основна методологија, коју је Цвијић засновао, једва да се препознавала.

Идеја за проучавање насеља и њиховог становништва наставила се у оквирима Академије, сада везана за Одбор за село. Као бледа копија претходних монографија СЕЗБ-а појавила се едиција *Хроника села* (од 1990). Писали су је већим делом пензионисани полицајци или офи- цири, а главна тема били су рат и револуција у локалној историји. Све слабијег квалитета, ове хронике су већ после десетак година избачене испод скута Академије.

Од изворне грађе, на којој је базирано 47 свезака едиције *Насеља српских земаља*, сачувано је веома мало. Она је у највећем делу нестала, посебно настрадала са страдањима Географског завода. Ипак, остале су одштампане монографије које сада имају статус фундаменталне грађе. Будућим истраживачима остаје да трагају за фрагментима рукописа како би се овај мозаик повеснице српских насеља и њиховог станов- ништва попуњавао.

У следећем поглављу ћемо као илустрацију донети кратак преглед истраживања насеља и порекла становништва на просторима Босне и Херцеговине. Из тога ће се видети Цвијићев темељни утицај на конци- пирање оваквих истраживања, као и њихови домети и значај.

¹⁸ Говорећи о уређивању првог одељења, после II светског рата и смрти Ј. Ердељановића, уредник постаје Војислав Радовановић, затим Боривоје Дробњаковић, Милисав Лутовац, Душан Недељковић, Атанасије Урошевић, Бранислав Којић, Јован Трифуноски, Милош Мацура и Драго- слав Антонијевић. Посматрајући динамику истраживачке и издавачке делатности, примећује се да је у Цвијићевих 25 година урађено више на сакупљању грађе и публиковању монографија, него у наредних скоро 80. Цвијић је од 1902. до 1927. приредио и издао 24 тома *Насеља*. У њима је садржано 60 монографија, написаних од стране 37 аутора. То представља више од половине укуп- ног броја монографија публикованих у првом одељењу СЕЗБ-а.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА – преглед истраживања насеља и порекла становништва

У периоду дужем од 100 година истражено је у Босни и Херцеговини преко 1200 насеља у више од 60 мањих или већих предеоних целина, највише у северозападној Босни – око 400, у Херцеговини преко 350, средњој Босни преко 300, североисточној Босни и Посавини око 200, а најмање у источној Босни – око 100 насеља.

Већ 1898. године појавила су се у Сарајеву и Мостару три издања *Уџуџсџава* (за *џроучавање села у Босни и Херцеџовини*) прилагођених истраживањима у Босни и Херцеговини, ангажовани су сарадници и отпочета истраживања на терену, да би први резултати били обелодањени 1903. године у едицији *Насеља срџских земаља*. До 1955. године у *Насељима*, под уредништвом Јована Цвијића, а након његове смрти (1927. године) Јована Ердељановића и Војислава Радовановића, објављено је 17 монографија, које садрже резултате проучавања 950 насеља.¹⁹

До Првог светског рата истражено је у Босни и Херцеговини око 330 насеља, а резултати су објављени у пет монографија. Од тога у Херцеговини је испитано око 200 села, са многобројним засеоцима: *Билећске Рудине* (Дедијер 1903), *Шума, Површ и Зуџци* (Ђурић-Козић 1903) и *Херцеџовина* (Дедијер 1909), у коју су инкорпорирани и резултати из претходне две. По Босни је истражено око 130 насеља у: *Вишеџрадском Сџаром Влаху* (Трифковић 1903) у источној Босни и *Сарајевској околини* (Трифковић 1908) у средњој Босни. Један број данас нама непознатих сарадника обрадио је око тридесет села у разним областима Босне (Упутства 1911), чији описи су нам до данас остали непознати.

По ослобођењу, 1918. интензивирају се истраживања и у 12 монографија обрађено је 620 насеља. На просторима северозападне Босне истражено је 375 насеља у областима: *Поуње* (Карановић 1925), *Санџчка жуџа*, *Крењеуша* (Рађеновић 1923), *Бјелајско џоље* и *Бравско* (Рађеновић 1925),

¹⁹ О етнолошким и антропогеографским истраживањима у Босни и Херцеговини види: Niškanović 1990, и Нишкановић 1995, 135–145.

Унац (Рађеновић 1948) и *Кујрешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље* (Милојевић 1923). У средњој Босни Миленко С. Филиповић обрадио је 260 насеља у четири области: *Височка нахија* (Филиповић 1925), у *Војошћа и Биоча* (Филиповић 1930), *Боровица* (Филиповић 1930) и *Рама* (Филиповић 1955). У источној Босни истражено је 36 насеља на *Гласинцу* (Филиповић 1950), а у Херцеговини 19 села на Дабарском пољу (Шобајић 1954).

* * *

У Херцеговини је обрађено 200 села, са многобројним засеоцима и утврђено порекло 1700 родова или братстава, од којих су нека бројала и преко 300 кућа. Сакупљена грађа детаљно нам показује историјат насеља и кретање његовог становништва. Херцеговина је вековима била простор са кога се исељавало становништво. Још од предтурског времена евидентна су исељавања у свим правцима. Са турском експанзијом на север и северозапад кретало се становништво Херцеговине у том правцу и у сеобама допирало до панонске низије и крајњег северозапада, Истре и Словенијем и на север, преко Саве и Дунава. Та исељавања трајала су са већим или мањим интензитетом до краја 17. али и у 18. и 19. веку. Сусретале су се на широким просторима на северу и северозападу разне струје досељеника са херцеговачких простора, покренутих из матице у различито време. Ипак, утврђено је да у Херцеговини, посебно источној, постоји преко 100 стариначких братстава и родова чије трагове налазимо на истом простору још у предтурско доба, али и велики број веома старих досељеника са простора данашње Црне Горе. Досељавања у Херцеговину текла су паралелно са исељавањима. Досељавало се становништво највећим делом из Црне Горе и простора старе Херцеговине, а истраживања у детаљима показују пресељавања унутар саме Херцеговине, посебно у 18. и 19. веку када читлукки систем доноси честа прелажења са једног феудалног поседа на други.

Проучавање готово 400 насеља (3000 родова) средње Босне показују да су њихови становници највећим делом потомци досељеника с краја 18. и из 19 века, пре свега из Херцеговине, источне Босне, Старог Влаха, Далмације, али и из северозападне Босне. Забележена традиција одсликава честе промене становништва, насељавања, пресељавања и исељавања, али и континуитет насељености преко стариначких родова које овде зову „Бошњацима“ и међу њима 14 српских родова.

У шест области северозападне Босне истражено је преко 300 насеља са бројним засеоцима. Истраживања указују на мали број родова за које се може тврдити да се на једном месту налазе пре краја 17. века. Утврђено је да су већину досељеника дале области Далмације, Лике и суседних области у северозападној Босни. Утврђено је такође да је незнатан број

досељеника стигао са југоистока у 18. и 19. веку. Извесно је да је становништво северозападне Босне, Далмације, Лике и других области Војне границе етнички исто и да добрим делом представља досељенике са југоистока, одакле су се досељавали још од 14, а посебно у 15, 16, па и у 17. веку, да би управо ове области у 18. и 19. веку постале матичне области исељеника у разним правцима, па и на просторе средње Босне. Забележена усмена предања о пореклу српских родова из северозападне Босне са родовима из Далмације или Лике и обрнуто, још једна су потврда етничког јединства српског становништва на тим просторима. У колективној меморији забележено је највећим делом премештање родова и група родова у бурним ратним деценијама 17. века и њиховог локализовања после тих ратова. У Босну се тада насељава муслиманско становништво из области које су Турци напустили, уводи читлучки систем, а на упражњене и опустошене просторе насељавају се поново Срби који су их у бурним ратним годинама напуштали.

Област *Вишеградски Сџари Влах* (18 села, 80 родова) у источној Босни саставни је део Старог Влаха. У тој области евидентирано је 20 стариначких родова, а остали су досељеници у распону од прве половине 18. до краја 19. века, већином из јужних предела, Црне Горе, Херцеговине, Старог Влаха, а незнатно из Босне. С друге стране, у 36 села (201 род) на Гласинцу само један српски род је стариначки, а остало српско становништво чине готово 80% потомци досељеника из старе Херцеговине (Дробњака, Бањана, Пиве, Никшића). Досељавали су се на Гласинац крајем 18. и у 19. веку.

Бројна истраживања, вршена у периоду између два светска рата, обављана уз финансијску подршку Аустралијанске задужбине, у измењеним политичким околностима после Другог светског рата, нису довршена нити су публиковани у *Насељима*.

На основу извештаја о новчаној помоћи из средстава Аустралијанске задужбине даваних за антропогеографска истраживања, штампаних у Годишњацима СКА и Гласницима српског географског друштва, сазнајемо да су вршена таква истраживања села и области: Кнешпоље и Новска Крајина (Петар Рађеновић).

После Другог светског рата у Земаљском музеју Босне и Херцеговине у Сарајеву уведено је и посебно „радно мјесто за проучавање порijekла становништва и етногенезе“. У оквиру монографских истраживања истражено је 192 насеља у 11 предеоних целина. У Херцеговини: *Неум* (Палавестра, 1959) *Лишњица* (Петрић, 1970), *Ракићно* (Петрић 1983; Палавестра 1984), *Дрежница* (Нишкановић 1983), и *Површи* (Петрић 1983).

У северозападној Босни: *Ливањско поље* (Петрић 1961), *Имљани* (Петрић 1962), *Змијање* (Нишкановић 1979), и *Герзово* (Нишкановић 1985). Најмање је истраживана источна Босна: *Жеја* (Петрић 1964), и североисточна Босна: околина Босанског Брода (Палавестра 1978), *Семберија* (Кајмаковић 1969). Поред тога, Миленко С. Филиповић је у сарадњи са Академијом наука Босне и Херцеговине довршио и објавио истраживања која је пре Другог светског рата започео Љубо Мићевић у *Појову Пољу* (Филиповић-Мићевић 1957), те своја истраживања *Мајевице* (Филиповић 1969).

Истраживања у Херцеговини, пре свега су потврда и допуна резултата истраживања с 20. века, а показала су и то да се могу идентификовати трагови српског становништва на просторима где данас живе Хрвати (Неум, Лиштица, Ракитно), прелазак са православља на католичанство још у времена доласка Турака на ове просторе, потврђеног и предањима неких хрватских родова о њиховом српском пореклу.

У северозападној Босни истраживања показују да је данашње становништво у граничним областима, каква је Ливањско Поље, највећим делом пореклом из Далмације, а у областима даље од границе (Имљани, Змијање, Герзово) за многе родове може се тврдити да су ту још од времена турској освајања, а можда и пре тога.

У овом периоду објављени су први резултати истраживања по североисточној Босни. Ове области су вековима биле транзитно подручје за исељавања према северу и северозападу, да би се у другој половини осамнаестог, а посебно у деветнаестом веку доселили преци данашњих становника у Мајевици и Семберији.

Четврту групу чине монографије појединих насеља или група насеља, рађене у новије време од стране свештеника или школованих појединаца – аматера, које се делом приближавају антропогеографским истраживањима. Од случаја до случаја, ове монографије доносе мање или више релевантне антропогеографске грађе.

* * *

На овом нивоу истражености, уз коришћење нове писане грађе, могу се уочити процеси који су зависно од промена друштвено-економских и политичких односа пресудно утицали на стварање данашњег етничког састава и структуре становништва Босне и Херцеговине.

Преломни догађаји, запамћени у колективној меморији, везани за покретање на сеобе смештају се у:

1. Време турских освајања, симболички датирано, „пре“ или „после Косова“, у различитим областима означавају датуме у распону од два века (од краја 14. до краја 16. века). Овај период карактерише се померањима

становништва са југозапада према северу и североистоку. Маса српског становништва, једни пред Турцима, а други услед већих повластица сточарском становништву у пограничним областима крећу се у назначеном правцу, да би се, када се и на тим подручјима повластице смањују, неки од њих селили даље на аустријску територију. Ова насељавања чине основу српских области на просторима северозападне Босне, Далмације, Лике, Хрватске, Славоније.

2. Дугогодишњи ратови у 17. веку и слом турске експанзије на север и северозапад покренули су нове сеобе. Турски губици у овим ратовима резултирали су насељавањем муслимана у Босну и Херцеговину и истовременим исељавањем хришћанског становништва на аустријску и млетачку страну.

3. Ратови током 18. века, ослободилачки покрети у 19. веку, укидање повластица и увођење читључког система, болести и неродне године покренули су миграције које су дале коначан облик композицији становништва Босне и Херцеговине у прединдустријско доба. Док се на простору северозападне Босне распоређивање становништва врши унутар српског корпуса, формираног на простору северозападне Босне, Далмације и Хрватске у претходним периодима, дотле широке области средње, источне и североисточне Босне преплављују досељеници из Херцеговине и Црне Горе, уски појас уз Саву сукцесивно се попуњава досељеницима из динарског залеђа. И у овом периоду значајна су досељавања муслимана, нарочито из области ослобођених турске власти, када су они у великој мери појачали стара и засновали нова насеља, посебно у источној Босни и североисточној Босни.

На крају треба истаћи да је сакупљена антропогеографска грађа данас често једина грађа о многим насељима и њиховом становништву на простору Босне и Херцеговине, посебно из разлога што је у двадесетом веку, у време ратних збивања, у многим местима потпуно уништена локална архивска грађа. Оно што смо пропустили да урадимо не да се више надокнадити. На многим просторима данас Срба више нема или их ускоро неће бити. Зато су драгоцени радови Стјепе Трифковића о Сарајевском пољу, монографије М. Филиповића о Височној нахији, Вогошћи и Бочи, Попову пољу, Карановића о Поуњу, Милојевића о Гламочком, Купрешком, Равном и Вуковском итд. С друге стране, ненадокнадиво је незнање о животу и култури Срба на просторима око Зенице, Травника, Бугојна, Градача, Грачанице, Тузле, Коњица итд.

Библиографија:

Извори

- Архив Југославије, Београд, фонд бр. 66, фасц. бр. 416
Годишњак Српске краљевске академије (СКА). 1893–1944.
Годишњак Српске академије наука (САН). 1945–1960.
Годишњак Српске академије наука и уметности (САНУ). 1960–2005.
Просветни гласник. 1880–1944.
Насеља српских земаља (I–IX) / Насеља и порекло становништва (X–XLVII). 1902–2005.
Српски етнографски зборник. Београд: СКА / САНУ
Хронике села. 1990–2002. Одбор за проучавање села. Београд: САНУ

Литература:

- Vasić, Milan. 1963. Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XIII (1962), Sarajevo.
- Васић, Стеван. 2015. Аустралијанка у српској војсци: наредник Олив Келсо Кинг / *An Australian in the Serbian Army: sergeant Olive Kelso King*. Београд: Медија Центар Одбрана: Амбасада Аустралије.
- Гаковић Петар Н. 1935. Породице у Крајини, *Развишак* 2: 8–11.
- Гаковић Петар Н. 1940. Насеља, сеобе, сељакања и миграционе струје, *Развишак* 7–8: 207–218.
- Гаковић Петар Н. 1940. Миграциона струјања на Крајини, *Развишак* 10: 286–292.
- Dva prva popisa zborničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*. 1986. Dešifrovaо, preveо i obradio Adem Handžić, ANUBiH, Građa, XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, 22, Sarajevo.
- Дедијер, Јефто. 1903. *Билећке рудине*, Српски етнографски зборник V, Насеља српских земаља 2, Београд, 669–900.

- Дедијер Јефто. 1909. *Херцеговина*, Српски етнографски зборник XII, Насеља српских земаља 6, Београд. (Репринт издање: Веселин Маслеша, Сарајево 1991).
- Ђурић-Козић, Обрен. 1903. *Шума, Површ, и Зуйци у Херцеговини*, Српски етнографски зборник V, Насеља српских земаља 2, Београд, 1105–1292.
- Živojević, Rasim. 1964. *Goražde u prošlosti i danas*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja* II, Sarajevo.
- Živojević, Rasim. 1968. *Ilovača*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja* IV, Sarajevo.
- Јеремић, Ристо. 1922. О пореклу становништва тузланске области, Гласник *Географскої друштва* 7–8: 141–157.
- Јовановић, Ст. 1967. *Vogošća*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanja* III, Sarajevo.
- Кажмаковић, Радмила. 1974. *Semberija - etnološka monografija*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, nova serija, etnologija XXIX, Sarajevo, 5–122.
- Канаџ, Твртко. 1955. *Podveležje i Podveležci*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, *Djela* VI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 5, Sarajevo.
- Карановић, Милан. 1925. *Поуње у Босанској Крајини*, Српски етнографски зборник XXXV, Насеља српских земаља 20, Београд, 227–655, 687–724.
- Карановић, Милан. 1930. *Саничка жуџа*, Српски етнографски зборник XLVI, Насеља и порекло становништва, 26, Београд, 241–305, 741–756.
- Керовић, Љубомир – Бабић, Мирко. 1997. *Тобуш – монографија*, Музеј Семберије, Бијељина.
- Куленовић, Салих. 1980. *Janja – etnološka monografija*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XIII, Tuzla, 163–209;
- Куленовић, Салих. 1975. Etnografska istraživanja u selu Sokolu kod Gračanice, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XI, Tuzla, 87–107;
- Куленовић, Салих. 1973. Etnološka ispitivanja u selu Husinu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, X, Tuzla, 55–68;
- Куленовић, Салих. 1982. Naselja i porijeklo stanovništva u dijelu zborničkog Podrinja, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XIV, Tuzla, 155–174;
- Кулишић Шпиро. 1939. Матаруге код Приједора, *Развѣѣак*, VI (1939), 12: 370–375. латин.
- Мандић, Новак Студо. 1995. *Земља звана Гацко*, I–II, Београд.

- Милићевић, Милан Ђ. 1867. „Живот Срба сељака.“ *Гласник ДСС* 22=5: 79–208.
- Пићања за сакуљање хисторичко/џојоџрафскоџ траџива*. 1897. Земаљски музеј: Сарајево.
- Милојевић, Боривоје Ж. 1923. *Куџрешко, Вуковско, Равно и Гламочко Поље*, Српски етнографски зборник XXV, Насеља српских земаља 13, Београд, 1–153, 377–392.
- Михић, Љубо. 1975. *Љубиње са околином, Љубиње*.
- Никић Душан Миланов. 1989. *Гламоч - насеља и сџановништво*, Географско друштво Босне и Херцеговине, Посебна издања, VII, Сарајево.
- Niškanović, Miroslav. 1983. Porijeklo stanovništva Drežnice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, nova serija, etnologija, XXXVIII, Sarajevo, 1–61;
- Niškanović, Miroslav. 1987. Porijeklo stanovništva tešanjskog kraja, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 41/42: 1–23.
- Niškanović, Miroslav. 1979. Prilog proučavanju stanovništva Zmijanja. O porijeklu stanovništva Gornjeg i Donjeg Ratkova i Stražica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 33: 5–18;
- Нишкановић, Мирослав. 1985. Становништво села Герзова у Босанској крајини, *Гласник Земаљскоџ музеја Босне и Херцеџовине у Сарајеву*, нова серија, етнологија, 40: 131–160.
- Niškanović, Miroslav. 1990. Pregled etnoloških istraživanja migracija i porijekla stanovništva Bosne i Hercegovine, *Migracije i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu* – Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo, 31–41.
- Нишкановић, Мирослав. 1995. Преглед етнoлошких истраживања Босне и Херцеговине, у: *Босна и Херцеџовина од средњеџ века до новијеџ времена*, Историјски институт САНУ, *Зборник радова* 12, Београд, 135–145.
- Palavestra, Vlajko. 1959. *Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini*. Porijeklo stanovništva, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 14: 95–108.
- Palavestra, Vlajko. 1984. *Porijeklo stanovništva Rakitna. Prilog historijskoj demografiji zapadne Hercegovine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne. i Hercegovine u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 39: 1–207.
- Palavestra, Vlajko. 1978. Prilog za proučavanje porijekla stanovništva u okolini Bosanskog Broda, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 30/31: 5–42.

- Petrić, Mario. 1970. Etnička prošlost stanovništva na području Lištice u zapadnoj Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 24/25: 9–95.
- Petrić, Mario. 1961. *Etnološko-folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*. Porijeklo stanovništva, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 25/26: 31–90.
- Petrić, Mario: *Etnološko-folkloristička istraživanja u Žepi*. Porijeklo stanovništva, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 19: 15–38.
- Petrić, Mario. 1962. *Etnološko-folkloristička istraživanja u Imljanima*. Porijeklo stanovništva. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 17: 11–26.
- Petrić, Mario. 1983. Površ i Rakitno – prilozi za proučavanje naselja i porijekla stanovništva Hercegovine, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 49, JAZU, Zagreb, 153–182.
- Petrić, Mario. 1963. O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini. – Doseljavanje i unutrašnja kretanja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, etnologija, 18: 1–16;
- Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. 1985. (Ahmed S. Aličić – priredio), Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta turcica, Historiam Slavorum meridionalium illustrata, Tomus sextus, Serija II, defteri 3, Sarajevo.
- Преглед лиџератури о балканском ѱолуосџрву за 1894. ѱодину*. 1895. Уредник Јован Цвијић, објављен као прилог *Просвџћном ѱласнику* XVI (12) : 19–21.
- Радић, Антун. (1897). Основа за сабирање и проучавање грађе о народном животу. У *Зборник за народни живоџ и обичаје Јужних Славена* 2, Загреб: JAZU
- Рађеновић, Петар. 1925. *Бјелајско ѱоље и Бравско*, Српски етнографски зборник, XXXV, Насеља и порекло становништва, 20, Београд, 125–276, 677–686.
- Рађеновић, Петар. 1923. *Села ѱарохије Крњеуше у Босни (код Пеџровца)*, Српски етнографски зборник, XXV, Насеља српских земаља 13, Београд, 155–189, 393–395.
- Рађеновић, Петар. 1948. *Унац*, Српски етнографски зборник LVI, Насеља и порекло становништва, 30, Београд, 443–638.
- Рађеновић, Петар. 1939. Некадашња област Млан-Кнежина, *Развиџак* 6: 266–277.
- Скарић Владислав. 1919. Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни, *Гласник Земаљскоџ музеја у Босни и Херцеѱовини*, 30 (1918): 219–265.

- Трифковић, поп Стјепо. 1903. *Вишеградски Сџари Влах*, Српски етнографски зборник V, Насеља српских земаља, 2, Београд, 611–667.
- Трифковић, Стјепо и Владимир. 1902. *Сарајевска околина*, Српски етнографски зборник XI, Насеља српских земаља, 5, Београд, 1–309.
- Fi lipović, Milenko S. 1952. Beleške o poreklu stanovništva u Sarajevskoj Vrhovini, *Glasnik etnografskog instituta Srpske akademije nauka* 1: 387–391
- Fi lipović, Milenko S. 1969. *Majevica. S osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, *Djela XXXIV*, Odjelenje društvenih nauka 19, Sarajevo.
- Fi lipović, Milenko S. 1950. *Modriča nekad i sad*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, I, Sarajevo.
- Fi lipović, Milenko S. 1952. Ozrenjaci ili Maglajci, etnološki prikaz, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., VII, Sarajevo, 337–374.
- Fi lipović, Milenko S. 1963. Sastav i porijeklo stanovništva Lepenice, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, *Posebna izdanje III*, Sarajevo, 209–234.
- Fi lipović, Milenko S. 1969. *Prilozi etnološkom poznavanju sjeveroistočne Bosne*, ANU BiH, Građa, XVI, Odjelenje društvenih nauka, 12, Sarajevo.
- Филиповић, Миленко С. – Мићевић, Љубо. 1957. *Појово у Херцеговини*, Научно друштво Босне и Херцеговине, Дјела, XV, Одјељење историјско-филолошких наука, II, Сарајево.
- Филиповић, Миленко С. 1928. *Височка нахија*, Српски етнографски зборник XLIII, Насеља и порекло становништва 25, Београд, 191–647, 677–774.
- Филиповић, Миленко С. 1930. *Војошћа и Биоча у Босни*, Српски етнографски зборник XLVI, Насеља и порекло становништва 26, Београд, 617–696, 815–832.
- Филиповић, Миленко С. 1930. *Боровица*, Српски етнографски зборник XLVI, Насеља и порекло становништва, 26, Београд, 593–616, 811–814.
- Филиповић, Миленко С. 1950. *Гласинац*, Српски етнографски зборник LX, Насеља и порекло становништва, 32, Београд, 177–463.
- Филиповић, Миленко С. 1955. *Рама у Босни*, Српски етнографски зборник LXIX, Насеља и порекло становништва, 35, Београд, 1–228.
- Филиповић Миленко С. 1939. Чечава, *Развитак VI* (1939), 4: 123–126.
- Филиповић Миленко С.: Доњи Бирач, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 15: 33–43.

- Filipović Nedim. 1970. Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, ANUBiH, *Godišnjak*, knj. VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, 141–167, Sarajevo.
- Filipović Nedim. 1974. Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini, ANUBiH, *Godišnjak*, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, 127–221, Sarajevo.
- Filipović Nedim, 1983. Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku, Simpozijum – *Vlasi u XV i XVI vijeku*, ANUBiH, Radovi, knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 139–148.
- Handžić, Adem. 1975. *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo.
- Цвијић, Јован. 1902. *Антрополографски проблеми Балканскої полуострва. У: Српски етнографски зборник IV, Насеља српских земаља – расправе и трага I, I–IX*. Српска краљевска академија: Београд.
- Челиковић, Борисав Т. (прир) 2011. *Насеља српских земаља*. Библиотека Сведоци епохе. Едиција Корени: Српске земље, насеља, порекло становништва, обичаји, I. Београд: Службени гласник.
- Чубриловић, Васа. 1987. «Живот и рад Јована Цвијића», у: Јован Цвијић, *Сабрана дела I*, Београд.
- Дžaja Mato. 1970. *Sa kupreške visoravni – monografija rodnog kraja*, Uz dodatak *Naselja i migracije na Kupresu* (od K. Draganovića) Otinovci-Kupres.
- Шемањизам православне митрополије и архидијецезе дабро-босанске за годину 1882*, Сарајево, 1882.
- Шемањизам православне митрополије и архидијецезе дабро-босанске за годину 1884, 1885 и 1886*, Сарајево, 1886.
- Шобајић, Петар. 1954. *Дабарско поље у Херцеговини, антрополографска истраживања*, Српски етнографски зборник LXVII, Насеља и порекло становништва, 34, Београд.

Утицај Јована Цвијића на фотографски ангажман др Радивоја Симоновића

У тексту се разматра идејни утицај Јована Цвијића на фотографски ангажман Радивоја Симоновића. Указује се на заједнички круг сарадника који су учествовали у планинарским експедицијама. Истиче се значај и утицај Радивоја Симоновића у конципрању првог Меморандума о Барањи, који је писан за потребе рада Етнографско-историјске секције на Париској мировној конференцији. Износе се подаци о заједничком истраживању у Барањи током 1922. године.

Кључне речи: Радивој Симоновић, Јован Цвијић, фотографија, динарски психички тип, политичка етнографија.

УДК: 911:929 Цвијић Ј.
77.071.1:929 Симоновић Р.

Др Радивој Симоновић рођен је 17. августа 1858. године у Лединцима. Основну школу и гимназију завршио је у Новом Саду. Током студија медицине у Бечу био је у прилици да се упозна са најновијим достигнућима из друштвених и природних наука. Као војни лекар једно време ради у чешком граду Клатови, из којег добија прекоманду у Херцеговину. Током свог боравка у Херцеговини (1888–1891) почиње да се активно бави фотографијом. За време свог боравка у Трсту (1891–1893) пише једно од својих капиталних дела „Куга у Срему године 1785. и 1786. године“, које је било награђено од Матице српске. Цивилну службу започиње као лекар у Милни на острву Брачу, на којем је остао до 1896. године. Желећи да буде ближе својој породици у Сремској Каменици прихвата посао лекара у Сомбору (1896), у којем је остао до краја живота. Међу Сомборцима је остао упамћен као лекар који је несебично помагао

својим суграђанима. Како би му одали признање за рад на пољу медицине, Сомборци су своју општу болница назвали по њему. Аутор је бројних научних чланака из етнографије, историје, геоморфологије, педагогије и медицине. О његовом научном ангажману сведочи и једна од највећих збирки фотографија, чији се највећи део чува у Музеју Војводине.

Својим обимом и тематском разноликошћу Збирка фотографија др Радивоја Симоновића, у којој преовлађује етнографски, антрополошки, геоморфолошки, културно-историјски и ботанички мотиви, сведочи о природној и културној разноликости ширег простора насељеног јужнословенским народима. Највреднији њен део свакако чине стаклене негатив-плоче и албуми. Све фотографије снимљене су током бројних планинарских и етнографских експедиција које је др Симоновић организовао од 1903. до 1940. године.

Фот. 1. Планинска експедиција др Радивоја Симоновића под Лупоглавом на Прењу, Херцеговина

У анализи утицаја Јована Цвијића на фотографски ангажман др Радивоја Симоновића посебно ћемо се осврнути на део фотографског опуса др Симоновића који је настао у периоду 1918–1922. године.

Највећи део ове богате фотографске збирке преузео је 1947. године Војвођански музеј, који је за потребе музеја откупио 1.414 негатив-плоча, као и 1.250 фотографија, које су, по геоморфолошком и хронолош-

ком критеријуму, разврстане у 14 албума: *Velebit 1904, Velebit 1905, Velebit 1907, Velebit 1909, Velebit 1910, Velebit 1911, Velebit 1912, Херцеговина 1907, Herzegovina 1910, Herzegovina 1911, Prenj 1909, Triglav 1909, Dalmacija 1910 и Oravica-Marila, Stajelak-Anina, Krasova-Resica, 1908.*¹

Етнолошко одељење Музеја Војводине је 2011. године отпочело ревизију Збирке фотографија др Радивоја Симоновића. Она је укључивала и поступак критичке анализе овог вредног визуелног извора. Један од основних поступака у критичкој анализи извора јесте спољна критика, чији је основни задатак да утврди порекло и аутентичност извора (Milić 1996, 542). Један од њених ужих задатака је утврђивање првобитног облика извора, у циљу успостављања извора у његовом првобитном или што ближе облику (Milić 1996, 547). Сама чињеница да се у Музеју Војводине чува око 3.000 снимака отворила је питање о броју фотографија које су изворно чинили овај фотографски опус. Симоновићев дугогодишњи пријатељ и сапутник Мирослав Хирц тврдио је да је та збирка до 1924. године бројала око 6.000 фотографија (Hirtz 1925). Други извори наводе да је Збирка достигла број од преко 15.000 фотографија сачуваних на папиру и стакленим плочама.² Због тога је на почетку требало утврдити шта се десило са оним делом Симоновићеве фотографске грађе који није преузео Војвођански музеј.

Истраживање које је у периоду од 2011. до 2015. спроведено у институцијама културе у Србији и Хрватској дало је неочекиване резултате. Утврђено је да се, осим у Музеју Војводине, делови Симоновићеве збирке чувају и у Етнографском институту САНУ, Рукописном одељењу Матице српске, Историјском архиву Сомбора, Градском музеју у Сомбору, Етнографском музеју у Београду, Историјском музеју Србије, Географском факултету у Београду, Покрајинском заводу за заштиту споменика културе у Петроварадину, Хрватској академији знаности и умјетности, Етнографском музеју у Загребу и Самоборском музеју. Увидом у део фотографске грађе која се чува у Етнографском музеју у Београду, Историјском архиву Сомбора и Географском факултету у Београду утврдили смо да се већином ради о позитивима које је Симоновић развијао са стаклених негатив-плоча и слао их као извештаје са теренских истраживања блиским сарадницима односно институцијама са којима је сарађивао. Овај вид коренспонденције подразумевао је и израду већег броја копија добијених са негатив плоча, што објашњава и погрешну процену броја фотографија које су првобитно чиниле ову фотографску збирку.

¹ Комисијски извештај о прегледу збирке др Радивоја Симоновића, Научни архив Етнолошког одељења, инв. бр. 94.

² Енциклопедија Новог Сада 2005.

Велика дисперзија Симоновићеве фотографске грађе уједно је указала и на планско и наменско прикупљање фотографске грађе, која је настала за потребе научног ангажмана дефинисаног теоријским циљевима самог аутора, али и утицајем институционалног рада на прикупљању етнографске грађе у Србији и Аустро-Угарској. О сарадњи са неким научним институцијама и сарадницима сведочи и сам аутор:

Da koristim nauci što mogu 1904. godine ponudio sam se Jugoslovenskoj akademiji da slikam na Velebitu ili Lici ako šta treba, pa su me uputili u selo Smiljane kod učitelja Stipca, te sam slikao kuće i ljude. 1904. i 1905. god. slikao sam Fra-Maruna u kninskom museumu i na otkopanom starom groblju u Piramatovcu rimske i starohrvatske lubanje... Profesoru Cvijiću slikao sam karst, šiljate stene i stene izgledane od erozije s brazdama, škrape na Velebitu i Prenju, gips kod Vrlike, i mnoge stanove i čobane. Cvijić me je animirao da napišem članak sa mojim nadzorima o škrapama i sa mojim slikama. Profesoru d-ru Arpadu Degenu u Pešti slikao sam floru i vegetaciju Velebita, Gentiana, Simffiandra, Sibirica kroatika, okljaštrene jele i bukve, paljevinu od ciklona i od sitine polomljena drva, bolesne jele i bukve itd. Nosio sam mu herbar da mi pogleda i za njegovo monumentalno „Flora Velebitica“ dao sam mu 150 slika. Dr. Verede Aladar iz Pešte dobio je za knjigu „Bacsbodrog vermegye“ slike Šokaca iz Bača i Vajske, a 1908 god. pozvao me je u Sontu da slikam Šokce. Sa dr-om Nikom Županićem slikao sam 1907 u Marindolu (Bojanci Marindol, srpske naseobine iz 1586 god. i danas su Srbi pravoslavne vere) kuće i ženske i narodnu nošnju, 1913. tipove zarobljenih Bugara (Simonović 2000, 9).

Фот. 2. Портрети бугарских заробљеника снимљених 1913. године у Београдској тврђави (Етнографски музеју Београду)

Осим фотографија, један део грађе који се у чува у музејима, архивама и институтима дат је у форми табли са више фотографија, које су служиле за представљање антрополошких типова на Балканском полуострву, типова кућа и сакралних објеката.³ Ова грађа коришћена је на Симоновићевим фотографским изложбама у Београду и Загребу.⁴ О изложби фотографија која је организована у знак сећања на преминулог Јована Цвијића сведочи и сам аутор:

- Једна од највећих заслуга Цвијићева је то што је он први пронашао и доказао да су наши Динарци душевно и телесно најздравији и најсвежији део нашег народа. Они који мисле да је сва срећа благостање, не могу разумети како тамо где је најмање благостање могу живети најздравији и најбољи људи просто зато што болесни и телесно слаби не могу.

- Цвијић је васпитавао читаву школу млађих научника који ће његов рад продужити. Цвијић је уједно био мој учитељ.

-Пре него што умрем, ја сам у спомен и славу нашег неумрлог Цвијића увеличао за изложбу неколико карактеристичних слика из природе и народа, баш одане где живе наши Динарци, да их изнесем пред широм публику, особито пред оне који омаловажавају оно што је српско и обожавају оно што је страно. Да им покажем да наша земља и наш народ може сваког од нас заинтересовати, а да не треба да буду интересанти само за наше странце из западне Европе. Ја сам ове слике донео да их виде наши млади сликари, јер ми требамо једног нашег Defreggera, који ће у бојама изнети красоте наших динарских планина и живога наших брђана пред нашу публику, као што је почео Паја Јовановић са његовим Рањеним Црногорцем и Ибрама са Ханџарима и сл. из црногорског живога. Ја сам уверен да ће онај сликар који покуша ићи мојим путем и сам уживати у свом раду и да се неће кајати.

- Господи од Географског друштва хвала што су ми помогли.⁵

Блискост теоријско-методолошког приступа Радивоја Симоновића и Јована Цвијића доводе и до њихове ближе сарадње (Шекарић 2014,

³ У збирци *Стари нејавни и фотодраме* Етнографског музеја у Београду чува се 26 табли са по шест фотографија. По опису фотографија са тих табли можемо претпоставити да је реч о грађи која је приказана на планинарској изложби у Другој мушкој гимназији у Београду, коју је приредило Српско географско друштво.

⁴ Планинарску изложбу у Другој мушкој гимназији у Београду приредило је Географско друштво 18. априла 1924. године. На овој изложби Симоновић је изложио 20 табли са по шест фотографија. На првој изложби фото-секције Хрватског планинарског друштва своје фотографије изложио је и др Радивој Симоновић. На изложби која је била постављена у Уметничком павилону у Загребу од 6. до 15. јануара 1928. године своје фотографије изложило је 43 аутора. По сведочењу др Мирослава Хирца, др Симоновић је изложио фотографије из Жумберка, као и дијапозитиве на којима су приказани главни врхови Прења и Велебита.

⁵ Део говора др Радивоја Симоновића са отварање изложбе у Српском географском друштву у Београду.

50–54). Образац изворне народне културе Симоновић проналази у динарској области – као географски изолованом појасу, у којем се живот одвија у непрестаној борби са природним окружењем и који карактерише тип патријархалне породичне задруге ослоњене на сточарски начин живота. Симоновић сматра да је живот у суровим природним условима утицао на израженију природну селекцију и стварање најздравијег и највиталнијег дела српског народа: *Славни је наш Цвијић рекао за сточаре Динарце, да су језіро нашеї народа, ђошїењаџи и слободњаџи. Мада су војевали и уз Турке и ђрошїив Турака, намножили су се ѡако, да су се раширили ђо целој држави нашој од Словеније до Албаније, до равне Бачке и на оѡоке далмаѡинске* (Симоновић [1937], 10).

Управо је Цвијићево идеализовање динарског психичког типа утицало на Симоновићево интересовање за проучавање динарске области. Оно је усмерило цео научни рад Радивоја Симоновића. Међутим, највише га је импресионирала лепота планине Велебита, која ће остати његова преокупација до краја живота. Готово свако лето од 1903. до 1914. године користио је за посете Велебиту, постајући један од његових најбољих познавалаца. О одушевљењу животом сточара у Лици и Велебиту сведоче и његови утисци са планинарске експедиције на Велебиту организоване 1903. године:

Када сам ја 1903. године из Обровца оѡишао на Врхїраї, ђа ѡамо видео оне ђримиѡивне стїанове, ја сам све иѡрао од радосїи и одмах фотїоѡрафироа. Мени се чинило, као да сам дошао међу Пелазїе и Илире Александра Великої. Уѡолико ђрије шїо су ѡи стїочари око Обровца онда имали стїаринско народно одијело, какво су носили Хрваїи који су ђосле 1538, бјежали исѡред Турака, а можда и стїарије (Симоновић [1937], 13).

Фот. 3. Сточарски стан на Велебиту, 1904.

Током својих дугогодишњих планинарских експедиција Симоновић је обишао готово све веће динарске планине. Управо је заједничко интересовање за питања геоморфолошких облика утицало на писање рада о шкрапама, објављеном у *Гласнику Српској географској друштва*. Сарадња са Јованом Цвијићем укључује и Симоновићев фотографски ангажман. Тако је Цвијићево дело *Геоморфологија* (књига прва), илустративно допуњено Симоновићевим фотографијама, укључујући и фотографију у боји са корица књиге.

Фот. 4. Корице Цвијићеве „Геоморфологије“ из 1924.

О утицају Цвијића на Симоновићево истраживање најбоље сведоче упутства које је добијао од њега током организовања планинарских експедиција. Тако је, на пример, теренском истраживању Биокова претходило Цвијићево прецизно утврђивање маршруте пута, састава експедиције и научних задатака, што потврђује и Симоновић: *Професор Цвијић нас је ујозорио, да љедамо има ли на Биокову шрајова оледбе из леденој доба, јошито је највиши врх 1762 м висок, ја би могао бити* (Симоновић 1924, 44). У планинарску експедицију на Биокову је, поред Симоновића и његовог верног сапутника Илије Шаринића, укључен и један од најближих младих Цвијићевих сарадника – Миленко Филиповић. Присећајући се тог пута на Биоково, Симоновић је рекао:

*Мој мили и добри сајушник са Велебића, Динаре, Прења и Трилава, Илија Шаринић морао је чак из далеке Швице доћи у Сомбор, да се њосаве-
шћујемо и ојремимо за њу на Биоково. Професор Цвијић из Београда нашао
ми је другога сајушника Миленка Филиповића, Босанца, младог географа да
ме чека у Сарајеву (Симоновић 1924, 41).*

Фот. 5. Др Миленко Филиповић (1902–1969)

Сарадња између Јована Цвијића и Радивоја Симоновића посебно је интензивирана од 1919. до 1922. године. Она је била непосредно везана за ангажовање српске, буњевачке, шокачке, словачке и немачке интелектуалне елите у сакупљању статистичких, економских, етнографских и историјских података неопходних за аргументовање дипломатских захтева делегација Краљевине СХС на Париској мировној конференцији. Тај период обележио је *феномен њолиџичке еџноџрафије*, односно својеврсне синтезе научне праксе и политичке употребе. Он прати Цвијића, али и

друге српске научнике ангажоване у националним политичким „мисијама“ кроз историјски период непосредно уочи Првог светског рата, па све до Париске конференције (Pišev 2013).

Наиме, Први светски рат окончан је уговорима које су земље Антанте и њени савезници потписали са државама Централних сила на Париској мировној конференцији. Иако се сам мировни споразум односио на Немачку, тада је потписано још неколико сепаратних мировних уговора. За ову тему је посебно битан Тријанонски мир, склопљен са Мађарском. Иако је питање нових граница било у искључивој надлежности Територијалне комисије, коју су чиниле четири земље победнице (Велика Британија, Француска, САД и Италија), државе које су се бориле на страни Антанте су, преко својих представника, могле дати сугестије и писмене представке о територијалним питањима од значаја. Међу земљама које су имале то право била је и новоформирана Краљевина СХС.

На Париској мировној конференцији је делегација Краљевине СХС, коју је предводио Никола Пашић, требало да образложи присаједињење Бачке, Баната и Барање и да се избори за најповољније границе новоуспостављене Краљевине СХС. У раду на територијалним питањима, везаним за утврђивање границе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, нарочито је била важна улога Етнографско-историјске секције, коју је предводио др Јован Цвијић (Његован 2004, 286). Значај који је Симоновић у свом теоријском приступу давао демографској статистици, као и одлично познавање етничких и економских прилика у Војводини утицали су на његово укључивање у писање првог меморандума о Барањи, који је требало да аргументује предлог наше делегације за утврђивање нове границе према Мађарској. У писању *Меморандума* о Барањи учествовали су др Радивој Симоновић и бачки бискуп Лајчо Будановић. Тај документ усвојен је 16. јануара 1919. године у Бачком Брегу, уз присуство буњевачко-шокачких првака: др Мартина Матића, бискупа Лајча Будановића, Барише Мрвишчина, Блашка Рајића и др. *Меморандум* је конципиран у осам тачака, у оквиру којих су образложени захтеви становништва Барање и Бачке за њиховим укључивањем у састав Краљевине СХС:

1. историјски разлози;
2. правни разлози;
3. економски разлози;
4. хидрографско-хидротехнички разлози;
5. етнографски разлози;
6. интереси католичке цркве;
7. воља народа.⁶

⁶ Bojanin 2006.

Можемо претпоставити да је највећи удео у конципирању историјских, економских и етнографских чињеница имао др Симоновић. Само време настанка *Меморандума* (два дана уочи почетка Париске мировне конференције) указује на то да је писан за потребе рада Етнографско-историјске секције, у чијем саставу су била и петорица представника Бачке, Баната и Барање. Интензивну дипломатску активност на корекцији барањских граница у периоду 1919–1921. године пратило је подношење нових меморандума о Барањи, који су упућени Париској мировној конференцији. У циљу сакупљања нових података, којима би захтеви Етнографско-историјске секције били оснажени новим чињеницама, Цвијић је напустио Париз и током пролећа 1920. године боравио у Барањи. Том приликом се, највероватније, сусрео и са Симоновићем, јер су заједничка истраживања у Барањи наставили и током 1922. године. О том догађају сведочи и Симоновић:

Шокци живе ујавном ѿред Дунава. У Барањи: у Мохачу, Даљоку, Ижију, Мароку, Даражу, Бодољи и Брњевару; а у Бачкој у Санџову, Береју, Моноширу, Сонџи, Вајсци, Бођанима, Бачу и Плавни ... Ја сам био у свим џим селима, а са љ. Професором Цвијићем обишао сам 1922 Дараж, Марок, Ижиј и Даљок (Симоновић 1924, 15–16).

Подоунавска Барања / Драз

Фот.6. Тип старе куће покривене трском, Драз, 1922.

Анализом фотографске грађе др Радивоја Симоновића несумњиво је утврђено да она представља прву планску и наменски прикупљену фотографску грађу, која је настала за потребе научног ангажмана дефинисаног теоријским циљевима самог аутора, али и утицајем институционалног рада на прикупљању етнографке грађе у Србији и Аустро-Угарској. Нове чињенице до којих смо дошли јасније осликавају утицај теоријско-методолошког приступа др Јована Цвијића на научни ангажман Радивоја Симоновића. О овом утицају сведочи и једна од највећих Збирки аматерских фотографија, која је настала у периоду од 1903. до 1940. године.

Литература:

- Bojanin, Marija. 2006. „Memorandum“. *Bunjevačke novine* 9.
- Васовић, Милорад. 1997. „Лекар Радивој Симоновић – Следбеник и сарадник Јована Цвијића“, *Гласник Етнографскої инстїтутї САНУ* 46: 45-54.
- Енциклопедија Новог Сада*. 2005. Књ. 25, Нови Сад.
- Milić, Vojin. 1996. *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Његован, Драго. 2004. *Присаједињење Војводине Србији*, : прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Pišev, Marko. 2013. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919: slučaj Jovana Cvijića*. Beograd: Srpski geneaološki centar.
- Симоновић, Радивој. 1924. „Биоково“, *Хрватски планинар* 1: 44.
- Симоновић, Радивој. 1924. *Етнографски преглед Војводине*. Нови Сад: Учитељско Д. Д. „Натошевић“.
- Simonović, Radivoj. 2000. „Моје planinarenje“, у *75 godina organizovanog planinarstva u Vojvodini*. Novi Sad: Planinarsko-smučarski savez Vojvodine.
- Симоновић, Радивој. [1937]. „Сточари у Лици и на Велебиту“, прештампано из *Личког календара* за 1937. Загреб: Тискара Иван Раст.,
- Hirtz, Miroslav. 1925. „Dr Radivoj Simonović“. *Hrvatski planinar* 2.
- Hirtz, Miroslav. 1928. „Prva izložba fotosekcije hrv. plan. Društva.“ *Hrvatski planinar* 1.
- Шекарић, Богдан. 2014. *Фотографије др Радивоја Симоновића*, књига прва. Посебна издања 28. Нови Сад: Музеј Војводине.

Мирослава Лукић Крстановић
Етнографски институт САНУ Београд

Младена Прелић
Етнографски институт САНУ Београд

Јован Цвијић, антропогеографска школа и научне политике Етнографског института САНУ у периоду 1947–1990.¹

У фокусу нашег истраживања је праћење интерпретације Цвијићевог дела, пре свега његове антропогеографске школе, као и Цвијићевог научног лика, на примеру научних политика Етнографског института САНУ. Анализа обухвата период од оснивања Института 1947. до 1990. године. Тај период подразумева увођење, трајање и постепену маргинализацију Цвијићеве научне парадигме, не само у оквиру овог Института, већ у оквиру етнологије у Србији. Тих неколико деценија припадају периоду социјализма, што представља значајан аспект ширег контекста ове анализе.

Кључне речи: Јован Цвијић (1865–1927), антропогеографија, Етнографски институт САНУ, историја етнологије у Србији.

УДК: 911:929 Цвијић Ј.
001.32:[39:005.71(497.11)]"1947/1990"

¹ Текст је резултат рада на пројекту Мултиетницитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси (ОИ 177027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Јован Цвијић је иза себе оставио значајно и комплексно дело, између осталог и специфичну антропогеографску школу и следбенике који су тумачили и настављали његов научни рад. И током Цвијићевог живота, а посебно после смрти, интерпретације његовог дела произилазиле су из актуелних научних, као и друштвених и политичких околности. У овом раду циљ је да анализирамо ове интерпретације као и „употребу“ Цвијићевог дела на примеру научних политика Етнографског института САНУ. Анализа обухвата период од оснивања Института 1947. до 1990. године. Тих неколико деценија се поклапају са периодом социјализма, што представља значајан аспект ширег контекста ове анализе, која се једним делом тиче и питања друштвеног позиционирања етнологије после Другог светског рата. У фокусу нашег истраживања јесте праћење интерпретативног процеса Цвијићевог дела и утицаја цвијићевске парадигме на научни рад Института, што подразумева увођење, трајање и постепену маргинализацију ове парадигме, не само у оквирима ове установе, већ и српске етнологије у целини.

Утицај Јована Цвијића на развој етнологије у Србији

У науци се Јован Цвијић, пре свега, одређује и спомиње као географ и антропогеограф, али је његово дело у више аспеката интер- и мултидисциплинарно. Он се у Србији сматра „оцем“ географије и антропогеографије, али често и социологије, па и етнологије. У новије време, међутим, овакав Цвијићев статус у етнологији доводи се у питање, па се чују различити, некад и врло критички ставови (в. Прелић 2014). И сам његов однос према етнологији се, у извесном смислу, показује као амбивалентан. С једне стране, Цвијић је унапређивао њен друштвени статус и институционални развој, потпомагао школовање кадрова и развој етнологије као универзитетског предмета, али с друге, етнологија је у односу на географију и антропогеографију у Цвијићевој интерпретацији остајала у сенци и била у извесном смислу апсорбована овим наукама (Чубриловић 1987, 70).

Треба истаћи да су у периоду Цвијићевих активности као професора универзитета (крајем 19. и почетком 20. века), везе географије и етнологије у оквиру универзитетске наставе биле веома блиске и да су у првим деценијама развоја Београдског универзитета подразумевале двојно образовање, односно дипломе из две, некад и више области. Интересантно је, рецимо, да је Цвијић био оснивач Географског завода Филозофског факултета у Београду, 1893. године. На истом факултету је 1904. основан Етнолошки семинар, што се сматра почетком универзитетске наставе етнологије у Србији. Тај Семинар је

организационо био део управо Цвијићевог Завода. Све до 1927. године, у неким случајевима и после тога, диплома из етнологије подразумевала је да кандидат дипломира и географију (в. Прелић 2014, 85–87). Цвијићево интересовање за етнологију произишло је из његовог концепта географије као природне и друштвене науке, и његовог концепта антропогеографије, који је имао својих специфичности и сматра се посебном школом (в. нпр. Радовановић 1927).

Цвијићева антропогеографска школа је већ крајем 19. века стекла широко поштовање у земљи и иностранству. Међу значајним аспектима по којима је она постала позната и особена јесу свакако теренски и тимски рад (Цвијић 1987/1 [1902], 20–23; Васовић 1994, 152–155), као и Цвијићев менторски рад са студентима и скрупулозна методолошка упутства (Васовић 1994, 152–155). Поред студената, друга група сарадника регрутована је из ширег круга образованих људи. Цвијић је развио читаву мрежу сарадника који су, не само по Србији, већ и по Македонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Хрватској, сакупљали грађу по његовим упутствима.² Најуспелије регионалне антропогеографске монографије ускоро почињу да се публикују у оквиру едиције *Српски етнографски зборник* (СЕЗб) односно њеног првог посебног одељења, које је у оквиру Академије наука и њеног Етнографског одбора, покренуто 1902. године под називом *Насеља српских земаља*. Јован Цвијић, који је већ тада био академик, постао је 1899. такође члан Етнографског одбора (Радовановић 1953–54, 50), а касније и његов председник. Од 1902. године он постаје уредник првог одељења СЕЗб-а, које се до I светског рата звало *Насеља српских земаља* (I–X), а затим *Насеља и њихово порекло савановништва* (XI–XLVII). Цвијић осмишљава, организује и подстиче рад на Насељима. Током његовог живота издата су 24 тома ове едиције, која је он сам редиговао, у којима је објављено 60 монографија из пера 37 сарадника. Оне се односе на пределе Србије, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, па чак и Украјине (Нова Србија и Славено-Србија).³ Захваљујући томе, данас имамо релативно обухватну, по истој методологији синхроно прикупљену грађу са врло широког простора, која даје слику села (пре свега насеља и порекла

² Од 1896. до 1922. године Цвијић је објавио пет *Упутстава*. Она се делимично мењају да би се прилагодила одређеним крајевима, као и развоју интересовања у правцу истраживања „психичких типова“ (в. Радовановић 1953–54, 34).

³ Поред *Насеља и њиховог порекла савановништва* Зборник је обухватао још три „одељења“ – *Живот и обичаји народни*, *Српске народне умотворине*, и *Расправе и грађа*. Од 1894. до 2005. издат је 101 том СЕЗб-а у сва четири одељења. Едиција формално постоји и данас, мада више нема ни приближно онакав значај као што је имала до шездесетих, па можда и седамдесетих година 20. века, а већ више од 10 година није публикован ни један нови том. Стара издања се, међутим, прештампавају у издању Службеног гласника, што указује на историјску вредност овог пројекта (в. Челиковић 2011а).

становништва) у Србији и другим јужнословенским земљама уочи великих политичких, а затим и свих других дубоких промена које је селу на овом простору донео 20. век (Чубриловић 1987, 74).⁴

Говорећи даље о значају Цвијићевог антропогеографског рада, треба подсетити да је за њега однос човек–природа био најкомплекснији проблем којим научник може да се бави.⁵ Однос човек–природа у његовој интерпретацији превазилази детерминисаност и једносмерност – Цвијић види човека као активног *учесника* процеса које описује (Недељковић 1968). Цвијић је своје разумевање антропогеографије, као и резултате таквих истраживања дао у више радова. На првом месту, поменута Упутства за истраживања на терену, и студија *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва* (публикована у првом тому *Насеља* у којој се поново штампају прва *Упутства* и даје њихово широко образложење с низом примера) представљају темеље његове методологије (Цвијић 1987/1 [1902]). *Балканско полуострво*⁶ представља синтезу у моменту кад је написано, мада целокупан Цвијићев антропогеографски истраживачки пројекат (систематско попуњавање свих „белих места“ кроз регионалне монографије) није још био готов, и у том погледу је до данас остао незавршен. Од великог значаја за разумевање Цвијићевог антропогеографског приступа јесу и три тома посвећена географији и антропогеографији Македоније (1906а; 1906б; 1906ц), као и рад *Карси и човек* (1925).

Остваривање Цвијићевих научних концепата организацијом рада на СЕЗБ-у и публикавањем његове прве серије, као и сам Цвијићев самостални рад и штампана дела, посебно *Балканско полуострво*, представљају посебно поглавље у историји науке у Србији. Коментатори његовог рада користе често термин *ориџиналност*. Она се ипак мора узети у складу са једном од Цвијићевих омиљених максима да се сви ми „пењемо на рамена једни другима“ (Лутовац 1968, 2). У Цвијићево време две су основне антропогеографске школе – Рацелова и Де ла Блашова. Цвијић је био ближи овој другој, сматрајући Рацела за детерминисту који у својој концепцији „сувише искључује човека“ (Цвијић 1893, нав. према

⁴ Посматрајући СЕЗБ као целовит пројекат, *Насељима* треба додати и резултате друга три одељења, који употпуњују ову слику.

⁵ Цвијић је дефинисао предмет и задатке антропогеографије још у својој приступној беседи на Великој школи 1893, под насловом *Данашње стање географске науке*. У њој каже да антропогеографија „има посла са компликованим организмом друштава људских и расправља једну од најтежих тема, које су икад занимале дух човечији: утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног“ (нав. према Грчић 2015, 179).

⁶ Ово дело изашло је први пут 1918. у Паризу под насловом *La Péninsule balkanique : géographie humaine*. На српском језику објављено је у две књиге – прву је допунио и дорадио сам Цвијић, а друга је изашла постхумно у редакцији Ј. Ердељановића и Б. Дробњаковића (Свијић 1922; 1931).

Грчић 2015, 179).⁷ Жил Сион, рецимо, сматра да је *Балканско полуострво* најоригиналнија и најпотпунија примена антропогеографије Видала де ла Блаша. Такође, он помиње рад Андре Зигфрида, који се бави истраживањем односа географских региона, менталитета и политичких опредељења становника у Западној Француској, као један изданак ове школе и могућег Цвијићевог претечу (Сион 1921, 286–287). Када се говори о везама са етнологијом/антропологијом, Филиповић као једног од Цвијићевих великих узора види Вилхелма Хајнриха Рила (1968, 29–30), а интересантно би било истражити паралеле у раду Цвијића и Франца Боаса почетком 20. века.⁸ У чему је ипак оригиналност Цвијићевог рада – у *тенејској методи*, односно праћењу процеса, од узрока, преко токова до последица одређених појава, као и у веома комплексном сагледавању самих узрока – други оновремени истраживачи су углавном само описивали затечено стање (Радовановић 1927). Да би објаснио појаве из материјалне сфере, попут насеља и кућа, Цвијић укључује бројне факторе сагледане у међудејствима, од тла и природног окружења, миграција (етничких и коетничких) и мешања и стапања становништва, културних појаса, историјских прилика, економских аспеката, друштвених односа и друштвене раслојености. Обиље чињеница синтетизује се како би се објаснило формирање насеља или начин грађења станишта (в. Цвијић 1987/1 [1902]).

Културни кругови (појасеви), које Цвијић издваја као фактор посматраних процеса на Балкану, такође су веома значајан допринос у тумачењима антропогеографских проблема.⁹ Миграције су феномен од круцијелног значаја за проблеме којима се Цвијић бавио. Претходно нико није тако систематично проучавао ову појаву (в. нпр. Сион 1921, 280). Још један његов значајан увид представљају *мешанасџазичка* кретања. За разлику од великих, историјски обично приметних и

⁷ Назив антропогеографија се први пут помиње у немачкој литератури 1842. године, а концепт модерне немачке антропогеографске школе дао је F. Ratzel 1882. године у делу *Antropogeografie*. Кратак преглед развоја антропогеографије в. у Spasovski i Šantić 2013.

⁸ Захваљујемо се проф. М. Прошић-Дворнић (Northwood University, Michigan USA) на овом коментару. Боас је отприлике у време кад и Цвијић организовао колективна истраживања одређених култура на основу истоветних упутстава, дајући примат усменим изворима, као и историцистичком и холистичком приступу, стварајући притом мрежу сарадника међу самим припадницима заједнице, као и своју школу међу студентима, с тим што, за разлику од Цвијића, он није истраживао групе којима би и сам бар номинално припадао, него америчке староседеоце. Предност рада по јединственом образцу у различитим заједницама састоји се и у томе што се добијени резултати могу међусобно поредити, што омогућава уопштавања. Постоје и паралеле у образовању два научника – Боас, који је пре емиграрања у САД докторирао физику, такође је студирао географију на универзитетима у Немачкој, десетак година пре него што је Цвијић докторирао географију у Бечу.

⁹ Ипак, неки критичари се осврћу на недовољну теоријску разраду и утемељеност појма културе – нпр. Милић (1958, 313–321).

забележених миграција, метанастазијска кретања су миграторни токови слабијег интензитета, али који у дугим временским интервалима такође представљају појаве са изузетно важним ефектима на састав становништва и, последично, на проучаване проблеме (в. Цвијић 1987/2 [1922]).

Балкан је у Цвијићево време још увек био *terra incognita*, која је такође, захваљујући „етнографској свежини“ (Цвијићев термин, који се може тумачити у смислу тада још релативно малог утицаја индустријализације и других аспеката модернизације на традицијска друштва), омогућавала да се многе појаве из новије историје реконструишу на основу усмено преношене локалне и породичне историје, преко исказа саговорника. Такви извори су, с једне стране, критиковани од неких коментатора, док други баш у њима и у Цвијићевом недогматском начину повезивања, интерпретирања и синтетисања чињеница виде највећу инспирацију и његов најоригиналнији, јединствени допринос науци. Цвијићеви блиски сарадници тврде да су и он и његови следбеници били врло добро упознати са свим изворима (укључујући и статистику) и литературом о региону којим су се бавили. Међутим, управо суочен са грешкама, контрадикцијама и неретко тенденциозношћу различитих извора (па чак, рецимо, и са грешкама у генералштабним топографским картама свог времена, в. Ердељановић 1902, 1), као и са немогућношћу да кроз тада познате статистичке методе и податке у довољној мери реконструише појаве на терену које је он сматрао релевантним, Цвијић креће у несвакидашњи подухват – да установи јединствену методологију, регрутује, образује и надгледа што већи број способних сарадника, и систематском и детаљном теренском методом, „од куће до куће“ прецизно идентификује оновремену географску и антропогеографску ситуацију на Балканском полуострву, посебно, најпре у „српским“, а затим „јужнословенским“ земљама.¹⁰ Његов рад дао је огромне резултате у областима географије и антропогеографије, са значајним ефектима на многе друге области, од етнологије до геополитике. Цвијићев научни подухват у области антропогеографије подразумевао је методолошки утемељен теренски рад, с јасним општим циљем, личност руководиоца огромне радне енергије и угледа, мрежу сарадника који синхроно раде по истој методи на великом простору, и синтезу која је плод целокупног истраживачког рада.

Цвијић је иза себе оставио школу, али се са веће временске дистанце уочава да је његов овако амбициозно конципирани подухват заправо после његове смрти почео полако да доживљава ерозију. Ипак, следбеници су наставили да делају у зацртаним правцима. И ефекти тих деловања су видни у историји науке у Србији, између осталог и у етнологији, о којој

¹⁰ Наводници указују на променљивост и историчност концепата етничких и геополитичких граница.

је овде реч. Цвијић је створио модел монографских студија које су у годинама које долазе постале парадигматичне за антропогеографска, али су у великој мери утицале и на етнолошка истраживања. Од не мањег значаја је његово оснивање школе у којој је било двојно образованих (антропо)географа и етнолога. Многи ће значајно утицати на токове српске етнологије током 20-ог века.

Након смрти Јована Цвијића 1927. године, успоставља се нови контекст тумачења и настављања његовог дела. Цвијићев ауторитет се уграђује у академско наслеђе и затим посредно и сам успоставља нове односе и ауторитете. Већ у првим годинама после Цвијићеве смрти, у текстовима следбеника утемељује се однос према њему и интерпретација његовог дела. Корак у овом правцу чине управо Цвијићеви некадашњи студенти-следбеници, од којих су за ову анализу важни они који су били антропогеографи и етнологи – као што су Јован Ердељановић (1927) и Војислав Радовановић (1927; 1929). Ердељановић свој текст насловљава *Јован Цвијић и наша наука о народу*, наглашавајући да је Цвијић први истраживач који је сам ишао на терен, „у народ“, при томе научно утемељујући свој рад. Тиме се он утемељује као творац „науке о народу“. С једне стране, интерпретација успоставља и дијахрони континуитет Вук Караџић – Јован Цвијић, по коме је Цвијић настављач Вуковог дела, али и дисконтинуитет у коме Цвијић превазилази Вука Караџића – Вук је *сјонџани сакуљач*, док је Цвијић *научник*. Обојица су представљени као људи из народа, који раде за народ, тумаче народну културу и достојно је представљају ван своје средине, у свету, при чему је за ову перспективу веома важно да се не одричу свог претпостављеног примарног идентитета. С друге стране, дијахрони континуитет се наставља и после Цвијића – он се појављује као родоначелник са својим следбеницима – настављачима његовог научног приступа.

Поједине интерпретације Цвијићевог рада указују на зачетак некритичког односа његових следбеника према њему. У том погледу индикативна је реторика Војислава Радовановића, посебно атрибути помоћу којих се наглашава величина овог научника, нпр. „народни великан“, „неумрли Јован Цвијић“, „првак науке, најизразитији научни геније“, „духовни и морални вођа“, „неумрли родољуб“ који је „најсвестраније спознао душу нашег народа, суштину и смисао народног живота и његових потреба“ итд. (1929, 4). Ови атрибути се и касније налазе у радовима о Цвијићу и говоре о глорификацији његовог лика, не само као научника, него и интелектуалца од националног значаја.

Подаци о даљем трајању Цвијићевог научног ауторитета указују и на институционалне политике и на деловање појединаца, најчешће у оквиру тих институција. У академијином *Годишњаку* у години након Цвијићеве смрти наводи се информација да је одлучено да Фонд Јована

Цвијића буде под окриљем Српске Краљевске Академије (1928, 81), а потом је у извештају рада Етнографског одбора (чији је Цвијић био оснивач) написано да се наставља рад на испитивању насеља и порекла становништва (1928, 101). „Како је у почетку претходне године умро Јован Цвијић, који је руководио овим послом, Академија је одлучила да овај тако значајан рад на проучавању наше земље и нашег народа продужи изабрани одбор – Ердељановић, Ђоровић и Милојевић“ (1928, 102).

Већ је поменуто да је за тему овог рада важно да сунеке од најзначајнијих фигура у развоју етнологије у Србији, Јован Ердељановић, Војислав Радовановић, Боривоје Дробњаковић, Миленко Филиповић, Митар Влаховић или Петар Ж. Петровић имале двоструку научну утемељеност – у етнологији, али такође и у (антропо)географији.¹¹ У годинама после II светског рата, неки од њих су снажно утицали на редефинисање научних политика и конципирање етнолошких истраживања у тадашњем друштву. С обзиром на малобројност стручњака који су у то време имали (и) етнолошко образовање, њима су се у конципирању и спровођењу етнолошких истраживања често придруживали и антропогеографи – географи. То ће бити упадљиво управо у раду Етнографског института САНУ, посебно у првим годинама, али у извесним аспектима све до средине 70-их година.¹² Многи од њих представљали су етаблиране ауторитете и успоставили поредак *референтних хегемона*, који започиње са Цвијићем, наставља се са Јованом Ердељановићем, а после рата улоге преузимају, између осталих, и личности кључне за осивање и прве деценије рада Етнографског института САНУ – Војислав Радовановић и Боривоје Дробњаковић (обојица професори универзитета и дописни чланови САН). Војислав Радовановић био је и први директор ЕИ САН (1947–1957), а Боривоје Дробњаковић постаје директор Етнографског музеја, директор ЕИ САН(У) (1957–1961) и декан Филозофског факултета у Београду. Академик Душан Недељковић, једна врста идеолошког контролора и *сива еминенција* Института, који је у презентацији свог ауторитета научну репутацију поткрепљивао стварном или наводном политичком моћи (в. Прелић 2008а, 279–280), био је такође Цвијићев студент, али не географ/антропогеограф/етнолог, већ филозоф који је Цвијићева предавања слушао на Сорбони у време Првог светског рата (Антонијевић et al. 1969, 391–392).

Рецепција Јована Цвијића и његове научне делатности остала је позитивна, а његов симболички статус висок и у периоду социјализма. Сudeћи према реторици научника који су промовисали дело и личност Јована Цвијића, његова антропогеографија дозвољавала је да буде

¹¹ Списку се могу додати и Милисав Лутовац (в. Поповић 2008), као и Атанасије Урошевић, који није непосредно био Цвијићев ђак, али је завршио географско-етнолошки одсек на Филозофском факултету у Скопљу (Радовановић 2002, 97).

¹²Један пример је Петар Шобајић.

протумачена у кључу који је био друштвено пожељан у периоду после Другог светског рата. Наглашава се његов материјализам, дијалектичност и хуманизам (Недељковић 1968), политичка уверења блиска Светозару Марковићу и социјалистима,¹³ као и југословенство.¹⁴ Цвијићево дело и активности се реактуелизују из угла савременика у духу идеологије која влада у оном времену у коме одређени аутор интерпретира Цвијићев рад.

Што се етнологије тиче, Цвијић је као етнолог, штавише, као „отац“ научног заснивања дисциплине, потврђен 1948. године у кратком тексту Боровоја Дробњаковића, тада директора Етнографског музеја у Београду. И у овој интерпретацији, као што су већ формулисали Ердељановић и Радовановић у години Цвијићеве смрти, он наставља посао који је започео „оснивач српске етнографије“ Вук Караџић, али служећи се објективном науком, утемељеном на провереним методама (Дробњаковић 1948, 30–31).

Иако је можда на први поглед неочекивано, у реторици и понашању власти у годинама после II светског рата у односу према народној традицији и фолклору уочава се континуитет, више него радикални раскид. Тадашње власти, у духу совјетског модела, виде начин да се легитимизују и прибаве себи слику демократичности преко јавне афирмације „народа“ и његовог стваралаштва – отуда се фолклор често налази у првом плану као симболички и репрезентативни маркер у јавној сфери (в. Милорадовић 2012). Рез старо-ново стога није био увек очигледно оштар. Једна од традиционалних установа која је добила улогу и у „новом“ послератном времену била је и САН (в. Đimić 1988, 58–61). Између осталог, у њеним оквирима испојио се најјаснији континуитет са делатношћу Јована Цвијића и његове школе, установљавањем Етнографског института САН у првим послератним годинама. Осим тога, у послератним условима наметнула се потреба научног истраживања миграција, за шта се сматрало да Цвијићева парадигма може да нуди одговарајући – позитивистички, материјалистички, научно утемељени модел (Чубриловић 1987, 60–61).

У овом случају нас интересује какву је улогу имала интерпретација научног лика Јована Цвијића и његовог дела, пре свега антропогеографије, у формулисању и спровођењу научне политике Етнографског института САН(У) током неколико деценија.¹⁵

¹³ О овоме је писао сам Цвијић у свом аутобиографском раду (в. Цвијић 1965 [1923], 42–43, 55).

¹⁴ О Цвијићевим политичким уверењима в. нпр. Трговчевић 1986, 1995, као и рад исте ауторке у овом зборнику.

¹⁵ О етнологији у време социјализма у Србији в. нпр. Naumović 2008. О Етнографском институту САНУ и његовим научним политикама в. Prelić 2008, 2008a; Lukić Krstanović 2012, 2014.

Научне политике Етнографског института САН(У) и интерпретације Цвијићевог научног лика и антропогеографске школе

Оснивање ЕИ САН (1947)

Етнографски институт САН формално је основан током јуна и јула 1947, али су припреме за то у оквиру Академије отпочеле још у октобру 1945.¹⁶ Оснивање овог Института није представљало усамљен или појединачан случај; током 1946, 1947. и 1948. године нове власти су подстицале оснивање великог броја научних установа у Србији, а слично је било и у другим републикама тадашње ФНРЈ.¹⁷ Од 1945. године нова држава улаже у развој универзитета и научних института, и у повећавање научног кадра, сматрајући то условом општег друштвеног развоја. С друге стране, одлука о оснивању везана је управо за једну традиционалну установу, Академију наука, а сам Етнографски институт сматран је у време свог оснивања наследником и настављачем делатности Етнографског одбора, основаног 1898. године да би се старао о издавању *Српској етнографској зборника* (СЕЗб-а).¹⁸ Елаборат о оснивању новог института израдио је проф. Војислав Радовановић (Годишњак САН 1947, 117, 119).

Кад је основан, Институт је, поред директора, имао три стално запослена сарадника,¹⁹ а релативна малобројност остала је задуго његова карактеристика. Тако је 1955. године, после осам година рада, имао само три научна сарадника и седам асистената, а 1982. године – дванаест стално запослених истраживача (Влаховић 1982, 11). Малобројност сталних сарадника донекле је компензована релативно разгранатом мрежом

¹⁶ О оснивању Института видети: Годишњак САН 1947, 117, 119; Радовановић 1952; Зечевић 1952, 577–580.

¹⁷ Што се тиче установа које представљају пандан Етнографском институту САНУ, 1947. године основана је у Љубљани Комисија за (словенско) народописје, од 1951. Институт у оквиру САЗУ (видети Slavec Gradišnik 2008, 72), а 1948. основан је Институт за народну умјетност у Загребу (видети Rihtman Auguštin i Muraj 1998, 103–124).

¹⁸ Интересантно је да издавање СЕЗб-а ипак није препуштено новооснованом Институту, већ Одељењу друштвених наука САН. Међутим, за главног уредника сва четири одељења СЕЗб-а изабран је Војислав Радовановић, чиме је успостављена персонална веза између Етнографског института и СЕЗб.

¹⁹ Симптоматично је за нашу тему да је један од њих био етнолог, један географ, а један антропогеограф. До краја године Институт добија и фолклорно-етнографског сликара, као и четворо стипендиста – два етнолога и два географа–антропогеографа (Зечевић 1952, 577; Влаховић 1997, 60–61). Ова ситуација ће се временом ипак исправљати у корист етнолога.

спољних сарадника, која је функционисала све до 90-их година прошлог века. Запослене, а још више спољне сараднике – све до средине 60-их година 20-ог века – одликује интердисциплинарност (поред етнолога, ту су и географи, историчари, социолози, лингвисти, архитекте, филолози, археолози, етнокореолози итд). Узимајући у обзир само стално запослене до 1970. године, од укупно двадесет једног сарадника, осморо је имало и антропогеографско образовање.²⁰ До тог времена већ је ипак превагнуо принцип да се у Етнографском институту запошљавају пре свега дипломирани етнолог, а као спољни сарадници, посебно осамдесетих година, појављују се студенти и постдипломци Одељења за етнологију Филозофског факултета. Индикативно је и то ко су били руководиоци Института у периоду о коме је реч. У првом периоду, али такође и почетком 70-их година, то су били Цвијићеви следбеници, који нису увек били етнолог, да би се етнолог усталили тек од краја те деценије.²¹ До тог времена се већ антропогеографија постепено разграничавала са етнологијом, а нове генерације истраживача, које после 1980. године у програму студија више нису ни имале антропогеографију као предмет, нису више показивале велики интерес за Цвијићево научно наслеђе.

Пут од постављања Цвијићеве антропогеографске парадигме као једног од темеља рада Етнографског института САНУ, до њеног готово потпуног напуштања текао је неколико деценија.

Научне политике у првој деценији рада (1947–1957) и цвијићевска парадигма

Етнографски институт САНУ дефинисан је од оснивања као централна научна институција која се бави научноистраживачким радом из области

²⁰ Имена свих истраживача и руководиоца Института до 1997. године могу се наћи у: Влаховић 1997, 56–65.

²¹ То су били:

(1947–1957) већ помињани проф. Војислав Радовановић, дописни члан САН, географ, антропогеограф и етнолог, Цвијићев студент и следбеник, промотер и популаризатор његовог научног лика и дела,

(1957–1961) проф. Боривоје Дробњаковић, дописни члан САН, етнолог и антропогеограф, такође Цвијићев студент и следбеник,

(1961–1969) проф. Мирко Барјактарев, био је етнолог, ученик Миленка Филиповића, Тихомира Ђорђевића и Јована Ердељановића,

(1969–1971) академик Бранислав Којић, архитекта,

(1971–1973) академик Атанасије Урошевић, географ и антропогеограф, Цвијићев следбеник,

(1974–1978) проф. Милорад Васовић, географ, Цвијићев биограф и промотер научног рада,

(1978–1982) проф. Петар Влаховић, етнолог, поштовалац Јована Цвијића,

(1984–1989) проф. Душан Бандић, етнолог, без великих афинитета према Цвијићевом антропогеографском раду.

етнологије у Србији. Како је истакнуто у годишњем извештају, задаци Института су се састојали у организовању систематског и планског проучавања насеља и порекла становништва, народног живота, обичаја и веровања, као и фолклора у нашој земљи и код наших народа, у првом реду на територији НР Србије, а затим и у осталим областима српског становништва (Годишњак САН 1947, 511–512). Три правца истраживања која су тада одређена одговарају, заправо, подели СЕЗб-а на три одељења – Насеља и становништво, Живот и обичаји, Народне умотворине. Тиме је још јасније истакнуто да су Етнографско одељење и Етнографски одбор САН, који су основали и издавали СЕЗб, *прерасли* у новоосновани Институт (Радовановић 1952, XIV). У складу с тим, Етнографски институт је од оснивања имао Антропогеографско, Етнолошко и Фолклорно одељење.²² У оквиру Антропогеографског одељења основан је још 1950. године Одсек за народну архитектуру, а 1953. године – Одсек за социологију насеља (Зечевић 1955–57, 382).²³ Тон раду Института у првој деценији свакако даје директор Радовановић, који се некад означава и као „најдоследнији настављач Цвијићевог дела на пољу антропогеографије“ (Станковић 2015, 18).

Од самог почетка, Институт је организовао екипе за „испитивачки рад на терену и у народу“. Одмах по оснивању, у лето 1947, на терен је кренуло укупно десет екипа. У њима су били стални и спољни сарадници, као и студенти. Индикативно је да су антропогеографска истраживања била двоструко више заступљена од других – наводи се шест екипа које су се бавиле антропогеографијом, једна антропогеографијом и фолклором, а преостале три етничком историјом, народном ношњом и народном уметношћу, као и селом као социјалном заједницом у историјској перспективи (Годишњак САН 1947, 512–514). У критичком коментару у оквиру заседања Комисије за институте Председништва САН на крају 1947. године, каже се да је рад био „углавном сакупљачки, али је скупљен интересантан материјал, који очекује конкретну проблематику“ (исто, 328).

²² Четврто одељење, које је покренуто 1937. године, није имало пандан у институтској организацији.

²³ Интересантно је поменути да се у првом Летопису о раду ЕИ САНУ у периоду 1947–1950, када се говори о будућим антропогеографским истраживањима, наглашава да би систематска истраживања насеља, порекла становништва и осталих антропогеографских и етничких особина Србије и суседних крајева наше земље, уз сарадњу са другим институтима, омогућила да се утврди *етногенеза српског народа и осталих етничких група на проученим територијама, као и еволуција насеља и културе у нашој земљи* (Зечевић 1952, 579). Ово представља занимљиву формулацију, јер се истовремено стално наглашава да је најважнији циљ због кога је Институт и основан, наставак рада на СЕЗб-у (и у духу СЕЗб-а), чији циљ никад није био етногенеза *српског народа*, па ни *еволуција културе*. Занимљиво је такође да је један овакав циљ истакнут у првим послератним годинама. Додатна истраживања могла би евентуално да потврде утицај совјетске етнографије на избор оваквог циља.

И у наредним годинама, задржан је примат антропогеографских истраживања.²⁴ У Летопису ЕИ САН 1951-55, наводи се да је за истраживања антропогеографског типа било ангажовано 27 сарадника, за етнологију 8, а за фолклор 12. Архивским радом бавила су се 4 сарадника (Зечевић 1955-57, 382-383).²⁵ Уз поменути рад у оквиру сваког од три посебна одсека, наводи се и колективни пројекат који је отпочео у 1954. године и објединио сва три аспекта истраживања – антропогеографски, етнолошки и фолклористички – а то је монографско проучавање Призрена.²⁶ Такође је најављен заједнички рад целог колектива Института на тему Етнологија Срба (Зечевић 1955-57, 382-383), али није нам познато каква је била судбина овог пројекта.

Уз истраживања, једна од најзначајнијих делатности Института било је и издаваштво. Основна и најважнија публикација, *Гласник*, покренута је 1952. године. И на примеру његовог садржаја се примећује тематска хијерархија која даје предност антропогеографским студијама. У првом броју Гласника (1952), после текста посвећеног Вуку Караџићу, најпре се објављује више радова са резултатима антропогеографских истраживања насеља и порекла становништва. Тек потом следе радови о ношњи, или надгробним натписима, о народним песмама и др. Ова хијерархија била је типична за читаву прву деценију рада Института. Неравнотежу је делимично исправљала друга институтска публикација, *Зборник*,²⁷ али она је излазила ређе, по потреби, и није имала такав симболички статус као Гласник. Институт је такође отпочео са публиковањем посебних монографских издања, којих је у првој деценији објављено осам. Од њих, једна је антропогеографска монографија Панчевачког рита, три су

²⁴ Као илустрација може да послужи извештај о раду Института за 1949. годину, у коме се од 60 одобрених теренских истраживања сарадника само 8 односи на „народни живот“ (народна ношња, народна медицина, задружне породице, обичаји и веровања), док се остала 52 истраживања односе на насеља (сеоска и варошка) и порекло становништва и „народноослободилачки фолклор“ (Архив ЕИ САНУ 1950). У првим годинама рада Института, Фолклористичко одељење под руководством академика Душана Недељковића, иначе члана научног савета Етнографског института, сакупило је и архивирало фантастичну збирку од 20.000 народних песама из рата, револуције и социјалистичке изградње (Урошевић 1972, 10-11).

²⁵ Већ је наведено да је мали број ових сарадника био стално запослен у Институту. Као категорије истраживача - учесника у овим екипама наводе се *стјални научни сарадници*, *стјални стјручни сарадници*, *хонорарни научни сарадници*, *асистјенти* и *стјолни сарадници* (Зечевић 1955-57, 382).

²⁶ Како примећује Васовић, ово је први пример овако конципираног колективног интердисциплинарног истраживања „у нашој науци о народу“, којим је руководио В. Радовановић (Васовић 1977, 31-32). Занимљиво је за нашу тему да концепт који је примењен (један локалитет, а не регион, градска средина, више истраживача различитих струка – географа, историчара, урбаниста, етнолога, фолклориста – који раде свако своју тему у оквиру целине) представља одступање од Цвијићевог концепта монографских истраживања, спровођених у оквиру СЕЗБ-а.

²⁷ *Зборник* је заправо основан пре *Гласника* (прва свеска изашла је 1950), али Гласнику је од почетка дат прворазредни значај, као најважнијој редовној серијској публикацији Етнографског института САНУ.

архивска истраживања о становништву и насељима у Срему, Бачкој и Банату, а један о организацији динарских племена, што је све у подели институтског рада класификовано у антропогеографска истраживања (Зечевић 1952, 579), док се преостала три баве женском керамиком код балканских народа, земљишним међама у Срба и остацима орских обредних игара у Југославији.²⁸

С обзиром на примарни циљ Института приликом оснивања, његови стални и спољни сарадници припремали су и рукописе за СЕЗБ. У периоду који посматрамо (1947–1957), Војислав Радовановић као главни уредник приредио је 5 томова са 13 монографија у првом одељењу (Насеља и порекло становништва), 4 тома са 5 монографија у другом (Живот и обичаји народни), и 2 тома / 2 монографије у четвртном одељењу (Расправе и грађа). И у овом случају примећује се примат антропогеографских радова.

Осим програмских и пројектних стратегија Института, начина на који су конципирана истраживања као и примењене методологије, што се одражавало и у публикацијама ЕИ САНУ, интерпретација научног лика Јована Цвијића може се пратити на основу радова о самом Цвијићу. Такође се може пратити и начин на који се он спомиње у реторици у пригодним свечаностима и радним активностима Института и Академије.

Имајући у овом раду пре свега у виду издања самог Института, може се констатовати да се већ у уводном тексту у првом броју *Гласника* Цвијићево име спомиње у низу ауторитетних имена који треба да дају легитимитет етнолошкој науци, постајући њен надзнак. Говорећи о новопокренутом часопису, у тексту се каже:

„То је не само један нов скроман резултат и домет рада младог сарадничког колектива Етнографског института САН, већ истовремено и нова, тешка и одговорна обавеза, али и нови живи потстрек за рад на напретку нашег народознанства у оном правцу какав су својим научним делима обележили Вук Ст. Карацић, Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Јован Ердељановић и други заслужни пионери нашег народа на пољу антропогеографије, етнологије и фолклора“ (Радовановић 1952, XV).

Обавеза сарадника Института да следе оно што су зацртали наведени „пионери“ даје истовремено легитимитет и њиховом раду и самој институцији.

Два текста у *Гласнику* у том периоду се истичу – први је *Јован Цвијић*, из пера Војислава Радовановића, настао поводом двадесетпетогодишњице смрти, и претходно саопштен на комеморативном скупу у Етнографском институту (1953–54, 1–61); други, *Јован Цвијић као оснивач наше науке о народу* Петра Влаховића, такође је подстакнут јубилејем –

²⁸ О публикацијама Етнографског института САНУ у том периоду в. нпр. Јанковић et al. 2002–2003.

деведесетогодишњицом Цвијићевог рођења (1955-57, 241–247). Остављајући по страни целину ових текстова, скренућемо пажњу само на неке конструкте Цвијићевог лика и дела који нам се чине значајним.

Већ је помињано да се у интерпретативном коду успоставља *контиишунитет* Караџић – Цвијић, као и њихово симболичко изједначавање по важности. Јован Цвијић према овој интерпретацији наставља посао који је започео Вук Караџић, али служећи се објективном науком, утемељеном на провереним методама. Тиме се наговештава успостављање Цвијићевог ауторитета који обједињује у себи контрадикцију романтизма и модерности. Интересантно је да се ово догађа у првим годинама успостављања социјализма и да оличава амбивалентност: прекид с једне, али и континуитет с друге стране романтичарског, националног и традиционалног, које није било потпуно брисано, већ пажљиво дозирано и балансирано. Влаховић у поменутом раду, упоређујући овог научника са Карићем, увек незаобилазним В. Караџићем, Врчевићем, Богишићем, сматра да је тек са Цвијићем настао прави научно организовани рад (1955-57, 242). Од Вука до Цвијића успостављен је симболички мост и они су, као званично признати утемељивачи науке о народу, заузели такође висока места у пантеону „очева“ националне културе. У интерпретативном дискурсу маркери конструкта научног лика Јована Цвијића налазе погодно тло у традиционализму односно патријархалном и сеоском моделу друштва. Аутори ових текстова тиме Цвијића смештају у национални контекст. Влаховић пише „Цвијић је као ученик и студент живео у патријархалној средини, путовао и често долазио у додир са људима из народа. Патријархалног човека и његову културу упознао је врло рано, јер је из ње сам поникао. То је и определило његов каснији научни развој“ (Влаховић 1955-57, 243). Даља разрада мотива Цвијића – патријархалног човека иде до поетичних исказа, који повезују Цвијићево породично порекло са методом рада: „поникао из средине оног нашег снажног и здравог сељачког соја, из породице пристојног патријархалног сељака и уздигао се до бесмртног научног имена“ (Влаховић 1955-57, 243).²⁹ Уз то, јавља се и мотив Цвијићевог усвајања социјалистичких идеала у младости, под утицајем Светозара Марковића (Радовановић 1953-54, 23).

Цвијићев теренски рад, који је обављан „идући од села до села, од куће до куће на лицу места непосредним посматрањем“ (Влаховић 1955-57, 244), поставља га у идеалтипски модел истраживача, а истовремено и човека из народа (*из народа – о народу*). Следећи корак био је да се Цвијић симболички означавао као родољуб (Радовановић 1953-54, 3; Влаховић 1955-57, 246). Радовановићева интерпретација, апострофирајући

²⁹ Слично о „патријархалној блискости народу“ која је Цвијићу отворила пут разумевања и научног бављења „географијом људи“ в. Радовановић 1953-54, 18–23.

Цвијића као *родољуба*, повезује при том борбу за национално ослобођење у 19. веку и II светски рат који назива и *Народном револуцијом*:

„И тако данас за ову четврт столећа иза смрти Јована Цвијића ма колико били огромни и судбоносни догађаји којима су обележена велика историјска збивања најновијег времена у доба нашег Народноолободилачког рата и Народне револуције 1941-1945 – удаљеност и историјске перспективе довољно нам обасјава светао лик Јована Цвијића као једног од највећих научних и културних радника и најзаслужнијих родољуба нашег народа од времена нашег националног ослобођења и културног препорода у прошлом веку“ (Радовановић 1953-54, 3).

У овом периоду препознају се две тенденције – да се Цвијић прикаже у савременом *социјалистичком духу* или да се ретрадиционализује у *националном духу*. Може се рећи да се Цвијићев лик у послератним годинама гради на обе ове парадигме. Слично као и политике Српске академије наука, и оне у оквиру Етнографског института су у послератним годинама још увек повремено балансирале између *стара* и *новог времена* и њихових идеологија. Проучавање *нашег народа* је повремено могло да подразумева српску, а повремено југословенску нацију, па је тако и Цвијић постављан на одговарајућу симболичку локацију (Лукић Крстановић 2012, 12). Радовановић ствара својеврсну интерпретативну симбиозу више могућности: „Посвећујем овај прилог успомени на Јована Цвијића – не само великог српског, југословенског и балканског, већ и словенског научника“ (Радовановић 1953-54, 6).³⁰

У *Гласнику Етнографског института САН* из 1955-57. могу се наћи још два мања прилога који се баве Цвијићем. У духу тек назначене критике (која се односи на термин *мешанасијазичка кретања*) једино је кратак осврт написао Петар Шобајић (1955-57, 322). Други рад Цвијића поставља у однос са књижевним стваралаштвом. Тај текст, чији је аутор поново В. Радовановић, односи се на утицај Цвијићеве антропогеографије на књижевна дела Боре Станковића (посебно делови о Врању из *Балканског џолуострва* в. Радовановић 1955-1957, 312).³¹

³⁰ Сличних примера има и касније, рецимо Атанасије Урошевић, наводећи већ поменуте задатке Института из 1947. године, не спомиње „српско становништво“, али спомиње “наше народе ван Југославије” (1972, 6).

³¹ Поред поменутог, за дух времена, као и симболички статус Јована Цвијића у посматраном периоду, може бити илустративно и да се у раду Војислава Радовановића, *Поводом једног новог прилога ишћању о променама у развоју географске средине*, у коме у референтној цитатности предњаче Маркс и Енгелс, као и Стаљин (чије се мишљење о непроменљивости географске средине критикује), на неколико места спомиње и Цвијић. За њега се каже да, иако је експлицитно и он навео у француском издању *Балканског џолуострва* неке ставове с којима се аутор текста спори, Цвијић (супротно Стаљину) целим својим делом сведочи о једном обухватном и флексибилном разумевању географске средине (Радовановић 1952а, 325-326). Сличан низ ауторитета налази се и у *Елаборацији*

Година 1957. представљала је тридесетогодишњицу Цвијићеве смрти. То је био повод да САН „у заједници са Српским географским друштвом, Географским институтом САН, Географским заводом Универзитета, Историјским друштвом и Историјском катедром Универзитета, ЕИ САН и Етнолошком катедром Универзитета” приреди свечану академију и затим изда споменицу (Споменица 1957). Кроз шест кратких прилога, који су презентирани на комеморативном скупу у САН, на пригодан начин се настоји да се прикаже Цвијићев рад из више области, као и његов научни, интелектуални и људски лик. О антропогеографским аспектима говорио је В. Радовановић (1957, 25–33), а о Цвијићевом значају за етнологију Б. Дробњаковић (1957, 35–41). Текстови, међутим, не доносе ништа ново у погледу садржаја у односу на претходне радове о Јовану Цвијићу.

У првим годинама рада ЕИ САН Цвијићево име се не спомиње само поводом значајних годишњица, већ и оних које нису биле јубиларне. На пример, Записник ЕИ САН са једног од радних састанака Института наводи следеће: „Пре реферата друга Елезовића Управник одаје пошту поводом 21. годишњице поч.-Ј.Цвијића, оснивача Срп.насеља и порекла становништва. Цвијић после Вука Караџића има највише заслуга и показао је огромне резултате у своме тридесетогодишњем раду” (Архив ЕИ САН 1948).

У време мандата Војислава Радовановића, као можда најдоследнијег Цвијићевог следбеника, поготово на подручју антропогеографије, може се констатовати да се Јовану Цвијићу као научнику и личности исказивао нескривени пијетет. Поред тога што су неки Цвијићеви следбеници и поштоваоци објавили о њему неколико опширних студија још пре Другог светског рата, Војислав Радовановић је (уз поменућу студију у *Гласнику*), приредио монографију на преко 200 страна, која пледира да обухвати и Цвијићеву биографију и све разноврсне аспекте његове научне и јавне делатности. Књига, објављена посхумно 1958. године, одише дивљењем према великом учитељу.³² На организационом нивоу, уочавају се покушаји да се у раду Института следи Цвијићев пример, стварањем велике мреже сарадника, обухватањем целе територије Србије и прокламованим циљем да се на крају дâ антропогеографско-

о *раду ЕИ 1947–1962*. Као имена значајна за обликовање теоријског и истраживачког дискурса етнологије наводе се Маркс, Енгелс, Стојан Новаковић и Вук Караџић, а на неколико места и Јован Цвијић (Архив ЕИ САНУ 1977).

³²Радовановић, између осталог, на једном месту констатује да ће резултати Цвијићевих истраживања балканског полуострва остати „за вечита времена класичан извор, а у појединим питањима резултати његових истраживања остаће ненадмашени” (1958, 33). Да ли овај цитат имплицира неприкосновеност Цвијићевог дела, које није подложно валоризацији и критици?

етнолошка синтеза.³³ Ово, међутим, није било остварено, могуће због недовољних људских ресурса у самом Институту, као и због финансијских ограничења, али такође и због губљења шире перспективе односно сврсисходности таквог истраживања. Свакако, на то је могла да утиче и болест, а затим и прерана смрт Војилава Радовановића, али такође, чини се, промене у друштву које је било предмет истраживања, а на које више није могао да се примени цвијићевски приступ на шематски начин, без теоријско-методолошког прилагођавања и унапређивања, као и одређена очекивања која је само то друштво имало у односу на улогу етнологије, па и на рад самог Института. Одговор на питање о сложеним односима окружујућег друштва, разумевања предмета етнологије и њеног друштвеног статуса, као и научних стратегија Етнографског института захтевао би додатна истраживања. На основу досадашњих увида, сматрамо да је у следећих двадесет две године рада Института (1958–1980) могуће пратити паралелне процесе истрајавања, као и маргинализације цвијићевске парадигме.

Научне политике 1958–1980 – трајање / напуштање парадигме

У извештају за 1958. годину наведено је да ова година представља „обрт“ у раду Етнографског института САНУ, најпре у погледу реорганизације рада, јер се уводи самоуправни систем, а и зато што су, као и у случају других установа ове врсте, у односу према научном раду у Институту јасније исказани захтеви друштва. Они су ишли у правцу веће актуелности и примењивости пројеката, односно истраживачких задатака (Годишњак САН 1958, 198). Уз то, већ је поменута и персонална промена на челу Института, до које долази услед преране смрти Војислава Радовановића. На месту управника замењује га такође Цвијићев ђак, Боривоје Дробњаковић, па ипак приметно је да у наредном периоду рад Института почиње да се развија у нешто другачијем правцу него у првој деценији.

Током 1958. године, у складу са новим законом о реорганизацији научног рада у Србији, који је донесен претходне године (Годишњак САН

³³ Интересантан је податак из првих година институтских активности, који каже да је поред сталних и спољних научних сарадника Института, такође успостављена веза са просветним радницима са целе територије Србије, с идејом да они прикупљају податке из својих крајева, на основу посебних упитника, чија је израда већ била почела у Институту (Зечевић 1952, 578). Овај концепт мреже просветних радника - аматера, који покривају широку територију и систематски раде на основу једнообразних упутстава, под руководством стручњака, врло вероватно је надахнут Цвијићевим начином организације рада. У каснијим извештајима нема, међутим, никаквог даљег помена о овоме, а што се тиче упитника, израђена су и 1949. публикована само два – о пољопривредним справама и о покућству.

1958, 197), поново су дефинисани циљеви рада Етнографског института. У намери да се рад Института што боље саобрази тадашњој друштвеној стварности, *Правила о организацији и пословању Етнографског института* одређују следеће задатке и циљеве рада:

„1. Етнолошко, антропогеографско и економско-социолошко проучавање народног живота и обичаја, народног стваралаштва, насеља и порекла становништва у прошлости и садашњости. Нарочита се пажња обраћа проучавањима утицаја убрзане индустријализације и урбанизације који мењају навике у погледу наших људи, као и проучавање утицаја које људи са своје стране тим својим навикама и схватањима врше на процесе индустријализације, урбанизације и уопште на мењање друштвеног лика наше земље;

2. Проучавање назадних навика и обичаја у народном животу који успоравају његов развој и настојање да се те навике и штетни остаци прошлости што пре искорене;“ (Дробњаковић 1958, 2).

Примећује се да задаци постављени у тачки 1. имају измењен редослед у односу на оне првобитно постављене – најпре се наводи *етнолошко*, па затим *антропогеографско* проучавање – што указује да се примат даје темама из уже схваћене етнологије. Такође, задаци су проширени и на социо-економске проблеме. Тачка 2. указује да се етнологији дају друштвено ангажовани задаци у складу са духом времена, којима се одбацује концепт позитивног вредновања традиције и наслеђа („штетни остаци прошлости“).³⁴ Друштвени ангажман и примењивост етнологије као циљеви који се тада постављају, подразумевају истраживање процеса промена, пре свега оних које су инициране развојем социјалистичког друштва (в. Дробњаковић 1958, 3).

Померање истраживачког фокуса сарадника Института, које је наступило током шездесетих година 20. века могло би да се означи као *реетнолошизација*, односно све веће напуштање антропогеографског усмерења у раду Института и чешће окретање „изворним“ етнолошким проблемима у истраживању. Чини се да у овом периоду јача самосвест етнолога, да се бар донекле повећавају људски ресурси (поготово се повећава број сарадника који су дипломирани етнологзи) и да нараста схватање *дакултура*, *анеиоулација* и *иенакретања* и однос *сагеографском* средином, представља централну тему етнолошких истраживања.³⁵ Током тих година, у раду Института губи се и интердисциплинарност каква се

³⁴ Чини се да овај декларативни исказ ипак није оставио стварног трага у раду Института. Штавише, већина сарадника – етнолога задржала је афинитет и позитиван однос према истраживачким темама попут обичаја, традиције или народне религије, иако су те теме тада још увек биле потиснуте у други план (Дрђача Инт. 2006).

³⁵ За мало другачију периодизацију фаза рада Института в. Lukić Krstanović 2012.

могла препознати у првој послератној деценији. То је процес који се одвија постепено, стога се у научним стратегијама Института паралелно може пратити амбивалентан ток – како губљење, тако и одржавање антропогеографске парадигме, бар до краја седамдесетих година. Као знак процеса губљења примећује се, рецимо, да је већ 1959, за разлику од претходног периода, само трећина теренских истраживања дефинисана као антропогеографска (Годишњак САН 1959, 212). Каснијих година, антропогеографија се јавља све ређе као истраживачки задатак (и тада везано за спољне сараднике, попут проф. Лутовца, а у Институту углавном за рад др Миљане Радовановић и др Видосаве Николић Стојанчевић), а потпуно се губи из назива пројеката, као и декларисаних примарних циљева Института. У годишњим извештајима, кад је реч о теренском раду, као и терминологији која се користи у објављеним радовима, наглашава се најчешће управо да се ради о етнолошким истраживањима.³⁶ У Статуту Етнографског института САНУ из 1966. године још је видљивије да се антропогеографија губи као један од примарних задатака у раду – она се уопште не спомиње међу наведеним задацима. Како се наводи „Задаци Института јесу да путем научних метода и поступака ради на проучавању, истраживању и решавању свих питања у области етнографије, етнологије, фолклора и сродних дисциплина (...)“ (Годишњак САНУ 1966, 356).³⁷ Наведена је поново и потреба за актуелношћу проблема и друштвеном примењивошћу резултата (Годишњак САНУ 1966, 356). Институтски пројекти се у то време уговарају са Републичким фондом за научни рад СР Србије у оквиру петогодишњих планова. У првој половини 60-их то су: 1. Планска колективна етнолошка проучавања развоја и карактера нашег народног живота, 2. Проучавања етнолошких промена и народног стваралаштва под условима социјалистичког преокрета, и 3. Миграције у Југославији од 1918. (мада се у пракси ова истраживања односе на територију Србије после II светског рата) (Годишњак САНУ 1963, 323–324). У складу са истраживањима промена условљених социјалистичком изградњом земље, значајно место добијају теме попут опсежних истраживања подручја која су угрожена рецимо, изградњом ХЕ Ђердап, затим, прилагођавања радника раду у руднику Колубара, с обзиром на њихово порекло и етничку припадност, као и теме депопулације сеоских подручја, због пада наталитета и миграција село–град, а затим и одласка на рад у иностранство, истраживања приградских насеља попут Младеновца с обзиром на дневне миграције или развој нових насеља под утицајем индустријализације, на примеру околине Титовог Ужица. Поред тога, и

³⁶ Ова тенденција се уочава, рецимо, на примеру наслова научних радова у *Гласнику*. Током 22 године, термин антропогеографија се користи само три пута (*Гласник* 1958, 1972 и 1976).

³⁷ Било би свакако занимљиво истражити и термилошки паралелизам етнографија – етнологија који се овде уочава, али то није предмет овог рада.

даље се обрађује збирка народних песама прикупљена у годинама после II светског рата (Годишњак САНУ 1963, 323–324).³⁸

Од 1966. године, овим темама се додаје и истраживање културе „етнички других“ (тадашњим термином – *народности*) у Србији, најпре Русина, Словака и Украјинаца у Војводини, а затим и припадника српске мањине у Румунији (Урошевић 1972, 11). Међутим, утицаји антропогеографске, цвијићевске традиције ипак су видљиви. Израда регионалних монографија и „попуњавање белина“ још увек су присутне као истраживачки задаци. Регионалне студије заступљене су далеко више него студије појединих насеља,³⁹ а у уводном поглављу монографија обавезно је присуство географских параметара истраживаних области. Такође, шездесетих година су истраживачи за рад на терену још увек модификовали Цвијићеве упитнике, сматрајући их као узор (Дрљача, Инт. 2006). Још почетком 60-их година, докторанди обавезно раде регионалне студије (антропогеографско-етнографске монографије појединих области) као теме доктората. Индикативно је за тему овог рада да се та пракса управо средином шездесетих година мења, а као теме за докторате сарадника Института одобравају се, рецимо, *Вук Караџић као етнолош и фолклориста* или *Коло у Јужних Словена*,⁴⁰ *Етноаркови и њихов значај* (Дрљача, Инт. 2006).⁴¹

Седамдесетих година у основи се у Институту настављају истраживања претходно започетих тема и проблема. Рад сарадника се и даље групише око пројеката сталног праћења промена у народној култури, испитивања насеља угрожених великим јавним радовима, али такође и етнолошких монографских проучавања појединих области, као и културе *народности*.⁴² Интересантан истраживачки подухват у периоду 1971–1975. представља систематско праћење промена у сеоској култури уже Србије на двадесет шест пунктова (сеоских насеља одабраних по одређеном систему) по разрађеним упитницима за домаћинства и сеоска насеља (Годишњак САНУ

³⁸ Треба имати у виду и да су временом у Београду/Србији оснивани још неки институти с којима је Етнографски институт морао да разграничи сфере интересовања и истраживања, посебно имајући у виду конкурсисање за средства код истих финансијера, на пример Институт друштвених наука и Балканолошки институт САНУ (Дрљача, Инт. 2006).

³⁹ Студије појединих насеља су иначе у српској етнологији релативно ретке, што може бити последица управо утицаја антропогеографске школе.

⁴⁰ Ове дисертације касније су публиковане (Младеновић 1973; Радовановић 1973).

⁴¹ У то време, теме за докторате млађих сарадника такође су одређиване од стране научног руководства института. Израда докторских дисертација у форми регионалне монографије дала је и неке запажене резултате, попут Антонијевић 1971, Николић–Стојанчевић 1974, али се такође показивала и као веома захтеван задатак за појединачног истраживача, посебно на почетку каријере. То је био један од разлога за увођење промене (Дрљача, Инт.).

⁴² У овом периоду у фокусу истраживања су Роми (Годишњак САНУ 1971, 562–563).

1971, 555–563; Радовановић 1977, 249–251).⁴³ У периоду 1976–1980, уместо сеоских примат задобијају истраживања приградских средина, са фокусом на утицај индустријализације на свакодневни живот становника. Током 1976–1977, Институт је био носилац посебно конципираног пројекта истраживања колонистичког села Бачко Добро Поље у Војводини и израде комплексне монографије (Радовановић 1977, 251).⁴⁴

Резултати свих ових истраживања објављивани су првенствено у тематским зборницима Института (в. Јанковић et al. 2002–2003). Институт је уз то наставио да публикује и едицију посебних монографских издања. Симптоматично је за ову анализу да од дванаест таквих публикација, објављених у периоду 1958–1980, само два могу посредно да се доведу у везу са антропогеографским истраживањима цвијићевског типа, а остала се већином баве традицијском културом и фолкорном тематиком.⁴⁵ У оквиру монографија објављених у СЕЗБ-у, такође се примећује да су сарадници Института значајно више допринели Другом и Четвртом одељењу (*Животи и обичаји народни*, као и *Расправе и траја*), него Првом (*Насеља и порекло становништва*).⁴⁶ Штавише, и оно што је ту објављено представља резултате старих, већ много раније обављених антропогеографских истраживања (упор. Николић-Стојанчевић 1975).

На основу објављиваних резултата, примећује се да се до краја 70-их година 20. века антропогеографија у оквиру институтских пројеката постепено маргинализује. Термин се још увек повремено, али све ређе користи. „Правих“ систематских антропогеографских истраживања има врло мало, а међу сарадницима у Институту једино је Миљана Радовановић по образовању антропогеограф.⁴⁷ Цвијићевски засновани

⁴³ Иако је методолошки другачије засновано, ово истраживање показује неке утицаје цвијићевског начина рада. Пунктови су прекривали целу територију уже Србије, а резултати истраживања су систематски обрађивани и компарирани. Свакако занимљиви, ови резултати су ипак далеко од нивоа „цвијићевске синтезе“ каква се рецимо налази у *Балканском полуострву* (в. Зборник 1980).

⁴⁴ Аутор идејног пројекта био је академик Обрен Благојевић, а из Института су на пројекту радиле др Миљана Радовановић и др Десанка Николић (Благојевић 1979).

⁴⁵ Међу публикованим монографијама издваја се резултат претходно поменутог истраживања, *Бачко Добро Поље: ђорџијаци у равници*, комплексна (интердисциплинарна) монографија, која такође не следи антропогеографски модел, већ је ближа поменутом моделу истраживања Призрена – више аутора различитих струка, једно насеље, ауторски и проблемски приступ – а иновацију представља паралелно истраживање места порекла и места досељавања миграната – колониста из Црне Горе у Војводину (Благојевић ур. 1979). Значајно је такође и да су, као том 15, објављени резултати симпозијума *Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури* (Васовић 1974).

⁴⁶ В. Челиковић 2011.

⁴⁷ М. Радовановић радила је у Етнографском институту од 1962 до пензионисања 1987 (Влаховић 1997, 62). Ипак, антропогеограф још увек има међу спољним сарадницима, а захваљујући својеврсној „кризи кадрова“, све до пред крај седамдесетих година прошлог века, и међу руководиоцима установе.

пројекти требало би да се систематски и комплексно баве односом човек–природа, имајући у виду историјске и културне условљености процеса које посматрају. Сам однос човек–природа, односно претпоставке тог односа, у модерно време се, међутим, мењају. Некадашња „права“, комплексна антропогеографска монографска истраживања произашла из Цвијићеве школе најчешће се сада у оквиру институтских монографија супституишу уводним поглављима са географским и демографским карактеристикама посматраних региона или насеља. „Покривање белина“ на географској мапи (Србије) што је један од циљева који се провлаче кроз извештаје о научном раду Института, изводи се тако да истраживања најчешће нису синхрона већ сукцесивна, тако да се поставља питање упоредивости података и могућности синтезе, с обзиром на интензитет и динамику промена у тзв. народној култури у 20. веку. Дакле, истраживања која би представљала директан изданак цвијићевског метода полако губе на значају, између осталог и зато што начин на који су конципирана на прелазу 19 у 20. век није примерен захтевима савремености.⁴⁸ Други тип монографских истраживања који је инаугурисан у Етнографском институту јесу она која се баве истраживањем промена народне културе. Својеврсни парадокс је у томе да се та истраживања доживљавају као нешто потпуно ново, а не уочава се да управо она успостављају суштинску везу са Цвијићевском парадигмом. Јер, управо се истраживање културних *йромена* суштински може везати за рад Јована Цвијића, који се бавио процесима, променама, кретањима, „прожимањима“, „стапањима“, односно, савременим речником изражено – миграцијама, адаптацијом и акултурацијом, проблемима који су у целом овом периоду били најзаступљенији у раду Етнографског института САНУ.⁴⁹

Ако се поново окренемо праћењу односа Јована Цвијића и научних политика Етнографског института САНУ на симболичком нивоу, уочавамо да су у периоду 1958–1980. обележене две велике научникове годишњице. Најпре је то била стогодишњица научноковог рођења 1965. године. За прославу је био задужен Републички одбор, а она је обележена свечаношћу у САНУ и родној Лозници, као и великим научним скупом у Ковиљачи у октобру те године. Забележено је и да је прослава

⁴⁸ Занимљиво је паралелно посматрати и шта се са антропогеографијом дешавало у крилу њене матичне науке – географије. Како наводи Грчић, после Другог светског рата дошло је до специјализације и диференцијације антропогеографије, тако да се постепено из вида губила целина истраживаног предмета, а „од дрвећа се није видела шума“. На Географском факултету, уместо до тада јединствене антропогеографије, већ од средине шездесетих година се предаје географија становништва, из које се даље издвајају посебни предмети – демографија, географија насеља (посебно рурална, посебно урбана), економска, политичка и социјална, затим географија религија, култура и цивилизација... Оне се касније обједињавају у научну област друштвена географија, али без јасног обједињавајућег теоријског приступа (в. Грчић 2015).

⁴⁹ О истраживању миграција и научним политикама ЕИ САНУ в. Лукић Крстановић 2014.

„манифестована у разним облицима у целој СФР Југославији“ (Лутовац 1968а). Етнографски институт био је један од суорганизатора ове прославе, и седам његових сталних и спољних сарадника је учествовало у раду симпозијума, али је занимљиво да се у записницима самог Института у јубиларној години прослава уопште не спомиње (Архив ЕИ САНУ 1965). Година 1977. представља други велики јубилеј – 50 година од Цвијићеве смрти. Како се каже у уредничком уводу *Гласника*, ова година се у Институту „узбудљиво доживљава“ због „веома ретке историјске коинциденције“, односно вишеструких јубилеја, уз Цвијићеву годишњицу, ту су и 40 година револуционалног рада Јосипа Броза Тита, 30 годишњица оснивања Етнографског института, и 20 година од смрти Војислава Радовановића (*Гласник* 1977, 9). На великом интердисциплинарном скупу у САНУ, посвећеном разноврсним аспектима Цвијићевог дела, учешће су узели и сарадници Института.⁵⁰ У *Гласнику* посвећеном, између осталог, овим јубилејима, иако је у уводу стављена на прво место, Цвијићева годишњица обележена је сасвим скромно, кратким прилогом релативно непознатог аутора, који је истовремено посвећен и годишњици Петра Кочића, а односи се на њихову међусобну преписку и контакте (Зорић 1977). Први, ударни текст у овом броју посвећен је законитостима развоја легенде код Јужних Словена, на примерима епских легенди о Краљевићу Марку и Јосипу Брозџу Титу (Љубинковић 1977, 11–25).

Упоредјујући две Цвијићеве годишњице и начин како су обележене у оквирима Института, приметно је да им се свакако поклањала пажња, али знатно мања него у претходном периоду институтског рада. Мање је израза некритичког дивљења, али такође нема ни аналитичких и критичких текстова из пера његових сарадника. Најиндикативније је можда то што млада генерација не испољава никакав интерес за дело и личност овог научника.⁵¹ И док још траје, позивање на Цвијића и тумачење његовог дела, оно је у етнологији, па и у Етнографском институту САНУ везано за одређени број људи. У почетку су то Радовановић, Дробњаковић, Влаховић, Филиповић (50-тих година сарадник ЕИ), а касније Миљана Радовановић, Видосава Николић-Стојанчевић, Милка Јовановић, поново Петар Влаховић (директор 1978–1982).⁵² Трајање цвијићевске

⁵⁰ Радови са ових скупова објављени су у Лутовац 1968. и Лукић ет ал. 1982.

⁵¹ Ипак, ново издање *Балканској ђолуострва* (Цвијић 1966), према сећану тадашњих студената, постаје неизоставна литература на предмету Антропоеографија до њеног укидања, и на предмету Општа етнологија (посебно одељци који се односе на метанасазичка кретања и психолошке типове, а аспекти материјалне културе и касније, после измена студијског програма 1980. године).

⁵² Како су се са сменом генерација смењивали ауторитети у етнологији, тако се Цвијић још увек појављивао у референтним биографијама као претходник, „учитељ“ новоформираних ауторитета. То потврђују текстови о научном раду Миленка Филиповића (Влаховић 1967–1969, 163), Боривоја Дробњаковића (Јовановић 1976), Војислава Радовановића (Васовић 1977, 27). Код неких аутора ова врста реторике којом се Цвијићев ауторитет симболички преносио на ученике трајала је и дуже,

парадигме у ЕИ САНУ све до осамдесетих година може се пратити управо у овом кругу аутора. Ако погледамо радове посвећене Цвијићу у Гласнику ЕИ САНУ, као још један симболички израз његовог статуса, наћи ћемо у периоду 1958–1980 само пет таквих радова. Два се баве његовом кореспонденцијом (Злоковић 1970–71; Зорић 1977), један је приказ Цвијићеве *Ойшће антропологографије* (Церовић 1970–1971), док преостала два могу бити посебно интересантна за проблем о којем овде говоримо, јер управо покушавају да осавремене Цвијићев рад и повежу га са савременим научним токовима (Николић Стојанчевић 1978; Јовановић 1978).⁵³ Међутим, такви покушаји као да су били недовољни и можда већ закасни. Генерација која је дошла после Цвијићевих непосредних ученика, рођена 20-их и 30-их година прошлог века, која се школовала у годинама иза II светског рата, реетнологизовала је етнологију, враћајући је темама и проблемима у чијој основи је био појам културе. Та генерација је тежила модернизацији својих приступа. То се види како у њиховим радовима, тако и у неким активностима, као што је организација конференција о истраживачкој методологији,⁵⁴ сарадња са другим научним областима, честе расправе о методологији у оквиру институтских форума, о чему сведоче архивски записи. То је, међутим, дало само делимичне резултате. Свакако, оцена доприноса сваког појединог научника и његових резултата захтевала би појединачна разматрања. У целини гледано овој генерацији недостајала је једна утемељена савремена теорија културе, која би омогућила да њихови радови, настали вредним истраживачким радом, рецимо о културним променама, добију шире и релевантније значење.⁵⁵ Та генерација је спонтано почела да напушта Цвијићева методолошка упутства, јер она нису више могла да се примењују по инерцији на неке нове феномене којима су се они окретали. Цвијићево име је, међутим, и даље коришћено као етикета, „гаранција квалитета“, а да се он при томе у очима млађе (после рата рођене) генерације управо претварао у симбол непотребног традиционализма, нагомилавања етнографске грађе и недостатка теоријско-методолошког оквира истраживања. Нове генерације, рођене

нпр. „За Дробњаковића, будућег научног радника, од великог значаја била је близина, наклоност и поверење Јована Цвијића, под чијим утицајем се формирао у доброг истраживача области у Србији.“ (Јовановић 1997, 28).

⁵³ У овом контексту треба свакако поменути рад Десанке Николић на пољу истраживања етничких стереотипа и менталитета, инспирисан Цвијићем, али теоријски утемељен на радовима америчке антропологије.

⁵⁴ В. нпр. Васовић 1974, Недељковић 1974.

⁵⁵ О томе да су неке оновремене *фигуре моћи* имале према савременим антрополошким теоријама одбојан став, в. нпр. Недељковић 1974. У раду се пледира за одбијање као туђих, нама неодговарајућих, теорија „са запада“, рецимо, француског структурализма, али и неких теорија совјетске етнографије.

после II светског рата, с друге стране, нису биле заинтересоване за истраживања руралне културе, па је већином нису ни дубље познавале. Ни једни ни други нису били спремни на ново читање Цвијићевог дела и препознавање овог научника као једног од утемељивача „домаће“ научне традиције. Када је генерација рођена 50-их година 20. века „открила“ структуралну анализу, као и тада актуелне друге приступе у Француској, Британији и САД, отворио се генерацијски јаз који је касније дуго превазилажен. Негде у овом процесу изгубила се и свест о значају Јована Цвијића и његовог дела као једног легитимног аспекта интелектуалног наслеђа српске етнологије. Антропогеографија, као и сам Јован Цвијић и његов рад, од осамдесетих година 20. века у српској етнологији постају архаизам и анахронизам.⁵⁶

Епилог (1980–1990) и закључак

Упадљив процес у етнологији отпочиње од средине 80-их година, који се често означава као процес *антропополизиције*.⁵⁷ Он се може разумети као теоријско-методолошко и проблемско саобраћавање етнологије у Србији тадашњим трендовима културне и социјалне антропологије. Ту стратегију је донела и спроводила нова генерација сарадника Института, школована 70-их и 80-их година на Одељењу за етнологију Филозофског факултета у Београду, која је у раду претходне генерације запажала недостатак шире теоријске утемељености и која је настојала да то надокнади окретањем парадигмама француског структурализма, као и британске и америчке социјалне односно културне антропологије. Та велика промена теоријског усмерења оставила је траг све до данас. Видљиви знаци промена у односу на дотадашњу научноистраживачку праксу Института су нестајање антропогеографије из истраживачких пракси, увођење урбане антропологије (потпројекат: *Етнолошко истраживање у урбаним срединама*), отпочињање проучавања симболичке и комуникацијске функције културе.

На манифестном нивоу називи пројеката и истраживачких задатака формулисани су често још увек тако да указују на континуитет претходно успостављене „етнолошке традиције“. Тако се пројектни

⁵⁶ Извесна иронија, а свакако нелинеарност научних токова, може се видети у томе да је један од најзначајнијих теоријских утемељења нове генерације нађен у новом читању Ван Генеповог дела *Обреди прелаза*, чије прво издање пада у 1909. годину, дакле у време у коме је Јован Цвијић са мрежом сарадника вредно радио на првој едицији СЕЗБ-а. Те године је, рецимо, у Првом одељењу објављена *Херцеговина*, Јефте Дедијера (1909).

⁵⁷ Један „инсајдерски“ поглед на ту ситуацију и одређење *антропополизиције* *етнологије* налази се у: Иван Ковачевић 2006, посебно 47–61 и 75–93.

циклуси осамдесетих година зову *Еџничке и еџнолошке одлике сџановниџтва Србије* и *Еџнолошко иџрочавање исеџениџтва из Србије* (Архив ЕИ САНУ 1981). Називи често задржавају устаљену, у извесном смислу конформистичку спољну форму, намерно широку и недовољно прецизну, док се у њиховом оквиру појављују нове теме, нови теоријско-методолошки приступи и нов начин истраживања савремених културних феномена. У тим новим интерпретацијама Јован Цвијић се више не препознаје као родоначелник етнологије (сада и антропологије), и постаје потпуно маргинализован. У складу с тим, примећује се да у периоду који је у питању, у Гласнику ЕИ САНУ нема ниједног текста који би био посвећен овом научнику, или антропогеографским истраживањима. Маргинализује се и едиција СЕЗб, у којој, у овој декади, излазе свега два тома, у оквиру трећег одељења (в. Челиковић 2011, 794).⁵⁸

Нови кључ тумачења Цвијићевог дела током осамдесетих година прошлог века доноси његову реактуелизацију у тадашњем друштвеном окружењу у сасвим другом контексту. Са почетком шире друштвене кризе током овог периода, тежиште рада једног броја интелектуалаца и научника проналази се у редефинисању српског националног идентитета. То постаје нова идеолошка парадигма у јавним дискурсима, у којима место налазе и Цвијићеви *џсихички џиџови*. За један број научника типологизација психичких особина „народа“ не само у делу Цвијића него и Владимира Дворниковића, постаје важан извор за тумачење националних идентитета. Самим тим, Цвијић је постао заштитни знак оних етнологских кругова који су се залагали за „рехабилитацију“ и очување српског идентитета.⁵⁹

Поменимо на крају и да од 1987. године САНУ у сарадњи са Књижевним новинама и Заводом за уџбенике и наставна средства почиње да издаје Цвијићева *Сабрана дела*, која ће до 1997. изаћи у 14 томова. У уређивачком одбору је и један етнолог – проф. Петар Влаховић, а на његовом челу је проф. Милорад Васовић – обојица су својевремено били директори Етнографског института. И за овај подухват непосредан повод је јубилеј – шездесет година од смрти великог научника (Предговор 1987/1, 7).

⁵⁸ У том периоду, међутим, Институт публикује последњу „класичну“ антропогеографску монографију, посвећену Рашкој (Петровић 1984). Ради се, ипак, о постхумном издању рукописа насталог двадесетих година прошлог века, а не о новим истраживањима (Петровић 1984, 9).

⁵⁹ В. нпр. Џацић (1988); Јовановић ед. (1991; 1992). Џацићев текст се одликује занимљивим полемичким тоновима.

Цвијићева антропогеографија првих деценија рада Етнографског института сматрана је као погодно методолошко оруђе за рад, све док се није изгубила у налету нових трендова. Од осамдесетих година двадесетог века Цвијићева антропогеографија се никако није уклапала у нове структуралистичке и функционалистичке тенденције. Можда је било лакше одстранити Цвијића, заједно са антропогеографском школом, из историје српске етнологије, него их критички анализирати. У етнолошким круговима Цвијић је осамдесетих година постао етикета традиционалистичке школе, те је умногоме изашао из видокруга нових генерација, па, самим тим, постепено и пројеката и институтских истраживачких стратегија. Он је био искључен из „Пантеона предака“, да би пре неколико година био и оштро критикован (в. Прелић 2014). Оно за шта се залажемо јесте критика која ће Цвијића сагледати најпре као научника и човека у контексту времена у коме је живео, па затим и као „нашег савременика“, чије радове је могуће ишчитавати у новом кључу, не бежећи од слојевитости, комплексности, па и контрадикција у анализи.

У „постцвијићевском периоду“ запажа се да се интерпретације или политике интерпретација Цвијићеве улоге у историји српске етнологије одвијају у оквиру јубилеја. Дакле, не постоји континуирани и систематски рад на проучавању Цвијићевог научног дела, већ се подсећање на њега везује за пригодне годишњице. У свом најновијем „јубиларном издању“ поводом 150 година рођења, Цвијић и његово дело успостављају нова читања и читавања са приличном интерпретативном продукцијом (пored научног скупа у Етнографском музеју, посвећеног Јовану Цвијићу и српској етнологији и антропологији, у октобру 2015. одржан је и велики интердисциплинарни међународни скуп у Српској академији наука и уметности). Ускоро ћемо моћи да сагледамо да ли то представља реактуелизацију и нова критичка читања, или само пригодно јубиларно подсећање и сагледавање Цвијићеве историјске улоге у етнологији и другим наукама.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

Архив ЕИ САНУ. 1947–1990.

Гласник Етнографског института САНУ. 1952–1990.

Годишњак САН(У). 1945–1973. Београд: Српска академија наука (и уметности).

Статут Етнографског института САНУ. 1966. У *Годишњак САНУ*. Београд: Српска академија наука и уметности.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић, Драгослав et al. 1969. Дијалог са проф. Душаном Недељковићем о његовом досадашњем раду на пољу етнолошких наука и фолклористике. *Народно стваралаштво* 29–32: 389–434.

Антонијевић, Драгослав 1971. *Алексиначко Поморавље*, Српски етнографски зборник 83, Живот и обичаји народни 35, Београд: Одељење друштвених наука, САНУ.

Благојевић, Обрен, ур. 1979. *Бачко Добро Поље. Горшњаци у равници*. Посебна издања 18. Београд: Етнографски институт САНУ.

Van Gennep, Arnold. 1909. Les rites de passage. Paris: Émile Nourry.

Васовић, Милорад. 1968. Цвијићев рад на антропогеографији југословенских и балканских земаља с посебном освртом на његов општедруштвени значај. У *Цвијићев зборник*. У *сјомен 100-годишњице његовог рођења*, ур. Милисав Лутовац, 17–25. Београд: САНУ. Одељење природно-математичких наука.

Васовић, Милорад. 1977. Војислав Радовановић – научник, учитељ и организатор научноистраживачког рада. *Гласник Етнографског института САНУ* 26: 27–33.

Васовић, Милорад. 1994. *Јован Цвијић: Научник – јавни радник – државник*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Влаховић Бреда. 1997. Истраживачи и службеници (1947–1997). У *Сјоменица Етнографског института САНУ 1947–1997* ур. Никола Пантелић, 56–65. Београд: Етнографски институт САНУ.

- Влаховић Петар Ш. 1955–1957. Јован Цвијић као оснивач наше науке о народу. *Гласник Етнографској институти САН* 4–6: 241–248.
- Влаховић, Петар. 1967–1969. Општи осврт на живот и рад Миленка Филиповића. *Гласник Етнографској институти САНУ* 16–18: 159–164.
- Влаховић, Петар. 1982. Уз 35. годишњицу рада Етнографског института САНУ. *Гласник Етнографској институти САНУ* 31: 9–17.
- Грчић, Мирко. 2015. Цвијићева антропогеографска школа. У *Јован Цвијић. Живот, дело, време*. Прир. Видојко Јовић, Александар Костић, 177–182. Београд: САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Дедијер, Јефто. 1909. *Херцеговина. Антропогеографска студија*. У Српски етнографски зборник 12. Прво одељење. Насеља и порекло становништва 6, 1–448. Београд: Српска краљевска академија.
- Đimić, Ljubodrag. 1988. *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952*. Rad: Beograd.
- Дрљача, Душан. 1963. Етнолошки поглед на пољска и југословенска испитивања послератних миграција, *Етнолошки преглед* 5: 11–19.
- Дрљача, Душан. Интервју са Младеном Прелић, вођен у мају 2006 (тема *Етнолозија у Србији после II светској рату из личној ујла*).
- Дробњаковић, Боривоје. 1948. Српска етнографија од Вука Караџића до данас. *Музеји* 1: 27–39.
- Дробњаковић, Боривоје. 1957. Јован Цвијић и његов значај за етнолошку науку. У: *У стомен тридесетогодишњице смрти Јована Цвијића* (16. I 1957). Посебна издања. Српска академија наука, 276. Споменица, 12. Географски институт, 13, стр. 35–41. Београд: Научно дело (САН).
- Дробњаковић, Боривоје. 1958. На почетку друге деценије рада Етнографског института, *Гласник Етнографској институти САНУ* 7: 1–3.
- Ердељановић, Јован. 1902. *Доње Драгачево. Антропогеографска проучавања*. У Насеља српских земаља. Расправе и грађа 1. Ур. Јован Цвијић. Српски етнографски зборник 4. Београд: СКА
- Ердељановић, Јован. 1927. Јован Цвијић и наша наука о народу. У *Цвијићева књија*, XV–XXXV. Београд: СКЗ.
- [Зборник]. 1980. Зборник радова Етнографског института САНУ 10. Београд: Етнографски институт САНУ
- Зечевић, Даринка. 1952. Летопис Етнографског института САН (1947–1950), *Гласник Етнографској институти САН* 1 (1–2): 577–580.
- Зечевић, Даринка. 1955–1957. Летопис Етнографског института САН (1951–1955), *Гласник Етнографској институти САН* 4–6: 381–387.

- Злоковић, Максим. 1970–1971. Једно писмо Јована Цвијића дру Лазу Томановићу. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 19–20: 177.
- Зорић Михаило. 1977. Кочић и Цвијић, преписка и нека поређења. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 26: 191–197.
- Јанковић, Александар et al. 2002–2003. Библиографија издања Етнографског института САНУ 1947–2003. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 50–51: 171–237.
- Јовановић, Бојан ур. 1991. *Етнопсихологија данас*. Библиотека Трећи миленијум. Београд : Дом културе „Студентски град“.
- Јовановић, Бојан ур. 1992. *Карактерологија Срба*. Београд : Научна књига.
- Јовановић, Милка. 1976. Професор др Боривоје Дробњаковић – поводом петнаестогодишњице смрти. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 25: 217–224.
- Јовановић Милка. 1978. Цвијић о ношњи као етничкој одредници. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 27: 57–62
- Јовановић Милка. 1997. Проф. Др Боривоје М. Дробњаковић. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 46: 27–33.
- Ковачевић, Иван. 2006. *Традиција модерној*. Београд: Српски генеалогички центар.
- Лукић, Радомир et al, ур. 1982. *Научно дело Јована Цвијића поводом његовоједесетогодишњице његове смрти*. Научни скупови 11. Председништво 2. Београд : САНУ.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2012. Ethnology of Socialism: New and Old Paradigms of Institute of Ethnography SASA. *Ethnologija Slovaca et Slavica* 35: 7–20.
- Лукић Крстановић, Мирослава. 2014. Истраживања миграција: етнологија и политика Етнографског института САНУ 1947–2014. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 62(2): 15–33.
- Лутовац, Милисав. 1968. Јован Цвијић – научни истраживач и учитељ научног рада. У: *Цвијићев зборник. У спомен 100-годишњице његовој рођења*, ур. Милисав Лутовац, 1–7. Београд: САНУ. Одељење природно–математичких наука.
- Лутовац, Милисав, ур. 1968а. *Цвијићев зборник у спомен 100-годишњице његовој рођења*. Београд: САНУ : Одељење природно–математичких наука.
- Љубинковић, Ненад. 1977. Прилог проучавању законитости развоја легенде у Јужних Словена – од епске легенде о Краљевићу Марку до епске легенде о Титу. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 26: 11–26.

- Милић, Војин. 1956. Социолошка концепција Јована Цвијића I–III. *Књижевност* 9–12: 161–179; 313–335; 457–468.
- Милорадовић, Горан. 2012. *Лейоша под надзором : совјетски културни ушлицаји у Југославији : 1945–1955*. Београд: Институт за савремену историју.
- Младеновић, Оливера. 1973. *Коло у Јужних Словена*, Посебна издања 14. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Naumović, Slobodan, ed. 2008. Part Three: Serbia. In: *Studying People in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South East Europe*. Eds. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev and Slobodan Naumović. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Vol. 17, 209–379. Berlin: LIT Verlag.
- Недељковић, Душан. 1968. Основни методолошки преокрет у Цвијићевом научном раду. У: *Цвијићев зборник. У спомен 100-годишнице његовог рођења*, ур. Милисав Лутовац: 9–15. Београд: САНУ. Одељење природно–математичких наука.
- Недељковић, Душан. 1974. Проблеми основа и система методологије етнологских наука и монографија. *Симпозијум о методологији етнологских наука*. Научни скупови 11. Одељење друштвених наука, 1–11. Београд: САНУ.
- Недељковић, Душан (ур). 1974а. *Симпозијум о методологији етнологских наука*. Научни скупови 11. Одељење друштвених наука. Београд: САНУ.
- Николић-Стојанчевић, Видосава. 1974. *Врањско ђоморавље. Етнологска истраживања*, Српски етнографски зборник 86, Живот и обичаји народни 36, Београд : САНУ.
- Николић-Стојанчевић, Видосава. 1975. *Рађевина и Јагар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника*. Српски етнографски зборник 88. Насеља и порекло становништва 41. Београд : Одељење друштвених наука, САНУ.
- Николић-Стојанчевић, Видосава. 1978. Проблемо промена и преображаја у Цвијићевим проучавањима Балканског полуострва. *Гласник Етнографског института САНУ* 27: 39–55.
- Петровић, Петар Ж. 1984. *Рашка. Антрополошка проучавања I*. Посебна издања 26. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Поповић, Иван Б. 2008. Допринос потпунијем сазнању библиографије академика др Милисав В. Лутовца: Поводом двадесетогодишнице смрти. *Глобус* 33: 1–14
- Прелић, Младена. 2008. Првих шездесет година рада Етнографског института САНУ (1947–2007). Осврт на пређени пут. У *Слика културе некад и сад*. 3. Дивац (ур). Зборник 24. Београд: Етнографски институт САНУ.

- Prelić, Mladena. 2008a. Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost Subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to Ethnic Identity, in: *Studying People in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South East Europe*, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Vol. 17. Eds. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev i Slobodan Naumović, 261–284. Berlin: LIT Verlag.
- Прелић, Младена. 2014. Јован Цвијић и прве деценије формирања и институционализовања етнологије као науке у Србији, *Гласник Етнографској институцији САНУ* 62 (2) : 83–96.
- Радовановић, Војислав С. 1927. *Јован Цвијић и српска антропогеографска школа*. Београд: Јединство.
- Радовановић, Војислав С. 1929. *Национални завеш Јована Цвијића*. Београд: Библиотека Живот и рад.
- Радовановић, Војислав. 1952. Етнографски институт САН и његов Гласник, *Гласник Етнографској институцији САН* 1 (1–2): XIII–XV.
- Радовановић, др Војислав С. 1952а. Поводом једног новог прилога питању о променама и развиту географске средине. *Гласник Етнографског института САН* 1(1–2): 297–341.
- Радовановић, Војислав С. 1953–54. Јован Цвијић – из перспективе савремене научне мисли један поглед на живот и научно дело великог српског научника, с нарочитим обзиром на антропогеографију и етнографију, на дан двадесетпетогодишњице његове смрти (16.1.1927– 16.1.1952). *Гласник Етнографској институцији САН* 2–3: 1–66.
- Радовановић, Војислав. 1955–1957. Онеким Цвијићевим антропогеографским и етнологским основама утканим у једну новију историјско књижевну студију о једном знаменитом српском писцу. *Гласник Етнографској институцији САН* 4–6: 311–320.
- Радовановић, Војислав С. 1957. Цвијићева антропогеографска испитивања. У: *У спомен тридесетогодишњице смрти Јована Цвијића (16. I 1957)*. Посебна издања. Српска академија наука 276. Споменица 12. Географски институт 13. Београд: Научно дело (САН).
- Радовановић, Војислав С. 1958. *Јован Цвијић*. Београд: Нолит.
- Радовановић, Миљана. 1973. *Вук Караџић као етнолог и фолклориста*. Српски етнографски зборник 85, Расправе и грађа, 8. Београд: Одељење друштвених наука САНУ.
- Радовановић, Миљана. 1977. Поводом тридесетогодишњице рада Етнографског института САНУ. *Гласник Етнографској институцији САНУ* 26: 249–254.

- Радовановић, Светлана. 2002. Антропоеограф Атанасије Урошевић. *Башићина* 14: 97–108.
- Rihtman Auguštín, Dunja i Aleksandra Muraj. 1998. Prvih pedeset godina etnološke misli u Institutu, *Narodna umjetnost*, 35(2): 103–124.
- Сион, Жил. 1921. Нова област у антропоеографији. *Гласник Географскої друштва* 6: 275–287.
- Slavec Gradišnik, Ingrid. 2008. Institucije in produkcija etnološkega znanja. У: *Слике културе некад и сад*, ур. Зорица Дивац, 65–79. Зборник 24. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Spasovski, Milena i Danica Šantić. 2013. Razvoj geografije stanovništva od antropogeografskog do prostorno-analitičkog pristupa, *Stanovništvo* 51(2): 1–22.
- [Споменица]. 1957. *У сїомен шридесетїогодишњице смрти Јована Цвијића* (16. I 1957). Посебна издања. Српска академија наука, 276. Споменица, 12. Географски институт, 13. Београд: Научно дело (САН)
- Станковић, Стеван, М. 2015. Војислав С. Радовановић о Јовану Цвијићу. *Демографија* 12: 15–36.
- Трговчевић, Љубинка. 1986. *Научници Србије и стварање југословенске државе*. Београд: Народна књига - СКЗ.
- Трговчевић, Љубинка. 1995. Политички погледи Јована Цвијића. *Флоїсїон* 2: 71–94.
- Урошевић, Атанасије. 1972. Развој и рад Етнографског института (1947–1972). *Гласник Етнографскої инстїишутїа САНУ* 21: 6–8.
- Филиповић, Миленко. 1968. Јован Цвијић и српска етнологија. У: *Цвијићев зборник. У сїомен 100-їогодишњице њеїової рођења*, ур. Милисав Лутовац: 27–42. Београд: САНУ. Одељење природно–математичких наука.
- Церовић, Емилија. 1970–1971. Др Јован Цвијић, Општа географија. Антропоеографија. *Гласник Етнографскої инстїишутїа САНУ* 19–20: 221.
- Цвијић Јован. 1896. *Ушусїва за проучавање села у Србији и остїалим срїским земљама*. Београд.
- Цвијић Јован. 1906. Проматрања о етнографији Македонских Словена. 2. допуњено издање. Београд: Геца Кон.
- Цвијић Јован. 1906а. *Основе за географију и геологију Македоније и Стїаре Србије : с посматрањима у Јужној Буїарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Еїиру и Северној Арбанији*. Књ. 1. Посебна издања / Српска краљевска академија 17. Природњачки и математички списи 3. Београд: СКА.

- Цвијић Јован. 1906б. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије : с њосмајрањима у Јужној Буџарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Еџиру и Северној Арбанији*. Књ. 2. Посебна издања / Српска краљевска академија 18. Природњачки и математички списи 4. Београд: СКА.
- Свијић, Јован. 1918. *La Péninsule Balkanique : géographie humaine*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Цвијић, Јован. 1922. *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије* 1. Београд.
- Цвијић Јован. 1925. Карст и човек. *Гласник Географског друштва* 11: 1–11.
- Цвијић, Јован. 1931. *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографије* 2. (Прегледао и унео исправке и допуне Јован Ердељановић). Београд: Геца Кон.
- Цвијић, Јован. 1965 [1923]. Из успомена и живота. У: Ј. Цвијић, *Аутобиографија и друштво* (прир. В. Стојанчевић), 9–57. Београд: СКЗ.
- Цвијић, Јован. 1966. *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије
- Цвијић, Јован, др. 1969. *Општа географија. Антропогеографија*. Редактор др Милован Радовановић. Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Цвијић, Јован. 1987 [1902]. Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. У: *Антропогеографски и етнографски списи*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/1. Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1987а [1922]. Метанастازичка кретања, њихови узроци и последице. У: *Антропогеографски и етнографски списи*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/1, 131–190. Београд: САНУ.
- Челиковић, Борисав Т. 2011. Библиографија Српског етнографског зборника. У: *Насеља српских земаља*. Библиотека Сведоци епохе. Едиција Корени: Српске земље, насеља, порекло становништва, обичаји, 1, 775–796. Београд: Службени гласник.
- Челиковић, Борисав Т. (прир). 2011а. *Насеља српских земаља*. Библиотека Сведоци епохе. Едиција Корени: Српске земље, насеља, порекло становништва, обичаји, 1. Београд: Службени гласник.
- Чубриловић, Васа. 1987. Живот и рад Јована Цвијића. У: Цвијић Ј. *Карси: Географска монографија*. Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва. Сабрана дела 1, 13–156. Београд: САНУ.

Џаџић, Петар. 1988. Јован Цвијић и балкански психички типови. Поговор у: *Јован Цвијић / Иво Андрић. О Балканским психичким типовима*. Библиотека Баштина 31, 191–263. Београд: Просвета.

Шобајић, Петар. 1955–1957. „Метанастазичка кретања“, „активна“ и „пасивна“ подручја миграција. *Гласник Етнографског института САНУ* 4–6: 321–323.

Jovan Cvijić and Serbian Ethnology and Anthropology

Summaries

The collection of papers presented to readers is dedicated to the 150th anniversary of the birth of Jovan Cvijić (1865–1927) and it seeks to celebrate this significant jubilee through the recapitulation and critical evaluation of the role and contribution of this scientist to the development of ethnology and anthropology in Serbia. It includes peer reviewed papers that were previously presented at the conference Jovan Cvijić and Serbian Ethnology and Anthropology, held on 10 October 2015, organized by the Ethnographic Museum in Belgrade and co-organized by the Department of Ethnology and Anthropology of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, and the Institute of Ethnography of SASA. The papers deal with the history of ethnological and anthropological ideas within a national framework, and – with special regard to the issues associated with the relationship between science and ideology and science and its social role and objectives that are usually raised when discussing Cvijić's work – with the state-of-the-art in these fields of study and the lines of its future development.

Editors

Slobodan Naumović
Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

On the Shoulders of Giants: an Essay on the Fate of the Legacy of Jovan Cvijić in the Areas of Science and Applied Science in Modern Serbian Ethnology and Anthropology

This paper discusses the applicability of the metaphor about standing on the shoulders of giants in the analysis of attitudes toward the legacy of Jovan Cvijić in the areas of science and applied science in modern Serbian ethnology and anthropology. It opens by offering a framework for the analysis of scientific heritage as a research topic in the context of the history of social sciences, to proceed to determining the main elements of the legacy of Jovan Cvijić in the areas of science and applied science. The following section discusses the contextual bases and the main arguments presented in recent critical studies, based on which their authors advocate a radical abandonment of all elements of Cvijić's legacy and offer their evaluation. In the final section, through a synthesis of elements from the presented critical studies, a model is formalized with a triple junction: *the type of science – the logic of its application – the quality of the results*. This enables the author to lay the logical foundations for an approach that could be called the *analysis of the aporias of national science* or, in an even more comprehensive variant, the *analysis of the aporias of applied science*.

Keywords: Jovan Cvijić, scientific legacy, Serbian ethnology and anthropology, aporias of national science.

Miloš Milenković

Department of Ethnology and Anthropology

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Cvijić as a Scientific and Political Role Model: Cosmopolitan Scientism

As a respected, though disputed founder of the academic field of social sciences and humanities (including ethnology) in Serbia, Jovan Cvijić left a rich legacy that is not only relevant for science but is also valuable for the policy of knowledge. When seen as a methodological and political role model, and not only as an author important in the context of the history of science, his practices, either explicit or latent, turn out to be worthy of analysis. The most important among them include cosmopolitan scientism, national humanism and epistemological collectivism. The paper considers the possibility of learning from the example of Jovan Cvijić and initiates an analysis of one of the above-mentioned practices – cosmopolitan scientism, from the presentist and futuristic perspectives. Although this would require further research and debate, it may be postulated that Cvijić used scientism as a substitute for cosmopolitanism, having in mind the highly politicized nature of those aspects of his work that fall into the realm of social studies and humanities. The chapter offers a reflection on the professional implications of following the example posed by Jovan Cvijić in the areas of science and politics and explains why they would not be acceptable for him if he were a scientist today.

Keywords: history of ethnology, social role of science, cosmopolitan scientism, interpretative sovereignty, culturally legitimate elites

The Yugoslavism of Jovan Cvijić

The geographer, anthropologist and ethnographer Jovan Cvijić noted down in October 1918 that the future state of Serbs, Croats and Slovenes should be the United States of Yugoslavia. This was just a continuation of his belief, developed over a period of some two decades, that the South Slavic nations needed to establish mutual ties or unite. In his scholarly and national-propaganda texts, he explained the need for unification by raising the argument of the geographical unity of the area in which these nations lived, to which he later added strategic and economic reasons. The second group of arguments drew on its ethnological and anthropogeographic studies of the Balkans, which led him to the conclusion that there were ethnic similarities among the Serbs, Croats and Slovenes, as well as similarities in their languages, customs and mentality. He particularly strongly raised political arguments in favour of the unification during World War I and they drew on the belief that a large state of the South Slavs could enable an independent development of these nations and serve as a barrier to the expansion of the Germans towards the East. The Yugoslavism of Jovan Cvijić was a result of his scientific and political views and it shows that he was a man of the times when the liberation and the free development of each nation was imperative.

Keywords: Jovan Cvijić, Yugoslavism, State of Serbs, Croats and Slovenes, World War I

Ivan Kovačević

Department of Ethnology and Anthropology

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Jovan Cvijić's Ethno-Psychological Types: from a Stereotype to a Cultural Pattern

Ethno-psychological types that were analyzed in detail in Jovan Cvijić's most famous work, *Balkan Peninsula*, were a subject of critical debate, though Cvijić's work in general was largely protected from revision, due to his authority during his lifetime and owing to the "reverence for a great man" after his death. The obvious inability to accept the existence of a particular type in the entire population made psychological types a vulnerable segment of Jovan Cvijić's work. Nevertheless, when objections are reduced to politically coloured efforts that arise from Cvijić's political beliefs and actions, and the possibility that members of a particular type have common psychological traits is carelessly denied, it remains unclear how and why Cvijić characterized certain types.

In order to determine the reasons behind the characterization of particular types it is necessary to start from a methodological analysis of Cvijić's research procedures and perform it entirely on single example using the conceptual apparatus devised in anthropology during the 20th and 21st centuries. The ultimate goal of this method is to determine the direction of the evaluation of the entire second book *Balkan Peninsula*, which passed all the way from uncritical acceptance to total rejection. The answer that is sought relates to the validity of Cvijić's description of ethno-psychological types as a source of knowledge of the time in which his work was created.

Keywords: Jovan Cvijić, ethno-psychology, *Balkan Peninsula*, psychological types, history of anthropology

Marko Pišev

Department of Ethnology and Anthropology

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

From 'Truncated' to 'Genuine' Modernity: Serbian State, Yugoslav Issue and the Dual Status of Traditional Serbian Culture in the Works of Jovan Cvijić

Similarly to most Central, East and South European countries which at some point in their history sought to present themselves as a bridge between East and West, the scholarly and political work of Jovan Cvijić can be seen as an oeuvre that oscillates between the Romantic and Enlightenment paradigms. Nevertheless, it is difficult to determine a consistent position regarding the status of the cultural values of the Serbs against the background of the great tradition of the European West. Quite possibly, this conceptual inconsistency is a result of the fact that Cvijić wrote about his – and, strictly speaking, not only his – *Volk* both during wars and tragically short periods of peace. However, the question of the attitude of one of the pioneers of Yugoslavism towards traditional Serbian rural culture in the turbulent period of the expansion of the state and its position in the body of Cvijić's scholarly work are interesting, though poorly discussed.

Keywords: Jovan Cvijić, Yugoslavism, peasantry, tradition, modernity

Miroslav Niškanović
Institute of Ethnography SASA
Belgrade

Settlements in Serbian Lands / Settlements and the Origin of the Population: a Large-Scale Project Focused on the Study of Migrations and the Origin of the Population in South Slavic Lands

Naselja srpskih zemalja (*Settlements in Serbian Lands*) is a rare example of a far-reaching research project in this part of the world that yielded significant results, which were largely published and presented to the local and international cultural audiences. It was initiated by publishing Cvijić's call for research in the form of *Instructions for Studying Villages in Serbia* in 1896. Under the editorship of Jovan Cvijić, the results of the study were published as a special series within *Srpski etnografski zbornik* (*Serbian Ethnographic Miscellany*) – since 1902, in the series *Naselja srpskih zemalja* (*Settlements in Serbian Lands*), beginning with issue no. 1, until the last issue, no. 47, in the series – now entitled *Naselja i poreklo stanovništva* (*Settlements and the Origin of the Population*) – published in 2005. The study of settlements in Serbian lands was part of a broader project focused on the study of folk life and culture materialized in the series within the *Serbian Ethnographic Miscellany* entitled *Život i običaji narodni* (*Folk Life and Customs*). The research project was organized by the Ethnographic Committee of the Serbian Academy of Sciences and Arts. It often happened that the authors who provided research results on the origin of the population could also offer materials related to the folk life in the same areas. These materials were published in the series *Folk Life and Customs*. The greatest part of collaborators and organizers of research within the scope of this project were ethnologists accompanied with many researchers in the field – teachers, priests and others. The project changed and adjusted to the changes of socio-economic and political relations in the past more than a hundred years. The effects of this and similar research projects can be traced in South Slavic lands until today.

Keywords: Jovan Cvijić, *Srpski etnografski zbornik* (*Serbian Ethnographic Miscellany*), settlements, origin of the population Bosnia and Herzegovina

Bogdan Šekarić
Museum of Vojvodina,
Novi Sad

The Influence of Jovan Cvijić on the Activities of Dr. Radivoj Simonović as a Photographer

The paper deals with the conceptual influence of Jovan Cvijić on the photographic activities of Radivoj Simonović. It throws light on their shared circle of associates involved in mountaineering expeditions. The importance and impact of Radivoj Simonović in drafting the first Memorandum on Baranja, which was written for the needs of Ethnographic and Historical Section of the Paris Peace Conference, is highlighted. The paper also presents information related to their joint research in Baranja in 1922.

Keywords: Radivoj Simonović, Jovan Cvijić, Dinaric psychological type, photography, political ethnography

Miroslava Lukić Krstanović
Institute of Ethnography SASA
Belgrade

Mladena Prelić
Institute of Ethnography SASA
Belgrade

Jovan Cvijić, Anthropogeographic School and the Research Policies of the Institute of Ethnography SASA between 1947 and 1990

The focus of our study is to trace the interpretation Jovan Cvijić's work, and especially that of his anthropogeographic school, as well as Cvijić's scientific profile, on the example of the research policies of the Institute of Ethnography SASA. The analysis covers the period from the establishment of the Institute in 1947 until 1990. This period witnessed the introduction, the application and the gradual marginalization of Cvijić's scientific paradigm, not only in the context of the Institute, but also in the context of ethnology in Serbia. These decades belonged to the period of socialism, which is a significant aspect of the broader context of this analysis.

Keywords: Jovan Cvijić (1865–1927), anthropogeography, Institute of Ethnography SASA (Serbian Academy of Sciences and Arts), history of ethnology in Serbia

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд

91:929 Цвијић Ј.(082)

ЈОВАН Цвијић и српска етнологија и антропологија / уредници Милош Матић, Младена Прелић, Марко Пишев. - Београд : Етнографски музеј : Етнографски институт САНУ : Филозофски факултет, Универзитет, Одељење за етнологију и антропологију, 2016 (Београд : Чигоја штампа). - 193 стр. : илустр. ; 24 см. - (Зборник / Етнографски институт САНУ ; 32)

На спор. насл. стр.: Jovan Cvijić and Serbian Ethnology and Anthropology.
- Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7891-100-2 (ЕМ)

а) Цвијић, Јован (1865-1927) - Зборници
COBISS.SR-ID 228525068

